FRYSKE AKADEMY
Doelestrjitte 8
8911 DX Ljouwert
Tel. 058-131414

DE VRIJE FRIES

JAARBOEK UITGEGEVEN DOOR HET
FRIES GENOOTSCHAP VAN
GESCHIED,- OUDHEID- EN
TAALKUNDE
EN DE FRYSKE AKADEMY

REDACTIE: J. J. KALMA, DR. G. BAKKER,
DRS. C. BOSCHMA, W. DOLK (secr.),
H. KINGMANS, JHR. DRS. M. J. VAN LENNEP,
K. SIKKEMA, DR. R. STEENSMA, DR. K. DE VRIES
REDACTIEADRES:
TURFMARKT 24 (FRIES MUSEUM) LEEUWARDEN

ZESENVIJFTIGSTE DEEL - 1976

B.V. DE HANDELSDRUKKERIJ VAN 1874, LEEUWARDEN

Wumkes.nl

Nr. 496

Wumkes.nl

Inhoudsopgave

pag.

Dr. REGN. STEENSMA, Hoe bilibje wy as Friezen ús monuminten? 5
J. J. KALMA, 't Gaat al, helaas! den kreeftengang 19
Drs. J. R. G. SCHUUR, De betekenis van de naam "Cammingehunderi" 31
Dr. K. DE VRIES, De recesboeken van Sneek (1490 - 1517) . . 42
S. TEN HOEVE, Jacob Sijdses Bruinsma 49
FREARK DAM, De memoires fan Klaas de Jong 63
J. A. MULDER, De Engelenvaart 71
W. DOLK, De Bolswarder kamers te Leeuwarden 85
G. ELZINGA, Het Fries Munt- en Penningkabinet 93

PANORAMA VAN FRIESLAND IN 1975

A. J. Wijnsma, Bestuurlijke ontwikkelingen 116
K. Sikkema, Rekréaesje en milieu 120
H. Kingmans, Beeldende kunst 123
Freark Dam, Tael- en letterkunde 124
Dr. Regn. Steensma, Monumentenzorg (kerkelijke gebouwen) 127
J. F. Stallinga, idem (burgerlijke gebouwen) 128
H. J. Zijlstra, idem (Monumentenwacht) 130
Dr. G. Bakker, Geschiedenis 131
J. J. Kalma, Kerkgeschiedenis 131
S. J. van der Molen, Volkskunde 133

JAARVERSLAGEN

FRIES GENOOTSCHAP, 147e verslag, over het jaar 1975 . . . 137
Staat van opbrengsten en kosten 140
Nieuwe leden 141

STICHTING HET FRIES MUSEUM, Verslag over 1975 . . . 143
Fries Museum 144
Kerkmuseum Janum 154
Museum Fogelsangh state 154
Fries Munt- en Penningkabinet 154
Educatieve Dienst 155
Archeologische Afdeling 157
Lijst van aanwinsten 171
Lijst van aanwinsten Prentenkabinet 177
Lijst van aanwinsten en enkele andere gegevens Munt- en Penningkabinet 179

Wumkes.nl

OMSLAGFOTO: Friese zilveren rijder, 1582 (diam. 43 mm., zie pag. 93)

VERANTWOORDING DER FOTO'S

Dikken & Hulsinga, Leeuwarden	pag. 51, 53
Paul Janssen, Leeuwarden	82
Paul Vogt, Leeuwarden	102(8)
Fries Museum (F. de Lang), Leeuwarden	93-101, 102(9)-113, 146-156, 160, 164-169
Fries Museum (archeol. afd.), Leeuwarden	159, 161
Centrale Fotodienst der R.U., Groningen	6, 7, 10-15, 55, 57, 59

Wumkes.nl

Hoe bilibje wy as Friezen ús monuminten en hwat dogge wy der mei?

Regn. Steensma

Fryslân hat in great tal monuminten; lytse en greate, âlde en jonge, ryk forsierde en tige ienfâldige. Hwerom ha wy dy monuminten en hwerom stelle wy it op priis om se to biwarjen? Dêr kin mear as ien motyf foar neamd wurde: niget oan moaije dingen en binammen oan moaije bouwurken, bilangstelling foar de skiednis en mear gefoel as de lêste tiid wol west hat foar it wenmilieu en it wolwêzen.

Monuminten binne foarbylden fan *kunst* en binammen boukunst, dêr't wy mei nocht nei sjogge. Dat binne om to bigjinnen ús âldste monuminten, de tsjerken en tuorren. Gjin part fan Nederlân is sa ryk oan romaenske boukunst as Fryslân, mar ek de goatyske tsjerken kinne bisjen lije. It is de pracht fan in swiere romaenske muorre yn douwestien of bakstien mei regelmjittige ritmyske forsiering, lykas yn Aldeberkeap en Jorwert; it is de pronk fan de ljochte, iepen, rizige romten lykas yn Boalsert en Ferwert. Elk jier reizgje tûzenen by dizze gebouwen lâns om der harren freugde oan to bilibjen. It greatste part fan ús tsjerken stamt út de midsieuwen, mar wy moatte ek de sintraelbou fan Sint Anne en Wûns neame, de klassisistyske gevels fan Sint Japik en Terbant, of de neo-gotyk fan Ljouwert en Sint Nyk. Binammen moat ek wiisd wurde op de ynrjochting fan ús tsjerken. Van der Molen hat yn it boek "Friesland Monumentaal" in haedstik wijd oan it frysk-eigene by ús monuminten en hy seit mei rjocht en reden dat wy dêrmei hoeden wêze moatte. Hy hie oan de foarbylden lykwols al it tsjerke-ynterieur taheakje kind. De opstelling fan de geve iken banken lykas yn Huzum, Weidum, Burchwert en forskate oare tsjerken fynt men bûten Fryslân net faek.

Nei de tsjerken komme de iepenbiere gebouwen, dy't de ûntjowing fan de boukunst sûnt de midsieuwen yllustrearje. By de Kânselarij (1566 - '71) spylje gotyk en renaissance trochinoar hinne, mar de renaissance slacht alhiel foar master op by it stedshûs fan Frjentsjer (1591 - '95), de Ljouwerter waech (1596) en de Snitser wetterpoarte. It. stedshûs yn Snits is in moai stael fan de rococo-ornamintyk út it midden fan de 18de ieu en yn Ljouwert stiet it ymponearjende klassisistyske front fan it paleis fan Justysje út it midden fan de 19de ieu.

In tredde soarte fan boukunstich wichtige gebouwen binne de wenhuzen, binammen dy út de 17de en 18de ieu. By de ryk forsierde gevel oan de Sint Jacobsstrjitte to Ljouwert is de ynfloed fan Hendrick de Keyser yn Fryslân to merkbiten en itselde jildt foar de Messingklopper yn Drylts, in pakhúsgevel oan de Noarderhaven yn Harns en in gevel oan it Noard to

Wumkes.nl

Yn de âlde binnebuorren fan de Lemmer bylket de kantige moarmeren gevel fan de Amro Bank as in grouwélich forsteur njonken in aerdige 18e-ieuske halsgevel en de monumintale foarkant fan hotel De Wildeman

Warkum, allegear midden 17de ieu. Ut de 18de ieu binne forskate gevels yn Loadewykstilen biwarre bleaun, bygelyks yn Snits en Harns. Hjir en dêr fine wy in saneamde spaenske gevel, in soarte fan harkeniel mei stiennen omlisting, fakentiids mei ryk ornamint, lykas by in hûs yn Heech en by de âlde pastorij yn Twizel.

Sa soe der noch folle mear to neamen wêze: greate en lytse gebouwen, tsjerken en huzen, kroegen en pastorijen, dy't wy wurdearje om harren rykdom yn foarm en forsiering. Ek minsken dy't net krekt de boustilen thús bringe kinne, genietsje dêrfan. Hja ûndergeane de pracht, hja fiele oan dat dit in stael fan boukunst is.

Nei de kunst komt it *histoaryske* aspekt. Ik hoech net mear to sizzen dat in minske net libje kin sûnder hwat ôf to witten fan it forline. Foar it forstean fan de maetskippij fan 1975 is it needsaeklik om der weet fan to hawwen hoe't it libben der yn 1580 of 1795 of 1836 of 1940 hinne lei. Ieuwenlang wie ús maetskippij reedlik stabyl mei in rêstige ûntjowing. It libben wie oersichtlik en foar de measte lju biheind ta eigen plak en gea. It is binammen nei de lêste oarloch dat dat allegear hurd foroare is. Yn sté fan in rêstich trochgeande tradysje is der in hurd en hieltiten mear foroarjende maetskippij kommen mei in jachtich en hastich bistean.

Wumkes.nl

In strjitte fan Drylts waerd okkerlêsten skeind troch de nijmoadrige ûnderbou fan dc gevel rjochts

In jimmer trochgeande stream fan nijs út de hiele wrâld wurdt oer ús útgetten troch krante, radio en televyzje. Der wurdt in soad reizge, forhuze en boud. De minsken reitsje los út de âlde struktueren. Krekt yn dizze tiid, de lêste tsien jier, sjogge wy as réaksje in tanimmende bilangstelling foar de skiednis, dy't him uteret yn stikken op de televyzje, yn literatuer, âldheitkundige forienings ensfh.

By dizze bilangstelling foar de skiednis hawwe ús monuminten in wichtich plak. Alde gebouwen representearje it forline. Mei troch de televyzje reitsje wy sterk visueel ynsteld en wolle wy ek it forline sjen: musea, foto's fan pake en beppe, mar ek de sulveren leppel of koperen tsjettel, it âlde kammenet of de Makkumer tegel. De rige boekjes "In oude ansichten" is in kommersieel sukses: de minsken telle grif 25 goune del foar in boekje mei tritich foto's fan harren doarp sa't it der foar de oarloch útseach. Troch de gebouwen dy't biwarre bleaun binne moetet men op strjitte dat forline, is dat forline "libben" oanwèzich. Dat jildt binammen foar de lytse monuminten: in winkel en in herberch, in smidterij en in timmerwinkel, in stik sédyk en in âld slûs, in wettermoune of in houtsaechmoune, in pleats mei molkenkelder of in wâldspultsje. Net direkt in statige gevel út de 17de ieu, mar wol in arbeidershúske út de 19de ieu. Hulde oan Yde Schakel dy't yn Aldfaers Erf safolle wichtige ynventarisstikken biwarre hat. Forskate ûnderdielen fan ús monuminten forhelje ek yn opskriften fan it forline: gevel-

Wumkes.nl

stiennen, rouborden en binammen grêfsarken. Koartsein: wy wurdearje ús monuminten ek as in middel om it forline better to bilibjen.

En dan binne der it *wenmilieu en wolwêzen.* Wy wurde de lêste jierren milieubiwust makke. Wy sjogge, dat it sa net troch gean kin mei it forsmoargjen fan loft, wetter en lân. Ta it wolwêzen heart lykwols ek in goed wenmilieu. Leafst hwat romte om it hûs hinne, dêr't bern boartsje kinne. Leafst net oeral beton, hurde reade stien en stielen balustraden. As der flats boud wurde moatte dan leafst net oan alle kanten fan de stêd en itselde jildt foar nijbouwiken by de doarpen. Nijbou is needsaeklik, mar dan graech yn goede harmony mei de âldbou.

Eartiids waerd der boud op in skael dy't by de minsklike maet paste; it moderne bouwen giet dêr faek fier boppe út, is dêrtroch bytiden ûnherberchsum. Koartlyn is ris in ûndersyk ynsteld mei de fraech oft de minsken leaver yn in plak mei âlde gebouwen wenje of dat dat harren neat útmakket. It die bliken dat 70 persint in doarp of stêd mei âlde gebouwen de foarkar joech; hja founen it geselliger, yntimer, minskliker.

Neist de greatskaligens fan it moderne bouwen is der ek de greate unifoarmiteit. De nijbou fan Drachten en Dronryp is krekt deselde as dy fan Droegeham en Driezum, Easterwâlde en Easterbierrum. Oeral ek deselde sterile trottoirs, plastiken reklamebuorden en stiennen muorkes foar de túntsjes. Yn 1973 waerd yn de rie fan Achtkarspelen útsteld in arbeidershúske yn Droegeham ûnbiwenber to forklearjen. Der kamen foar it earst by sa'n útstel protesten út de rie, en net fan Nij-links mar fan GPV- en CHU-minsken. Hja founen dat it húske der sa moai stie by de toer. Ien fan de riedsleden wiisde op de ienfoarmigens yn wenningbou en strjitteoanliz. B. en w. moasten it útstel wol werom nimme. Hjirút blykt dat net allinne de minsken dy't harren al den dei mei monuminten dwaende hâlde de ientoanigens sjogge, mar dat de minsken yn de doarpen sels ek ta dit ynsjoch komme.

Eigen kenmerken jowe "de identiteit"; dat jildt by minsken, dat jildt by Fryslân binammen troch de tael, dat jildt by stêdden en doarpen troch de âlde gebouwen. It nije is oeral gelyk, it âlde jowt it eigene oan. De eigen identiteit hat de minske nedich, by him sels, mar ek by syn wenplak; herkenberens fan it eigen wenplak bifoarderet dat de minsken har dêr thúsfiele. Sa binne monuminten wichtige ûnderdielen fan it wenmilieu: toer en tsjerke binne it symboal, it skaeimerk fan it plak, de âlde huzen yn de buorren it minsklike eigen yntime sintrum.

Gearfetsjend: wy bilibje ús monuminten ek as symboal en identiteit fan eigen plak, as oriëntaesjepunt yn de greate wrâld en hwat mear ienfoarmige nijbou, hwat sterker krekt dizze funksje wurdt.

Wumkes.nl

De hjoeddeiske bidriging

Wy soene ús raer forsinne as wy tinke dat it nou mei ús monuminten wol goed komt: in bulte subsydzje, publikaesjes, in oare mentaliteit, biskerme steds- en doarpsgesichten. Der foroaret al hiel hwat to'n goeden, mar it waerd dan ek heech tiid. Dochs is dit noch lang net genôch. Dat biskerme monuminten mei greate boukundige wearde noch ôfbrutsen wurde sille, hoege wy net sa bang mear foar to wêzen, mar wol fordwine der elke dei huzen, pleatsen en forskate lytse ûnderdielen lykas stekken, brêgen ensfh. En de grins tusken in biskerme en in net-biskerme monumint is faek mar tafallich.

It is binammen it uterlik fan ús doarpen dat tige oantaest wurdt. Jierrenlang wie it wichtichste doel fan direkteuren fan gemeentewurken en boargemasters om it doarp op to kreazjen troch âlde huzen earst ûnbiwenber to forklearjen, dan ôf to brekken om sa hiele buerten to sanearen, om strjitten moai rjocht to meitsjen, om alle âlde en ûngelikense stoepen ôf to brekken en in moai trottoir oan to lizzen, koartsein om it doarp to foroarjen yn in steryl ienfoarmich streekje huzen lykas men dat oeral fynt. Lokkich hiene hja meastal net genôch jild om hannen om alles direkt út to fieren. In doarpsfeart of grêft wurdt leaver tichtsmiten om der in parkearterrein fan to meitsjen as om him op to knappen. Stadichoan bigjint de mentaliteit by boargemasters to foroarjen en oer it ginnerael earder by nije jonge boargemasters dy't hjir út it westen hinne komme as by ús autochtoane boargemasters, al binne der oan beide kanten útsûnderingen. Hwat de frysktaligens oangiet hat der gâns krityk west op de bineaming fan net-Friezen (Haskerlân, Sleat, Warkum, Frjentsjeradiel e.o.); út it eachpunt fan soarch foar ús monuminten kinne wy der bliid mei wêze.

In twadde bidriging is ûnforantwurde nijbou tusken âlde huzen. Nijbou mei der komme, ek wol as dat nedich is tusken de âlde bibouwing, mar dan wol sa dat foarm en skael oanpast wurde. Der moat in goede forhâlding wêze tusken âld en nij. Dan gjin greate glèsgevel lykas yn Grou of in aluminium pui lykas yn Snits. Der meije en moatte winkels komme mei moderne etalaezjes, mar dat kin ek sa dat it net steurt. Ek hjir bipale b. en w. en de direksjes fan gemeentewurken it bilied, harren al of net hwat oanlûkend fan in adfys fan de Provinsiale Skientmekommisje. Bisûnder steurend binne de greate bankgebouwen mei in soad marmer en beton dy't oeral mar delplakt wurde, binammen troch de Rabo.

In trêdde bidriging is foroaring yn de technyk fan de agraryske sektor. Sawol yn de bou- as yn de greidhoeke wurde de boeren twongen ta sterke mechanisaesje fan harren bidriuw, mar wurdt dèrby wol genôch socht nei in harmony tusken âld en nij? Kin de foarm en alteast de kleur fan de lizboksstallen net hwat oanpast wurde, binammen as dy deun by it doarp of in moaije âlde pleats steane? My tinkt dat hjir to min ûndersyk dien wurdt. By pleatsen dy't leech komme moat yngeander socht wurde nei in oare bistimming en net to gau ôfbrekke.

Wumkes.nl

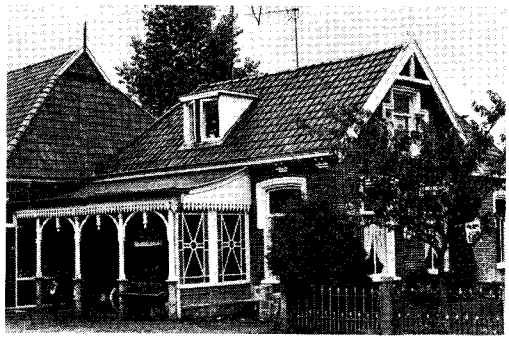

Oan in hûs to Dokkum sjogge Jo noch it âlde hingelboerd en net it plestiken gefaltsje dêr't it langer rounom fan optilt

De herberge út it bigjin fan dizze ieu to Aldwâld hat noch altyd in karakteristike stoepe

Yn it fjirde plak it forkear. In jiermennich lyn moast yn Snits de Singel tichtsmiten wurde om it forkear better to forwurkjen; nou is der in rounwei en hie dat damjen net mear nedich west. Hwat is it sintrum fan De Lemmer skeind troch it tichtsmiten fan de âlde haven, foar it forkear; ek dêr is nou in rounwei. Yn forskate doarpen binne moaije hoekjes ôfbrutsen omwille fan de auto. Hwat mear "planning", hwat minder opsjen tsjin de hillige auto, de minsken hwat fierder rinne litte fan in parkearplak nei de winkels soe in tige goed ding wêze.

As lêste wol ik hjir neame de oanliz fan riolearingen. It is blykber út in eachpunt fan hygiëne needsaeklik dat elk doarp in djipriolearing kriget. Dêr is fansels neat op tsjin, mar gefolch is op forskate plakken dat it uterlik fan it doarp der fiks troch bidoarn wurdt. Faken wurdt de feart tichtsmiten en as dat net bart wurde houten brechjes forfongen troch bousels fan stiel en beton. Túntsjes wurde opromme om plak to meitsjen foar in stedsk trottoir, houten en izeren stekjes fordwine. Mei in bytsje mear muoite en wurk kin it ek oars, lykas dat op Flylân bliken dien hat. Ek hjir wer leit it taforsjoch en bilied by gemeentewurken. Spitigernôch binne dy faek net opwoeksen tsjin de bitûfte praters fan Heidemaatschappij, yngenieursbidriuwen, greate oannimmers fan wegen en oaren.

Koartsein: in tsjerke en stedshuzen bliuwe wol stean, mar hwat it uterlik fan ús eigen fryske doarpen oangiet, moat der hurd hwat foroarje, binammen by de gemeente-oerheit, oars sille wy noch in soad forlieze.

Wumkes.nl

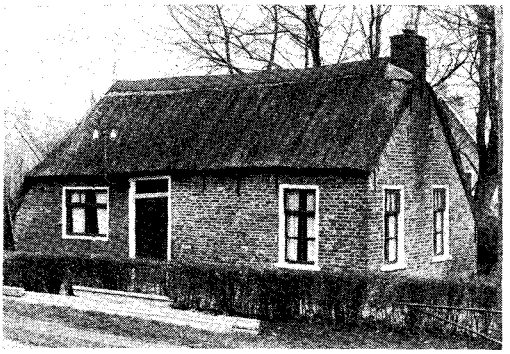

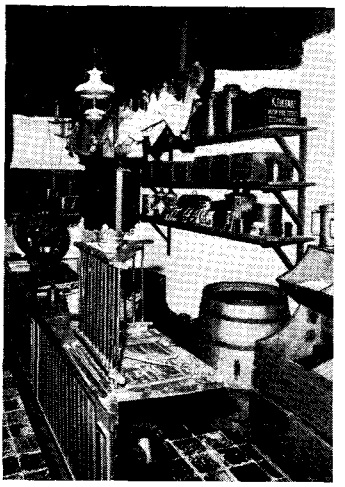

Nei it forstjerren yn 1975 fan âlde Willem-kloklieder, hat it bistjûr fan it doarpshûs "De trije doarpen" to Kollumersweach dit wâldhúske kocht, hwant it mocht yn gjin gefal ôfbrutsen wurde

In âlde winkel in Eksmoarre is net alline oan 'e bûtekant, mar ek fan binnen krekt en gelyk bleaun en dat is to tankjen oan Yde Schakel en syn Aldfaers-Erf-route

Gemeenterieden en monumintelisten

Ik haw oan alle gemeenten yn Fryslân frege my in ôfskrift to stjûren fan de oantekeningen fan de riedsgearkomsten dêr't oer it fêststellen fan de definitive monumintelisten yn praet is. Dat wie yn de jierren 1965 oant 1967. Hast alle gemeenten hawwe oan dat forsyk foldien en as wy gemeenterieden representatyf achtsje meije foar harren gemeente (en hwerom soene wy dat net), dan kriget men by it lêzen in aerdich byld fan it tinken oer monumintesoarch yn dy jierren yn Fryslân. De gong fan saken wie dat amtners fan de Rykstsjinst foar de Monumintesoarch in ûntwerplist opstelden dêr't de ried dan syn oardiel oer jaen koe. De minister stelde úteinlik de list fêst. Hy koe op adfys fan de ried de list foroarje, mar wie dêrta net forplichte.

Der wiene rieden dy't de list sûnder kommentaer oannamen, bygelyks yn Frjentsjeradiel en Wûnseradiel. Yn it twadde plak de gemeenten mei in ried dy't oer it ginnerael posityf foar de list oer stie, heechút hwat lytse foroarings oanbringe woe, in pear huzen der by en in pear der ôf. Dat wie û.o. it gefal yn Dokkum, dêr't neist boargemaster Van Tuinen ek inkelde riedsleden der op oanstiene dat aerd en sfear fan de stêd biwarre bleaune. Yn Opsterlân hiene b. en w. in kommisje ynsteld om rie to jaen oer de list en dy kommisje joech in tige lykwichtige skôging oer wearde en kritearia fan monuminten. Op foarslach fan dy kommisje stelden b. en w. út om sechstjin panden fan de list ôf to fieren mar der achttjin oare oan ta to heakjen. Dat die de ried.

Wumkes.nl

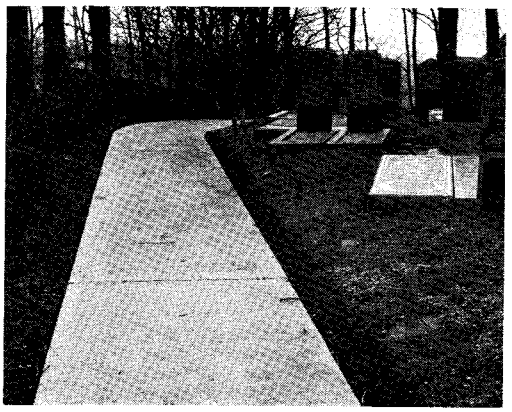

Foar in hûs in de Weard to Ljouwert steane slim forrinnewearre stoepepealtsjes

Yn Brantgum waerd om it tsjerkhôf hinne in steurend betonpaed oanlein

Yn it tredde plak de gemeenten mei in ried dêr't sawol positive as negative lûden yn to hearren wiene. Yn de measte rieden oerhearske de negative ynstelling; de leden seagen alderhanne biswieren. Hwat âlde tsjerken, in poartsje of in moune op 'e list gie noch wol, mar leafst gjin of sa min mooglik huzen en pleatsen. Hwat de huzen oangiet waerd noch alris nei foaren brocht, dat eigners dochs wol net restaurearje sille en dat soks fan gefolgen ha sil efterútgong en forwaerloazing, hwat it uterlik fan it doarp net to'n goeden komt. Sa foun Hinnaerderadiel dat in tal monumintale panden yn Rien en Easterein better ûnbiwenber forklearre en ôfbrutsen wurde kin. Yn mear gemeenten woene de leden mar leaver it doarp opkreazje troch sanearjen as troch biwarjen. In biswier dat ek faek nei foaren kaem, wie dat monuminten de ekonomyske ûntjowing yn it paed stean soene. Bygelyks yn Idaerderadiel, ien fan dy gemeenten dêr't sawol b. en w. as rie tige negatyf ynsteld wiene. De boargemaster sei û.m.: "Warga en Wartena hebben volgens CRM een bebouwing met een aantrekkelijk en schilderachtig karakter, maar jongeren willen niet meer in oude huizen wonen. Verder mogen wij de ontwikkeling van de industrialisatie en het gemotoriseerde wegverkeer niet belemmeren door verouderde woonsituaties". B. en w. stelden de rie út forskate panden ôf to fieren: "Grouw, Parkstraat 9, normaal oud huis dat vóór de rooilijn staat en uitzicht belemmert: afvoeren; Parkstraat 18 (boekhandel Terpstra) belemmert het verkeer: afvoeren; Parkstraat 19, voormalige boerderij van een inderdaad zeldzaam type; staat echter op een plaats waar een plantsoen moet komen: afvoeren; Raadhuisstraat 8, huis met weinig woonakkomodatie: afvoeren", ensafuorthinne. It riedslid Prange sei dat it libben net allinne út ekonomy bistiet.

Wumkes.nl

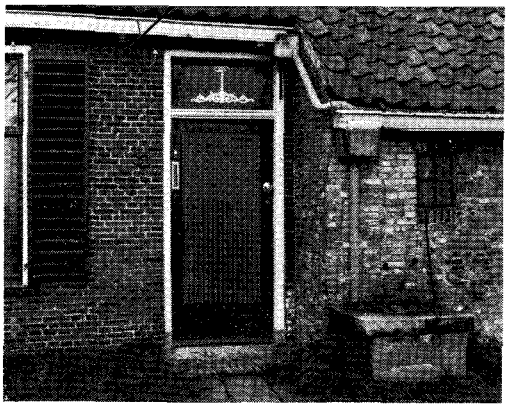

By in kreaze pleats-mei-foarein to Offenwier, mei blinen, reinwetterbak, boppeljocht en al, wurdt de harmonije forsteurd troch in nije matglêzene doar

In alderaerdichste gevel út 'e 18 icu op 'e Nijstêd to Ljouwert wurdt skeind troch in nijmoadrige ûnderbou

Andert fan de boargemaster: "De ekonomie betaalt het leven". Yn Ljouwert wiisde it riedslid Oepke Santema der yn dit forbân op, dat as it jild in to greate rol spilet wy gjin goed sicht op dizze saek ha: "Der wanke oare tiden en it sil mei 't jild wol hwat tafalle. Skielk sille wy ús der foar skamje as wy nou noch âlde huzen ôfbrekke".

It probleem fan de ekonomyske ûntjowing kaem wol dúdlik nei foaren as it om âlde pleatsen gie, mar to'n earsten wiene der al net al tofolle pleatsen op de listen set, to'n twadden wie ek de Rykstsjinst soepel mei tastimming foar in needsaeklike forbouwing yn it bidriuwsdiel en to'n tredden gie it faek om de foarein en it uterlik fan de skuorre, to'n fjirden hiene wy hjir faek to krijen mei foar Fryslân typyske monuminten, dy't in wichtich ûnderdiel fan it lânskip útmeitsje en nochris: it wie mar in lyts tal fan de tûzenen pleatsen dat op 'e list stie. Eastdongeradiel foun it sa wichtich dat karakteristike pleatsen biwarre bliuwe, dat de ried noch fiif oan de list taheakke. Yn de measte plattelânsgemeenten gie it lykwols oarsom, bygelyks yn It Bildt. De rie fan dy gemeente wie fûl op de list tsjin. De leden woene alle pleatsen der ôf en de boargemaster rôp sels de eigners op om harren rjochten to hantearjen en biswierskriften yn to tsjinjen. It lid Walburg sei: hwat minder monuminten hwat mear kostenbisparjend it foar it regear is.

In punt dat ek mear as ienris nei foaren kaem is dat men fan bitinken wie dat de rjochten fan de eigner oantaest waerden. Foaral op Skylge wiene hja der min oer to sprekken. It riedslid Wijnoltz sei: "Dat het ingrijpen in het eigendomsrecht zonder slag of stoot kan gebeuren is een schandaal

Wumkes.nl

To Balk waerd yn 'e rin fan 'e jierren ien kant fan de Dûbelstrjitte folslein ôfbrutsen om der in bankgebou (Rabobank) to setten

in een vrije rechtsstaat in demokratisch Nederland; men moet mij in dit opzicht niet meer van demokratie spreken". Op syn útstel bisleat de rie notabene om alle panden ôf to fieren dêr't de eigners fan biswieren ha. Lokkich wie de minister wizer; hy fierde mar 28 fan de 68 panden ôf. De oare kear wie de rie dêr wer tige lilk oer en it lid Kaspers sei dat soks nearne nei roait: "De raad hoort aan het hoofd van de gemeente te staan", mei oare wurden: net de minister. Yn Ferwerderadiel sei de boargemaster mei rjocht en reden dat it gefaerlik is om mear rekken to hâlden mei de tafallige biwenners as mei it ieuwenâlde gebou.

Noch in pear losse sitaten fan riedsleden: it Amelân, Metz: "Monumenten zijn een struikelblok voor jongelui die wensen te trouwen"; Bakker: "Vreemdelingen hebben liever een bungalow dan een monument". Dantumadiel, (riedslid) Talstra: "Ik ben niet anti-historisch, maar we moeten voorzichtig zijn met mensen op te schepen met monumenten"; Hekstra: "Geld van Monumentenzorg kan elders nuttiger besteed worden". Ferwerderadiel, Van der Wal: "Zet maar een aantal oude huizen bijelkaar in een openluchtmuseum". Ljouwert, Bootsma: "Wij mogen niet ter wille van het uiterlijk schoon de leefbaarheid uit het oog verliezen", ensfh.

Nei it lêzen fan al dy notulen wie ik it tige iens mei it Ljouwerter riedslid Van der Veen: "Onze stad heeft, na alles wat reeds verloren is gegaan, nog veel wat alsnog verloren kan gaan en het is goed dat er een instelling is die daar een wakend oog op houdt. Het is allerminst zeker dat, wanneer

Wumkes.nl

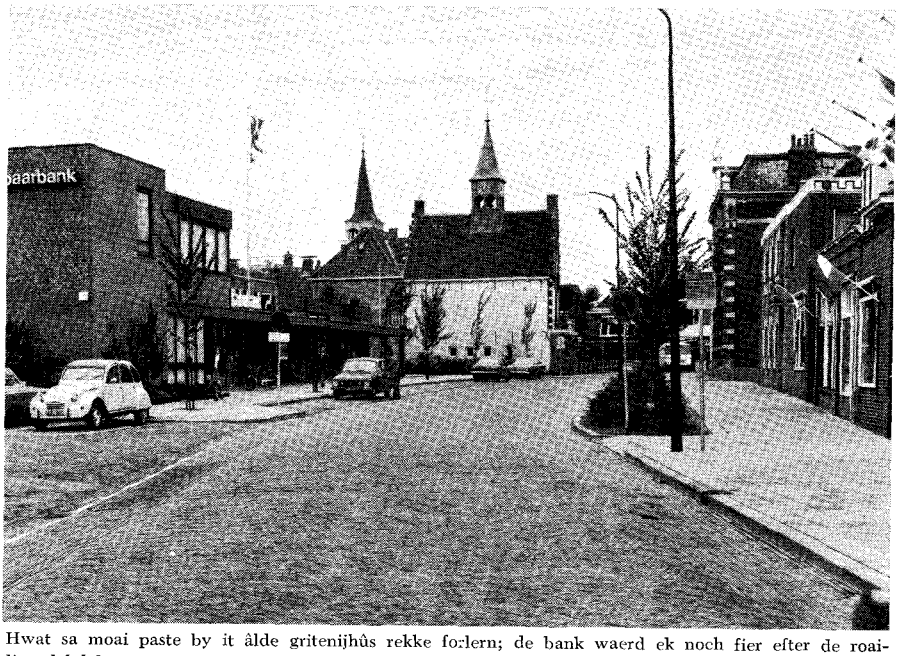

Hwat sa moai paste by it âlde gritenijhûs rekke forlern; de bank waerd ek noch fier efter de roailine delplakt

men dit aan het publiek of zelfs aan een gemeenteraad over zou laten, deze zaak in vertrouwde handen zou zijn". Ek hjoeddedei jildt dit noch foar de measte gemeenten yn Fryslân en ik kin my dan ek goed yntinke, dat it regear it foech fan de gemeenten hwat lytser meitsje wol. Der foroaret de lèste jierren wol hwat, mar de measte riedsleden hawwe ek hjoed noch net folle sicht op de karakteristike saken yn eigen stêd of doarp. Hja doare om politike of oare reden faek net né to sizzen as it giet om tastimming foar in steurende forbouwing en ha faek noch in soarte kreasheitskompleks: alle huzen dy't hwat efterútgean, moatte óf direkt opknapt óf ôfbrutsen wurde.

Ien foarbyld: kostlik moai wiene de Dokkumer Wâlden, de streek fan Driezum oer Walterswâld, Damwâld, Moarmwâld, Ikkerwâld nei Rinsumageast. Der is al folle ôfbrutsen, mar noch is it dêr moai: arbeidershúskes, wâldspultsjes, lytse en greate pleatsen en dat alles tusken beamwallen mei dwersreden. Mar hoe lang bliuwt dat sa? It bistjûr fan Dantumadiel hie yn 1967 al net folle op mei monuminten en ik haw net it idé, dat der sûnt in soad foroare is. Lykwols: moatte wy wurkleas tasjen dat hjir in moai stikje Fryslân ûngemurken fordwynt?

Wumkes.nl

Mooglikheden ta forbettering

As men fan bitinken is dat eat forkeard giet, moat men der hwat oan dwaen. Inkelde mooglikheden dêrta binne de folgjende.

Frysk Monuminteburo

Yn it boekje "Om het gezicht van Friesland", komt in kommisje fan it Fries Genootschap ta de konklúzje, dat der yn Fryslân tige forlet is fan in Monuminteburo. Dat buro moat stimulearje ta bihâld fan monuminten troch foarljochting oan de eigners oer subsydzje-mooglikheden, foarljochting oan parse, learlingen fan skoallen, forienings ensfh. It moat in dokumintaesje opsette fan ús lytse en greate monuminten, hwant der fordwynt noch in bulte sûnder dat der in foto fan makke is. It buro moat de monumintelisten oanfolje;koartsein: oeral ynspringe. Oerisel en Drinte hawwe al sa'n buro, dat dêr treflik wurk docht. Der moat in driuwend birop op ús provinsiael bistjûr dien wurde om ta sa'n buro to kommen.

Stúdzje

Der is slim forlet fan stúdzje fan bipaelde fasetten fan de soarch foar ús monuminten, bygelyks de bettere harmony tusken lizboksstallen en âlde pleatsen, oer it forskynsel dat de measte direksjes fan gemeentewurken dizze saken net sjogge, oer it kommen ta in materialebank, ensfh. mear. Lykas it Fries Genootschap in kommisje ynsteld hat om de mooglikheden fan in Monuminteburo to ûndersykjen, soe ek de Fryske Akademy kommisjes ynstelle kinne, dy't binnen in bipaelde tiid rapport útbringe. Dat jildt trouwens net allinne foar monuminten: der is forlet fan stúdzjes oer aktuele saken en de Akademy is in ynstitút dat ta sokke stúdzjes opdracht jaen kin. It giet dochs om de Fryske kultuer yn ál syn uteringen en wiidste omfieming? Net allinne om de tael?

Publikaesjes

De boeken fan Twerda (Tsien Fryske monuminten), Van der Molen (Friesland monumentaal) en Jansen (Warkumer gildebieren) binne moai, mar dêr moat it net mei ophâlde. De soarch foar ús monuminten is net allinne in saek fan jild en bistjûr, mar ek fan mentaliteit by de bifolking. Wy moatte de minsken leare it moaije to sjen. De Akademy soe bigjinne kinne mei in rige Fryske Monuminten: lytse en greate boeken, likegoed in boekje oer âlde waechgebouwen as ien oer preekstuollen, oer boppeljochten en oer brechjes, oer de monuminten yn Haskerlân of oer dy yn Barradiel, oer subsydzjemooglikheden en oare restauraesjeproblemen, oer nou ja neam mar op.

Wumkes.nl

Monumintestiftingen

Yn forskate stêdden en doarpen komme somtiden âlde huzen en pleatsen leech, sûnder dat der direkt in nije biwenner of oare bistimming foar is. Sa'n hûs moat dan biskerme wurde tsjin ôfbraek troch partikulieren, doarpsjeugd of gemeente. Yn Harns bart dat troch de Hein Buismanstichting, yn Grou troch de Monumintestifting Idaerderadiel, yn Hynljippen troch de Stichting Stadsherstel Hindeloopen. Op it stuit binne der yn acht fan de alve stêdden sokke stiftingen, en yn fjouwer fan de 33 plattelânsgemeenten. Binammen op it plattelân moatte der folle mear fan dit soarte stiftingen komme. Yn Grou en Kollum is wol oantoand dat hja direkt yngripe kinne as der ôfbraek of oar gefaer driget. Hja keapje, restaurearje en forkeapje, moatte dêrta hwat jild om hannen ha, lieningen sûnder rinte fan bygelyks gemeenten, banken of ynstellings. In Monuminteburo soe op provinsiael nivo foarljochting jaen kinne. Ek soene dizze stiftingen in soarte federaesje foarmje kinne om mienskiplike problemen te bipraten. In brosjuere oer hoe't sa'n stifting opset wurde moat soe in moai bigjin wêze fan in Monuminte-rige.

Bylagen

I. Yndieling fan de Fryske monuminten neffens de opjefte fan de Rykstsjinst foar de Monumintesoarch (jierforslach 1974, side 93):

Oerheitsgebouwen	64
Fordigeningswurken	21
Tsjerklike gebouwen	328
Objekten yn en parten fan tsjerklike gebouwen	20
Gebouwen en wenten	2039
Parten fan gebouwen en wenten	19
Woldiedige ynstellingen	30
Agraryske gebouwen	344
Mounen	115
Wei- en wetterwurken	24
Horeka-ynstellingen	11
Kastielen	3
Losse objekten	71
	3089

Wumkes.nl

II. De Fryske monuminten fordield oer de 44 gemeenten en nei soart. Opjefte fan de provinsiale griffy fan 1 novimber 1975.

Gemeenten	Wenten	Tsjerken, tuorren	Pleatsen	Mounen	Greate en bisûndere gebouwen	Klokke-stuollen	Bolwurken, wâllen, poarten, gréften	States en stinzen	Forskaet	Meinoar
Achtkarspelen	8	9	14	2	3	2	–	1	1	40
It Amelân	99	6	2	–	2	–	–	–	2	111
Baerderadiel	9	14	14	6	3	–	–	1	1	48
Barradiel	16	6	11	2	–	–	–	6	1	42
It Bildt	17	4	19	4	–	–	–	–	–	44
Boalsert	54	3	2	2	5	–	1	2	–	69
Dantumadiel	8	9	4	5	1	–	–	1	–	28
Doanjewerstal	12	6	7	2	2	7	–	1	1	38
Dokkum	85	2	–	2	8	–	9	–	3	109
Drylts	32	3	1	1	–	–	–	–	–	37
Eastdongeradiel	16	13	12	4	1	–	1	–	–	47
Eaststellingwerf	11	6	4	1	–	4	–	–	1	27
Ferwerderadiel	16	12	9	10	3	–	–	3	1	54
Flylân	32	1	–	–	3	–	–	–	1	37
Frjentsjer	123	2	14	2	20	–	2	2	6	171
Frjentsjeradiel	36	10	8	3	2	–	–	–	2	61
Gaesterlân	23	6	7	–	2	2	–	1	1	42
Harns	456	3	1	–	25	–	6	–	3	494
Haskerlân	10	5	3	3	1	3	1	–	–	26
Hearrenfean	14	10	3	1	–	8	–	3	2	41
Himm. Oldeferd	6	7	4	–	–	1	–	–	–	18
Hinnaerderadiel	16	10	17	4	1	–	–	–	1	59
Hynljippen	21	3	1	–	2	–	–	–	2	29
Idaerderadiel	25	8	9	6	3	–	7	–	1	49
Kollumerlân c.a.	15	6	12	6	5	–	–	1	1	46
Lemsterlân	27	3	4	–	1	2	2	–	1	40
Ljouwert	333	11	4	4	31	–	2	–	13	398
Ljouwerteradiel	4	7	7	3	–	–	–	1	–	22
Menameradiel	32	11	12	6	8	–	–	2	1	72
Opsterlân	29	13	10	–	8	–	1	1	–	62
Raerderhim	13	5	4	–	1	–	–	–	1	24
Skiermuontseach	24	–	–	–	–	–	–	–	–	24
Skylge	63	3	31	1	2	–	–	–	1	101
Sleat	34	1	4	1	3	–	3	–	1	47
Smellingerlân	4	9	8	3	1	1	–	1	1	28
Snits	65	11	4	1	3	1	3	–	1	89
Tytsjerksteradiel	14	14	19	6	1	–	–	3	–	57
Utingeradiel	17	6	12	2	3	2	3	2	–	47
Warkum	66	2	3	6	4	–	–	–	2	83
Westdongeradiel	19	15	5	3	–	–	–	1	–	43
Weststellingwerf	2	10	3	5	1	3	1	–	1	26
Wûnseradiel	68	23	4	9	8	2	1	2	2	119
Wymbritseradiel	45	21	10	3	–	4	1	1	1	86
	2019	329	322	119	167	42	44	36	57	3135

Wumkes.nl

't Gaat al, helaas! den kreeftengang . . .

Over de achtergronden van het "vandalisme" in de Leeuwarder Grote kerk (aug. 1795)

J. J. Kalma

Tot nu toe zijn er maar twee verhalen van tijdgenoten (Storm en Basseleur) bekend over de vernielingen, die in de Grote kerk te Leeuwarden in augustus 1795 zijn aangebracht en die vrijwel unaniem het "vandalisme" der patriottische heethoofden genoemd worden. Deze berichten [1] stammen echter beide uit het kamp der tegenstanders van de omwenteling en spreken elkaar ook tegen. Het zijn geen ooggetuigeverslagen. De patriotten, de deelnemers aan de vernielingen, hebben er toen en later het zwijgen toegedaan. Wij vinden enkel in hun krant, de "Friesche Courant" van 19 augustus 1795 een enthousiast verslag van de slotfase, het autodafé van maandag 17 augustus op het exercitieveld achter de Hoven. Wat er precies tussen 1 en 16 augustus in de Jacobijnerkerk die van 4 april tot 10 oktober 1795 op last van de Fransen buiten gebruik was, gebeurd is, was klaarblijkelijk niet in alle opzichten zo fraai, dat men er trots op ging. Er moeten vrij erge dingen zijn geschied [2].

Zoals het de politie nu grote moeite kost om bij relletjes, die gepaard gaan met opzettelijke en vaak ergerlijke vernielingen, de werkelijke toedracht te achterhalen, zo was het toen. Vooral als aangenomen mag worden, dat er eigenlijk nauwelijks onderzoek heeft plaatsgevonden is het duidelijk, dat een rekonstruktie van de feiten na zo vele jaren nauwelijks valt te geven. Om redenen, waar wij straks op terugkomen, heeft men het toen waarschijnlijk ook niet aangedurfd. Er bleven echter wel geruchten hangen en deze komen in de verslagen van Basseleur en Storm aan de dag, maar wij weten, dat "van horen zeggen liegt men veel." Wat in 1795 gebeurd is, maar toen door het officium niet is weergegeven, had men in 1813/5 misschien nog kunnen achterhalen. Er waren echter te velen, die boter op hun hoofd hadden en de erfprins kwam met de boodschap, dat er moest worden vergeten en vergeven. Toen in 1813 de Franse tijd voorbij was kwam er in het "Leeuwarder Advertentieblad" van 10 december 1813 een annonce van dokter Hermannus Gonggrijp (1766 - 1837) te staan, waaruit wij lezen, dat deze al jaren lang, z.i. ten onrechte als een der belhamels genoemd werd. Hij werd door het publiek waarschijnlijk verward met de in 1744 te Dronrijp geboren timmerman Teake Dronrijp, die reeds oud was en 21 januari 1815 te Leeuwarden is overleden. Ook de veel jongere Petrus van Gorcum, die in 1760 was geboren en eveneens als mededader werd genoemd, kon zich, toen hij in 1842 door de Hervormde predikant dr. L. Proes ondervraagd werd, niets herinneren. W. Eekhoff (Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden II, p. 430) omzeilt in 1846 deze zaak: "Later moge de

Wumkes.nl

geschiedenis de bijzonderheden vermelden, welke met deze onmenschelijke handelwijze gepaard gingen." Hij verwijst naar C. van der Aa [2].

Wij zullen ook geen poging tot rekonstruktie ondernemen [3]. Terwijl wij graag vooropstellen, dat bij opzettelijke vernielingen meestal met lelijke ook mooie dingen, ja onvervangbare kunstuitingen te gronde gaan en dat elke uiting van agressie behalve positieve ook zeer negatieve trekken vertoont, vragen wij in dit opstel niet naar wat er precies is gebeurd, maar naar wat er achter de revolte stak. Het valt op, dat terwijl het vandalisme, dat als de beeldenstorm van 1566 bekend staat, door elke protestant toch eigenlijk wordt vergoelijkt en nu ook door vele roomsen wordt begrepen, niemand het patriottische geweld in bescherming neemt, terwijl het evenzeer vanzelfsprak als wat in 1566 gebeurde.

Gewoonlijk worden de gebeurtenissen van het voorjaar van 1795 een "fluwelen" revolutie genoemd. Er is geen bloed gevloeid. De oude machthebbers gaven praktisch overal zonder verzet te bieden hun posities prijs. De Republiek was een vermolmd geval, waarvan lateren terecht hebben getuigd, dat de lange levensduur ons nog het meest moet verbazen [4].

Wie hieruit echter de konklusie trekt, dat men niet anders heeft gedaan dan maar dansen om de vrijheidsboom en carmagnolen zingen, dat er een algemeen gevoel van opluchting was en men zich makkelijk neerlegde bij de nieuwe Fransgezinde regering, vergist zich toch wel. Precies als in 1566 is het overal verschillend gegaan [5], maar praktisch nergens ontbreken de spanningen. Zoals het politieke en kerkelijke bestel, dat wij hier in Nederland kennen, nu op elke buitenstaander een verwarrende indruk maakt, zo moet het toen zijn geweest. Terwijl in Zeeland en Overijsel ook machthebbers van vóór 1795 in de regering kwamen gebeurde dat hier niet, althans niet bij het provinciaal bestuur. De Provisionele Volksrepresentanten, die uit handen van het Comité révolutionair de leiding kregen en dit tot 22 juni 1795 behielden, waren allen patriotten, hetzij dan van 1787 of 1795. Allen zagen de Fransen als bevrijders en wilden meer vrijheid dan ze eeuwenlang hadden genoten.

Daarmee houdt de overeenkomst echter op. De uit Frankrijk terugkerende zogenaamde 87-ers hadden allen de Jacobijnen met Robespierre aan de macht gezien en waren, nu ze over de schrik heen waren, gematigd. Het woord van de leider der eerste Franse soldaten, die 4 maart te Leeuwarden kwamen, generaal Gaspard Thierry: "Wees wijzer dan wij zijn geweest en gij zult gelukkiger worden" was de meeste 87-ers uit het hart gesproken. Er waren echter ook anderen, die zich wel wachtten voor het woord Jacobijn en zich zelfs ook niet demokraat noemden, maar die toch niet helemaal afkerig waren van krachtdadig optreden, die volkssouvereiniteit vroegen. Weliswaar eiste eigenlijk niemand, dat de guillotine, het "revolutionaire scheermes" hier werd opgericht, maar het sprak voor deze radikalen vanzelf, dat er schadevergoeding moest komen en dat de oude aristokraten en Orangisten rekenschap moesten afleggen van hun wanbe-

Wumkes.nl

leid. Terwijl de eerste groep, die der moderaten, die de meerderheid vormde van de Provisionele Volksrepresentanten, de oude ambtenaren op hun post hield en ook de "beulen" van 1787, de procureur-generaal Thomas Wielandt en het oude Hof van Friesland eerst ongestoord hun gang lieten gaan en de erkende Oranjegezinden niet hinderde, als zij zich ook maar rustig gedroegen, wilde een minderheid van de representanten, maar vooral een groep, die zich naast en al weldra tegenover de Volksrepresentanten organiseerde in de Volkssocieteiten, "het weldenkend deel der natie", een revolutie-in-permanentie. Een vrijheidsboom als nieuw symbool was prachtig [6], maar de haat jegens het oude was wel zo groot, dat men niet kon tolereren, dat daarnaast de oude symbolen bleven bestaan [7].

Het is onjuist te veronderstellen, dat deze radikalen enkel door negatieve gevoelens werden gedreven en per se bloed hebben willen ruiken. Een enkeling had de guillotine misschien willen oprichten als waarschuwing. Er waren er, die als Johan Valckenaer hebben gedacht, dat het beter ware geweest, als een klein aantal koppen in het begin van 1795 in het zand waren gerold. Jac. Scheltema vertelt, dat hij zo'n geluid ook te Franeker had opgevangen. De vrijheid, die was gekomen, kon toch niet betekenen, wat sommige Harlingers meenden, die uit de woorden van het lid der municipaliteit Pieter Fontein: Ieder mag denken en doen wat hij wil! de konklusie trokken, dat zij dus wel Oranje mochten dragen [8]. We horen dus al heel spoedig, dat er een verbod kwam van het uiten van Oranjeleuzen en het dragen van strikken. Maar daarmee was men er niet. In de kerken hingen rouwborden, er waren daar soms grote stenen met wapens van de gevluchte geslachten er op, van de mensen, die lang tyranniek geregeerd hadden. Men zag er de tekenen in van de slavernij, die lang had bestaan. Zoals wij in 1945 snel de herinneringen aan de Duitse "beschermers" hebben verwijderd, zoals bij elke revolutie de standbeelden en portretten van de vorige machthebbers vernield worden, zo heeft de brede massa dat ook in 1795 begeerd.

Men kan dat een negatief verlangen achten. Het staat natuurlijk vast, dat bij verwijdering van het oude het nieuwe nog niet automatisch te voorschijn komt. Dit leert de wereldgeschiedenis tot op vandaag. Waarschijnlijk is het negatieve verlangen ook eerst gegroeid, toen bleek, dat de nieuwe machthebbers de moeilijkheden niet aankonden. De jeugd, die auto's in brand steekt, begeert misschien zelf in auto's te rijden maar protesteert in elk geval ook tegen bezitters van die auto's, die het establishment vormen, dat maar net doet, alsof er geen problemen zijn, dat althans geen weg wijst uit de moeilijkheden.

Wie de verzameling van placcaten [9] uit het eerste jaar van de Bataafse republiek nagaat voelt, dat de nieuwe regeerders door de problemen overstelpt werden. De Franse bevrijders eisten veel, terwijl de kas leeg was. De schaarste aan eerste levensbehoeften was groot, de buitenlandse handel stokte. Het aantal verzoekschriften van mensen, die zich tekort voelden

Wumkes.nl

gedaan, was talrijk enz. Men had, terwijl het de vraag was: Hoe krijgen wij genoeg aardappels, rogge enz. om de bevolking te voeden? geen aandacht voor al die dingen, die aan het oude régime herinnerden.

Toch moeten wij deze apathie ook weer niet te vlug accepteren en de wraakroepers te hard vallen. In de voorjaarsmaanden was er van spanning tussen regering en volk nauwelijks sprake. De Provisionele Volksrepresentanten en de grote en steeds groeiende Leeuwarder Volkssocieteit hadden eerst een goed kontakt. De representanten zagen, naar zij zeiden, graag, dat de burgerij politiek bewust werd en adviezen werden ook wel gevraagd. Maar dit veranderde vrij gauw. In de gedrukte Onderhandelingen en Besluiten [10], die van 18 april 1795 tot 23 januari 1796 zijn verschenen en de verslagen geven van 142 zittingen, die 22 februari 1795 waren begonnen, horen wij reeds 12 maart, dat de Leeuwarder municipaliteit informeert naar een middel om aan geld te komen. De Volkssocieteit antwoordt [11]: Zo'n middel is er wel! en het is duidelijk, wat men bedoelt: Zoek het geld, waar het is, laat de uitzuigers van vóór 1795 betalen. Maar daar voelden de Fransen niet voor en ook de Volksrepresentanten zagen er geen heil in [12]. Wij horen echter in diezelfde tijd, dat er geheime vergaderingen in herbergen en aan de huizen plaats vinden. De machthebbers wisten hiervan en beletten het zoveel mogelijk, maar al te streng grepen zij niet in. Het was immers de wens der Fransen, dat er rust was en dat iedereen meehielp aan de opbouw. Het oude patriciaat kon niet gemist worden.

Het gaat niet aan de Volkssocieteit als klachtencentrum of "countergroup" te zien. Er leven allerlei positieve idealen, b.v. wat betreft het onderwijs, de openbaarheid van vergaderingen en vooral van het finantiewezen. Men komt op tegen de vele "onduitsche" woorden in de stukken en geeft de vrouwen toegang tot de vergaderingen, enz. Toch is er eigenlijk van het begin af het verlangen geweest, om schoon schip te maken. Men kan zelfs zeggen, dat de municipaliteiten van de grietenijen hun best hebben gedaan alles keurig te regelen en excessen te voorkomen. Dit laatste moet nadruk hebben. Slechts een enkeling heeft dwaze uitbarstingen, zoals er straks in de Grote kerk voorvallen, bewust gewild. Zo horen wij, dat reeds op 1 april de Provisionele municipaliteit van Het Bildt allen, die in de respektieve kerken enige eigendom vermenen te hebben van wapens, die aan de muren hangen of geschilderd zijn op de glazen, "mitsgaders alle zoodanige Tekenen en Wapenen, die minkundige verkeerde denkbeelden aangaande de gelijkheid van den mensch in zijn natuurrecht kunnen inboezemen, om zulks van daar weg te nemen voor 4 april 1795" [13]. Men wilde geen vernielingen. Ieder mocht het zijne houden en bewaren. Het mocht alleen niet publiek vertoond worden.

Intussen stuiten we hier op een moeilijkheid, die zeer reëel was. Niet alle eigenaren woonden meer ter plaatse. Velen waren uitgeweken. Maar ook wat dat betreft had men voorzieningen getroffen. "Bij gebreke van

Wumkes.nl

dien", zo zeggen de Bildtse vroede vaderen, "worden de goederen gehouden aan de ingezetenen vervallen te zijn om daarover te disponeeren, zooals zij verstaan zullen te behooren." Het hing er maar van af, hoe monument-bewust de heren waren en of ze een geschikte plaats hadden en mankracht, om alles te regelen. Wij moeten niet vergeten, dat er nog geen oudheidkamers waren noch ruim gebouwde gemeentehuizen.

Wat Het Bildt vraagt horen wij ook uit andere hoeken van Friesland. Dokkum (2 april), Barradeel (20 april), Leeuwarden (!) en Sneek (25 april), Schoterland (16 mei), Franeker (6 juni), Witmarsum (1 juli), Menaldumadeel (1 augustus 1795) — om slechts deze plaatsen te noemen — laten alle soortgelijke oproepen als Het Bildt horen en, als er niet geluisterd wordt, delen ze mee maatregelen te zullen nemen. Met andere woorden: de inwonende regenten e.a. hebben alle gelegenheid gehad om maatregelen te treffen! Of er echter veel gebeurde is nog de vraag.

Intussen waren ook de Volkssocieteiten aktief [14]. De reeds genoemde Leeuwarder societeit kwam reeds 28 februari op het probleem. Er wordt daarbij een argument gebruikt, dat zelfs in 1945 nog opgeld deed. Men wil de municipaliteit in bedenking geven, "of het niet raadzaam zoude zijn, dat voor de komst onzer Fransche Broeders in deeze stad alle de Adellijke en Slaafsche Tekens alhier in de kerken hangende, wierden wechgenomen" [15]. Een kommissie uit de V.S. gaat dit mondeling vragen. Dan blijkt echter, dat de nieuwe tijd nog geen nieuwe geest bracht. De V.S. krijgt ten antwoord, dat zulke verzoeken schriftelijk moeten worden gedaan! De V.S. weet nog niet, wat ambtenarij betekent, maar goed, men is bereid en zo volgt 2 maart een schriftelijk verzoek, waarbij men terloops de zaak nog even aandikt. Het is "de wil en begeerte der Societeit, om de Adellijke Schilderijen en Wapens in de kerken hangende, als mede de Princesse Stoel en verdere aanstootelijke voorwerpen uit den weg te ruimen . . ." Toch kan men niet nalaten — en ook dit moeten wij voor het verloop der geschiedenis niet uit het oog verliezen — de municipaliteit er op te wijzen, dat de vorm, waarin een verzoek wordt gegoten, niet belangrijk is, "zijnde deze voordrachten gevestigd op de gemanifesteerde Rechten van den Mensch." Niet iedere bestuurder beseft, dat er een andere tijd is gekomen en dat er voor "pressure groups" in een demokratie plaats is. Ambtenaren houden zich, als het goed is, aan geschreven wetten, maar ze vergeten licht, dat er een hogere Wet is, de volkwil. Die nu wordt door de Volkssocieteiten en de gewapende burgercorpsen vertegenwoordigd.

In de Provisionele municipaliteit van Leeuwarden zaten nog enkele regenten van vóór 1795. De voorzitter Carel Willem Coulon was ook in 1784 reeds presiderend burgemeester. Toch waren er ook radikalen lid (o.a. Hector Feugen, Petrus van Gorcum, Dirk Klazes), mannen, die ook in de V.S. een hoge toon aansloegen. Maar Leeuwarden had evenals de Provisionele Volksrepresentanten voorlopig de handen vol met kwesties, die om een direkte oplossing vroegen. Vandaar dat het tot 25 april duurde — toen

Wumkes.nl

de municipaliteit, na de verkiezing van 12 april geradikaliseerd was — voor er een publikatie afkwam. Wij laten deze volgen:

VRYHEID, GELYKHEID.

De Provisioneele Municipaliteit van Leeuwarden, allen den geenen, die deezen zullen zien of hooren leezen, Heil en Broederschap! doen te weeten:

Dat wy goedgevonden hebben te decreteeren, gelyk decreteeren door deezen, dat de Eigenaaren van Wapens, Schilden en alle andere Eeretekenen, opgehangen in de drie Nederduitsche Gereformeerde kerken alhier, verpligt zullen zyn, om alle dezelven binnen den tyd van veertien dagen, na publicatie deezes, op hun kosten te amoveeren en weg te haalen; zullende alle de zodanigen, welke binnen voorschreven tyd, door de Eigenaaren niet geamoveert en weggehaald zyn, op last der Municipaliteit, ten koste der Eigenaaren afgenomen, en geduurende den tyd van vier weeken geborgen en bewaard worden, om inmiddels, des onder rembourseering der geëxpendeerde kosten, door de Eigenaaren te kunnen worden weggehaald; terwyl dezelven, gedagte vier weeken, zonder afgehaald te zyn, verstreeken zynde, als haatelyke overblyfzels van de Ongelykheid en Hoogmoed der voorige tyden, door de Municipaliteit zodanig zullen worden vernietigd, als wy verstaan zullen te behooren.

En opdat niemand hier van onkundig zy zal deeze worden gepubliceerd en geaffigeerd, daar men gewoon is zulks te doen.

Aldus gedecreteerd op den Raadhuize der Stad Leeuwarden in de Vergadering van de Municipaliteit, den 25 April 1795.

H. Borgrink, vt.
Ter ordonnantie van de Municipaliteit
R. H. v. Altena.

Te Leeuwarden by Wibrandus Reinalda, Stads-Drukker. 1795.

Deze publikatie is duidelijk genoeg, maar laat ook reeds doorschemeren, dat men de onmogelijkheid besefte, waarin de genoemde eigenaren verkeerden. De Nassau's konden alles wat in het koor en in de sepulture stond niet verwijderen. Men kan echter wel vragen, waar de vele Oranjevrienden zijn gebleven? Zij althans hadden alle gelegenheid om hun aanhankelijkheid metterdaad te tonen. Als de schuldvraag gesteld moet worden moet hun houding, of liever hun gebrek aan moed en offerzin, ook in ogenschouw worden genomen.

Evenals elders blijft het te Leeuwarden voorlopig bij krachtige woorden. Heeft men er op gespeculeerd, dat de brij nooit zo heet wordt gegeten als ze opgediend wordt? Wij horen niet voor de vergadering van 9 mei van de V.S., dat de municipaliteit besloten heeft, om de zogenaamde Princessestoelen uit de kerken te doen ruimen [16]. Over de grafkelder en de wapens wordt niet gesproken.

Er gebeurden intussen verschillende zaken, die de gemoederen verhitten. De termijn, waarop de voorlopige door vaste volksrepresentanten moesten worden vervangen, naderde en het was helemaal niet ondenkbaar, dat deze volksrepresentanten konservatiever zouden zijn dan de mensen van het eerste uur. Dat kwam ook, doordat de Provisionele representanten niet

Wumkes.nl

bereid waren een stemreglement in te voeren, waarbij de verdedigers van het vorige régime werden uitgesloten van de verkiezing. Wat in de ogen van de meerderheid der V.S. nog erger was, ook in de eigen kring waren er gematigden [17], terwijl niet alle gewapende corpsen de Jacobijnse koers voeren, die ds. Abraham Staal c.s. in de Leeuwarder V.S. aangaven. Het lid R. Dibbets [18], die straks griffier zou worden van de nieuwe Volksrepresentanten, geeft duidelijk aan, dat de V.S. geen recht heeft uit naam van het hele volk te spreken. De uitvoerende macht berust bij de Volksrepresentanten. Dat was andere taal dan de zeer radikale C. L. van Beyma eenmaal had laten horen, toen hij begin mei de V.S. de hogeschool der revolutie had genoemd, waarzonder nergens de vrijheid bestaan kon [19]. Beyma had gelijk: De Verklaring van de rechten van de mens en burger zei, dat de wet de uitdrukking was van de wil van het algemeen en dat alle burgers het recht hadden persoonlijk of door hun vertegenwoordigers aan de vorming van de volkswil mee te werken [20]. Maar er was een beweging naar rechts en bij de verkiezing van 22 juni bleek ook inderdaad, dat de Volkssocieteiten en zeker die buiten Leeuwarden veel minder aanhang hadden dan ze gehoopt hadden. De gematigden wonnen en het was al gauw duidelijk, dat de lijn van de Friese "Mao" Staal niet gevolgd zou worden. Van de één- en ondeelbaarheid, de overwinning van het veelkoppige monster van het provincialisme, de vernietiging van de macht der Oranjegezinden en de grote zuivering, die de radikalen gewild hadden, is geen sprake [21]. Al is het duidelijk, dat bij de 68 afgevaardigden, die van 23 juni 1795 - 22 februari 1796 geregeerd hebben, tegenover de 27 bewuste moderaten toch altijd nog 16 radikalen stonden, er waren 25 leden, die geen uitgesproken mening hadden en deze gingen vaak met de gematigden mee. De moderaten behoorden bovendien tot de meest besprakten. Tien van hen waren dominee. Onder de plaatsvervangers waren er ook nog eens negen predikant en één pastoor.

In het nummer van 17 juni 1795 had in het radikale orgaan, de "Friesche Courant" een gedicht gestaan, dat de leden van de V.S. veel genoegen had geboden en ook afzonderlijk verscheen, maar dat de toen nog Provisionele Volksrepresentanten zeer had geërgerd. Ze hadden de drukker Johannes Seydel, lid van de V.S., voor laten komen. De vrijheid van drukpers hing aan een zijden draadje en het duurde maar even of de "Friesche Courant" moest er het bijltje voorlopig bij neerleggen (5 september 1795), terwijl de eenmaal aartskonservatieve "Leeuwarder Courant" onder nieuwe vlag, maar wel in de nu gewenste koers bleef varen.

Het gedicht, dat de stemming van de leden der V.S. goed weergaf, luidde aldus:

Wumkes.nl

" 't Gaat al, helaas! den kreeftengang,
Niets wordt er afgedaan;
De zaak van 't algemeen belang
Blyft op de lange baan.
Men heeft het druk, men *besoigneert,*
Geeft *propositiës* in.
Men komt byeen, men *consuleert,*
't Smoort al in zyn begin.
En aan *commissies* faalt het niet;
Dan, ô, wat voert men uit?
Considereeren, zoo gy ziet,
Ja, niets wordt een besluit.
En't geen men soms nog *decreteert,*
Wordt nog, helaas! weldra
Op't schandelykst *geëludeert,*
Slechts nog een uur daar na.
Wen't zoo, Rechtäarte Burgerschaar!
Nog langer voort moet gaan,
Loopt uwe vryheid 't grootst gevaar,
Uw wissen val spoedt aan!"

Zo gaat het nog even verder. Er wordt over het vele nodige geld gesproken en de dichter roept op, om te offeren:

"Maar eerst 't Aristocraatsch gebroed,
Ter deegen uitgeschud!
Het is d'Aristocraat alleen
Die U heeft kaal geplukt . . ."

Dit gebeurt echter niet, doordat men ook thans weer een familieregering heeft. Toch eindigt de dichter aldus:

"Geef elken schurk 't verdiende loon,
Hy zy ook wie hy zy! . . .
Straf als Romein uw eigen Zoon! —
Zoo wordt gy éénmaal vry!"

Wie de Onderhandelingen der Leeuwarder V.S. van juli 1795 leest merkt, dat de toon steeds scherper wordt. De verhouding met de radikale Leeuwarder municipaliteit is uitstekend, maar met de Volksrepresentanten kan men steeds minder goed overweg.

Niet alleen dat er van de schadevergoeding niets komt, ook de omzetting van het oude Hof is een lijdensweg. De tekens van het vervloekte oude regime zijn nog overal aanwezig. In juni werd in de vergadering van de Provisionele Volksrepresentanten van Holland door de voorzitter, "burger" Pieter Paulus op principiële wijze de zaak aangepakt. Met de kwestie van de wapens en rouwborden had hij die van het begraven in de kerken, dat niet enkel een zaak van gezondheidszorg was, en die van het dragen van livrei verbonden. Hij gaf eerlijk toe, dat de vele besoignes hem hadden belet deze gewichtige zaken eerder aan te pakken, maar stelde nu een placcaat voor, dat ook inderdaad op 8 juni 1795 werd afgekondigd, waarin alles nauwkeurig werd geregeld [22].

Dit placcaat zal ook in Friesland bekend zijn geraakt. Maar . . . er gebeurde niets of althans heel weinig. Wij horen echter wel, dat in de nacht van 25 op 26 juli bij verschillende mensen van de eertijds heersende partij (Eco de Wendt, kolonel D. R. Smeding, de oud-ontvanger P. J. Suringar en Thomas Wielandt, de pas ontslagen procureur-generaal) de ruiten worden ingegooid. Het had een waarschuwing kunnen zijn, maar niemand luisterde. Publikaties van 20 juli over de aardappelen wijzen op schaarste en honger midden in de zomer. Er zijn geruchten van een "rassemblement" van Oranjelui onder leiding van Prins Frederik te Osnabrück en men fluistert over kontakten, die er moeten zijn met de oude partij in Friesland.

Wumkes.nl

Dan slaat de vlam ineens uit en komt het tot de beeldenstorm en grafschennis van 1 augustus en volgende dagen. Het radikale lid van de Volksrepresentanten "Sjoerd-baas", Sjoerd Jouwerts Stapert (1735 - 1816) [23], die pas (15 juli) tot 's Lands bouwmeester was benoemd, moet getracht hebben de opruiming ordelijk te doen verlopen. Waarschijnlijk heeft hij hulp gevraagd van Hendrik Feyens, die sedert 1775 als mr. steenhouwer te Leeuwarden woonde en in 1797 (!) geld ontving voor het "wegnemen van wapenen en serken", hetgeen er op zou kunnen wijzen, dat de municipaliteit de hand in de zaak heeft gehad. Mogen wij Eekhoff (II, 430) geloven, dan heeft het toenmalige landsbestuur op 1 augustus (!) Stapert de opdracht gegeven een en ander te vernielen. Men wilde nu eindelijk doen, wat de publikatie van 25 april vroeg. Het bleek echter onmogelijk om enige orde te bewaren. Daarvoor waren er te velen, die op het ogenblik wachtten om eindelijk eens te tonen, dat het traineren en delibereren te lang had geduurd. Zo liep de zaak Sjoerd-baas, die wellicht helemaal niet enthousiast was, al gauw uit de hand. De een wilde de ander in brutaliteit overtreffen en wat eertijds, in 1566 en later, in 1672 en nog eens in 1748 was gebeurd, geschiedde ook nu.

De Fransen schijnen de vernielingen eerst gekeerd te hebben. Uit de korrespondentie van de Nassau's is op te maken, dat de gematigde Thierry het niet wilde. Op 16 juni 1795 schreef prinses Louise aan haar moeder, prinses Wilhelmina, uit Brunswijk: "Le château de Leeuwarden sert d'hôpital aux François. On a voulu abattre les armories et la tombe de la maison d'Orange, mais le général Carmagnol Thiéry l'a prévenu jusqu'ici" [24]. Het is mogelijk, dat de man, die direkt al had laten weten, dat hij van Jacobijnse praktijken niet was gediend, als rem heeft gewerkt en dat men van zijn afwezigheid ge- of wil men misbruik heeft gemaakt.

Dr. A. L. Heerma van Voss heeft zich in 1948, toen de restauratie van de grafruimte der Friese Nassau's aan de orde was, in de kwestie verdiept [25]. Hij heeft de zaak wat meer in evenwicht gebracht. Er is waarschijnlijk minder vernield dan men in 1795 en later wilde doen geloven. Van het voetballen met de schedel van Maria Louisa is geen sprake. Maar te weinig wordt bij Van Voss de nadruk gelegd op het officiële besluit van 25 april en vooral op de permanente aandrang, die de Volkssocieteit uitoefende. Ook de honger van de "crowd" [26] kreeg bij hem geen aandacht. Terecht wijst Van Voss op het zwijgen van de notulen van de Volksrepresentanten, maar het lijkt mij niet juist allereerst de Volksrepresentanten schuldig te achten. In elk geval delen zij de schuld met anderen, waarbij de Leeuwarder municipaliteit, die op 8 en 12 augustus een advertentie in de "Friesche Courant" plaatste met de uitnodiging in te schrijven op het schoonmaken, het repareren van metsel- en timmerwerk, het in orde maken van alle glazen aan en in de Grote kerk, zeker ook moet worden genoemd. Tot nog toe is helemaal gezwegen van een resolutie van de municipaliteit van 17 augustus 1795: "Is geresolveert om de wapenen, die in de kerken alhier

Wumkes.nl

gehangen hebben beneffens de geweesene stadhouderlijke portraiten van 't Raadhuis en de vaandels der geweesen schutterij deeser stede staatelyk in't openbaar in't groot exercitieland te verbranden en den colonel Nassette te authoriseeren om zulks onder dekking der gewapende magt te bevorderen." Diezelfde dag werd ook nog bepaald, dat de burgerschutters van ieder espel 50 goudguldens zouden krijgen "om zich daaruit ter gelegenheid van 't opheeden gevierde Fransche feest van den 10 Aug. en van't even gemelde brandfeest (!) onder hun te kunnen vermaaken." Het geld kwam uit . . . het gekollekteerde weduwengeld!

Het pleit voor het lid van de Volksrepresentanten, ds. B. Russing van Ooster-Nijkerk, dat hij het aandurfde om op 27 augustus een onderzoek te verlangen, maar wij horen niets van het resultaat. Zo was het ook goed, dat een ander lid, de later zo bekende schilder Willem Bartel van der Kooi van Augustinusga voor kunstbescherming pleitte. Ditzelfde had ook Pieter Paulus op 8 juni gedaan. Er is reden, om aan te nemen dat daardoor de graftombe van Sicco van Goslinga te Dongjum gespaard is.

Te weinig is begrepen, dat de volkswoede te veel geprikkeld was. De aanhangers van het oude régime hebben te veel vertrouwd op de macht van de nieuwe heersers. De leden van de Volkssocieteit hebben misschien niet als zodanig meegedaan aan de revolutie. Daarvoor waren Staal c.s. toch eigenlijk nog te deftig, maar brandstof heeft men wel aangedragen. Er was door de leiders van de V.S., ja eigenlijk door alle nieuwlichters veel gepraat over "het reeds te lang getergde volk." Het is de vraag, of men de waarheid van die uitspraak wel genoeg heeft beseft en voldoende heeft geweten, dat de latent aanwezige agressie uiting zocht.

Terecht had op 22 juni 1795 de V.S. van Leeuwarden aan de Provisionele Representanten geschreven over de Revolutie, "waar in wy nog zijn, en onzes inziens zijn zullen zo lang alle misbruiken niet gezuiverd zijn" [27]. Dat gold voor toen en voor later. De dominees, over wie het in dit schrijven van 22 juni gaat, hadden kunnen weten, dat niet enkel voor de kerk geldt "semper reformanda", de reformatie moet doorgaan. Te weinig heeft men ook gevoeld, wat later J. R. Thorbecke aldus zou formuleren [28]: "Aan de fransche omwenteling had hartstogt een overmatig, aan de onze te weinig deel, of het moest de vrees zijn. Geestdrift, warmte, innige liefde voor de zaak, met beraden handeling zeer wel te vereenigen, ja noodig tot elke groote daad, werden bij ons aldra in besluiteloosheid uitgebluscht. Naauwelijks eenige passen op de nieuwe baan gezet, en wij vreesden het doel reeds voorbij te zijn. Bovenal bang voor ons zelve en eigen stoutheid, schenen wij van eene uitwendige magt het heil te wachten."

Wumkes.nl

Aantekeningen

1. Aanwezig op het Gemeentearchief te Leeuwarden en afkomstig van de schepen Roelof Storm (hs. 427) en van de Bolswarder Sipke Basseleur, die later lid der Gedep. Staten werd (hs. 454). Basseleur leefde van 10 april 1746 tot 4 november 1831, toen hij te Leeuwarden overleed.
2. De patriot C. Rogge zwijgt er van in zijn "Tafereel van de Geschiedenis der Jongste Omwenteling in de Vereenigde Nederlanden", A'dam, 1798. C. van der Aa, een vurig Orangist, geeft in zijn "Geschiedenis van de jongst-geeindigden oorlog, 1793 - 1802", A'dam 1808, deel X, bijlage C, pp. 77-95 een verslag, dat gebaseerd moet zijn op de gegevens van Storm en Basseleur.
3. Pogingen daartoe zijn o.a. ondernomen door J. C. Singels — De grafkelders van de Groote kerk te Leeuwarden, Nederl. Heraut 8, 1897, pp. 2-12; H. J. Schouten — Bijzonderheden betreffende het vandalisme der Patriotten in den grafkelder der stadhouders van Friesland, Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde 28, 1913, pp. 24-28; 79-85; 150; dr. A. L. Heerma van Voss in Nieuw Friesland 27 maart, 3, 10, 17, 24 april en 1 mei 1948 en in: De laatste rustplaats der Friese Nassaus, Leeuwarden, 1948.
4. H. T. Colenbrander — De Bataafsche Republiek, A'dam, 1908, p. 3: "Het wonder is niet dat de oude Nederlandsche staat in 1795 gevallen is, maar dat hij toen nog bestond."
5. Vgl. Gelukwensch aan de Ingezetenen van Nederland over de van veelen zo zwaar tegemoet ziende, doch bij bevinding zo bedaarde en rustige omwenteling in Jan. en Febr. 1795, Leeuwarden, (1795); S. Koopmans — Friesland gedurende het eerste jaar der Bataafsche vrijheid, Leeuwarden, (1888); E. Feith H.O.zn. — Bijdrage tot de geschiedenis der omwenteling van 1795 in de provincie Groningen, Groningen, 1870; Joh. Theunisz — Overijsel in 1795, A'dam, 1943; H. F. J. M. van den Eerenbeemt — 's Hertogenbosch in de Bataafse en Franse tijd, 1794 - 1814, Den Bosch, 1955; A. J. Pikkemaat — Bataafse vrijheid in Nijmegen, 1794 - 1795, Nijmegen, 1963; M. G. Spiertz — Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw, Assen, 1964; C. H. E. de Wit — De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland, 1780 - 1848, Heerlen, 1965; Th. N. Eysink — Restauratie en revolutie in Arnhem 1 juli 1787 - 6 mei 1795, Arnhem, 1967.
6. Vgl. Suzanna Anderegg — Der Freiheitsbaum. Ein Rechtssymbol im Zeitalter des Rationalismus, Zürich, 1968; J. J. Kalma — Vrijheidsbomen in Friesland, De Vrije Fries 50, 1970, pp. 7 - 13.
7. Vgl. Echte opgave van den Staat van goederen en inkomsten van den geweezen Stadhouder Willem den Vijfden, Leeuwarden, 1795; Lijst der Jaarlijksche Inkomsten van den Stadhouder en zijn huis met betrekking tot Nederland, Leeuwarden, 1795. Dr. J. H. Halbertsma vertelt (Prov. Bibl. v. Friesl. hs. 484), dat de Leeuwarders Willem V in de vorm van een strooien pop op een slede zetten en zo door de straten voerden. Op alle belangrijke hoeken ging de beker rond. Er werd gedronken op de goede reis van Zijne Hoogheid. Er waren er, die tenslotte een plas op de pop deden en vroegen: "Kin Wijke dat wol fiele, feint?"
8. Vgl. E. Verwijs — Harlingen voor 70 jaren, Friesche Volksalmanak 1866, pp. 3 - 32.
9. Zie: Verzameling van placaten, reglementen en andere stukken door de Staaten van Vriesland geëmaneerd en uitgegeven sedert den 1 Juny 1748, Leeuwarden en Franeker 1796 - 1810, 20 delen. Vgl. ook: Dagverhaal der Handelingen van de Prov. Representanten des Vrijen Volks van Vriesland. Beginnende met den 19 Febr. en eindigende met den 23 Juny 1795, Leeuwarden, 1795.
10. Vgl. Onderhandelingen en besluiten der Volks- of Burgersocieteit Ter Handhavinge der Rechten van den Mensch binnen Leeuwarden. Uitg. Joh. Seydel, Leeuwarden. De Stadsbibliotheek te Leeuwarden heeft een volledige verzameling.
11. Zie: Onderhandelingen p. 32.
12. Vgl. ook de brochures van (D. H. Beucker Andreae) — Bedenkingen van een waar beminnaar van zijn vaderland, over't afvorderen van schadevergoeding en andere personeele vervolgingen wegens voormalige niet vaderlandsche gedragingen en denkwijs . . . A'dam etc. (1795); Gadso Coopmans — Aanmerkingen op de bedenkingen over het afvorderen van schâvergoeding en andere personeele vervolgingen

Wumkes.nl

wegens voormalige niet vaderlandsche gedragingen en denkwijze, Franeker, 1795; H. L. van Altena — Aan myne medeburgers, z. adr. (1795); (D. H. Beucker Andreae) — Brief van den schrijver der Bedenkingen . . . aan den burger G. Coopmans . . . Leeuwarden, 1795.

13. Vgl. H. Sannes — Geschiedenis van Het Bildt IIIa, Franeker, 1956, p. 30.
14. Zie over de Volkssocieteiten enz. in Friesland: P. H. Breuker — Oersjoch en ûntjowing fan de wapenkorpsen en folkssosiëteiten yn Fryslân tusken 1783 en 1813, It Beaken 32, 1970, pp. 141 - 159.
15. Zie Onderhandelingen p. 11.
16. Zie Onderhandelingen p. 131. Tegelijk wordt meegedeeld, dat de municipaliteit wel iets tegen de geheime (Oranje)genootschappen wil doen, maar dat het een provinciale zaak is! De V.S. besluit weer naar de municipaliteit te gaan.
17. Zie Onderhandelingen p. 186.
18. Zie over R. Dibbets en A. Staal J. J. Kalma — Dit wienen ek Friezen III, 1966, pp. 44-48 en IV, pp. 62-68. De rede van Dibbets in Onderhandelingen pp. 172-174.
19. Zie Onderhandelingen p. 125.
20. Vgl. Georg Jellinek — Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte, München, Leipzig, 1919; A. Goslinga — De beteekenis van de omwenteling van 1795, A'dam, 1927; W. J. Goslinga — De rechten van den mensch en burger, 's-Gravenhage, 1936; J. Suys — De Rechten van den Mens, A'dam, 1947. Zie ook: Iets voor de Bataafsche Patriotten of het volk moet in geestdrift voor de Vrijheid gebragt en gehouden worden zal het vrij zijn en blijven, z. adr. en j. (1795).
21. Vgl. Nieuwe Nederl. Jaarboeken 1795, pp. 1540-1541; P. Geyl — Geschiedenis van de Nederlandse stam VI, 1962, p. 1546 en vooral Onderhandelingen p. 201 v.
22. Zie P. Van Meurs — Het plakkaat van 1795 over het wegnemen van de wapens enz. uit de kerken, huizen enz., Alg. Familieblad 15, 1902, 83-88, 113-119. Ook afzonderlijk uitgegeven.
23. Vgl. Genealogysk Jierboekje 1955, pp. 47, 48.
24. Vgl. J. W. A. Naber — Correspondentie van de stadhouderlijke familie 1777 - 1820, 5 delen, 's-Gravenhage, 1931 - '36, deel III, p. 51.
25. Zie de artikelen genoemd in noot 3. Mr. S. J. Fockema Andreae — Belangstelling voor Friesland in de Franse tijd, De Vrije Fries 48, 1968, pp. 116-126 heeft zich o.i. terecht verzet tegen de uitdrukking "vandalen van 1795", die Van Voss gebruikt had. Wij onderschrijven ook de opvatting van Andreae: "Met het streven de onderscheidende tekenen uit openbare gebouwen, althans de gebouwen tot openbare dienst bestemd zoals de kerken toen waren, te doen verwijderen resp. te verwijderen, kan men het van Calvinistisch standpunt slechts eens zijn."
26. Vgl. Jakobiner und Sansculotten. Beiträge zur Geschichte der französischen Revolutionsregierung, 1793 - '94. Herausg. W. Markov, Berlin, 1956; George Rudé — The crowd in the French Revolution, Oxford, 1959; Albert Soboul — Paysans, Sans-Culottes et Jacobins, Paris, (1966).
27. Zie Onderhandelingen p. 205.
28. Vgl. Historische Schetsen 1860, p. 105.

Wumkes.nl

Een vergeten aspect van een oud probleem: de betekenis van de naam 'Cammingehunderi"

J. R. G. Schuur

Inleiding

Reeds vele malen is, ook in dit tijdschrift [1] over de "villa (= landgoed, meer algemeen: nederzetting) Cammingehunderi" geschreven. Toch menen wij, dat een korte inleiding, mede bedoeld als samenvatting van alles wat tot nu toe is verschenen, nog wel op zijn plaats is.

De "villa" wordt genoemd in een oorkonde van Lodewijk de Vrome uit 839 [2]. Een zekere Gerulf krijgt daarin de goederen terug, enige jaren geleden aan hem geschonken uit het eigen bezit van Lodewijk maar hem later wegens ernstige nalatigheid weer ontnomen, gelegen in "ducatu Frisiae in pago Westracha in villa Cammingehunderi et in aliis villis circumquaque se positis". De oorkonde is teruggevonden in het archief van het door Lodewijk de Vrome gestichte klooster Corvey aan de Wezer.

De giftbrief roept vele vragen op, die door zijn vage omschrijving en door een gebrek aan verdere bronnen slechts met grote moeite en voorzichtigheid kunnen worden beantwoord. We geven een puntsgewijs overzicht.

1. Wie was Gerulf? Lodewijk spreekt in de oorkonde alleen maar van "fideli nostro" (= onze getrouwe), zonder een nadere precisering van zijn functie te geven. Het ligt echter voor de hand in hem een graaf van Friesland te zien, die om in zijn eigen levensonderhoud te kunnen voorzien, tevens met een aanzienlijk landgoed werd beleend. Welk deel van Friesland zijn graafschap precies besloeg, moeten we in het midden laten. Mogelijk was zijn naamgenoot, die in 889 met een uitgebreid bezit in het latere graafschap Holland werd beleend, een nakomeling van hem. Deze jongere Gerulf geldt weliswaar als de grondlegger van het Hollandse gravenhuis, maar ook zij beschouwden zich nog tot in de 12e eeuw als Friese graven [3].

2. Welke nalatigheid van Gerulf vormde voor Lodewijk de aanleiding hem uit zijn functie te ontzetten? H. Jaekel dacht, dat Gerulf gemene zaak had gemaakt met de opstandige zoons van Lodewijk [4]. Kort na de verzoening in mei 839 heeft hij dan in ieder geval zijn eigen goederen weer teruggekregen. S. A. Waller Zeper meende daarentegen, dat een verband met het falend optreden van sommige koninklijke ambtenaren tegen de aanvallen van de Noormannen, die in de dertiger jaren van de 9e eeuw een voorlopig hoogtepunt bereikten, meer voor de hand lag. De overlevering vertelt, dat velen van hen bij de verdediging te kort waren geschoten en dat enigen zelfs met de vijand hadden geheuld, waarna Lodewijk krachtige maatregelen nam. Wij geven aan de laatste verklaring de voorkeur, omdat in de oorkonde niet op de moeilijkheden met de zoons wordt gewezen –

Wumkes.nl

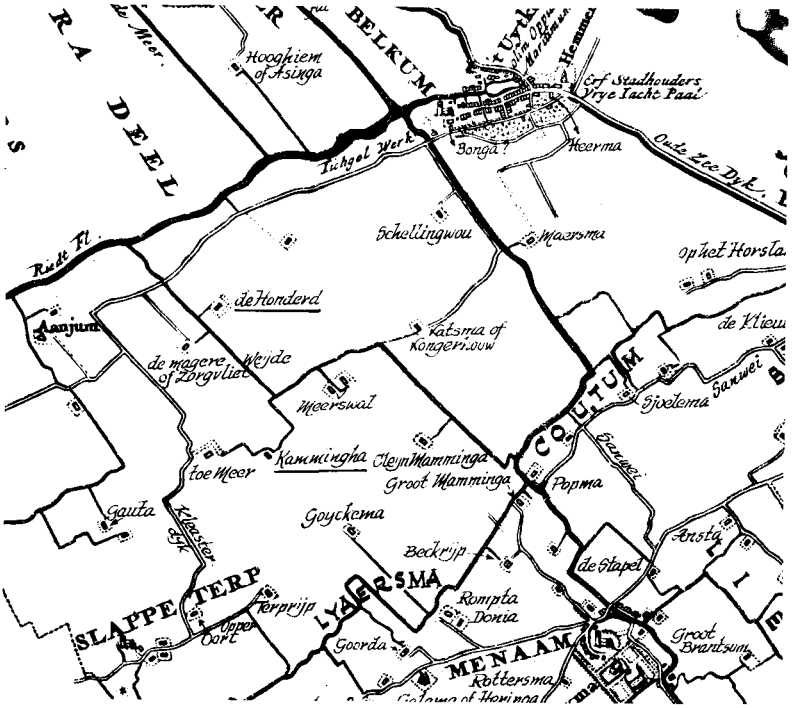

Fragment van de t.b.v. de "Skiednis fan Menameradiel" bijgetekende kaart van Schotanus (1692), waarop de ligging van "Kammingha" en "de Honderd" is aangegeven.

wat in een andere oorkonde [5], slechts veertien dagen ervoor uitgevaardigd en handelend over een soortgelijke teruggave van goederen, daarentegen wel het geval is – en in de tweede plaats, omdat in de uitvoerige beschrijvingen van de opstanden van de zoons nimmer van inmenging van Friese zijde sprake is [6].

3. Waar lag de "villa Cammingehunderi"? Deze vraag heeft tot nu toe de meeste pennen in beweging gebracht. Gelukkig kunnen wij alles wat hierover is geschreven voor het verschijnen van het artikel van D. J. van der Meer als blote gissingen ter zijde laten [7]. Deze schrijver vond in oorkondenmateriaal uit het einde van de 16e eeuw twee bezittingen terug van het voormalige klooster Anjum bij Berlikum, die werden genoemd "Kamminga" en "de Hondert". Beide boerderijen lagen vlak bij elkaar, even ten oosten van het klooster, dus in Westergo zoals in de oorkonde staat vermeld. En al ligt er natuurlijk een grote tijdspanne tussen 839 en het einde van de 16e eeuw, de naamsovereenkomst is zo treffend, dat we nauwelijks meer hoeven te twijfelen. Bovendien is het een geregeld verschijnsel, dat oude namen zich aan kleinere buurtschappen of boerderijen hechtten, waarmee zij hun bestaan soms tot in onze tijd wisten te rekken.

Wumkes.nl

4. De vraag hoe en wanneer de giftbrief voor Gerulf in het bezit van het klooster Corvey is gekomen, heeft voor ons onderwerp geen direct belang. Slechts volledigheidshalve een paar korte opmerkingen. Waarschijnlijk is dat de oorkonde door schenking van de goederen aan het klooster mee overging in handen van de nieuwe eigenaar. We kunnen hieromtrent verder niets met zekerheid zeggen. Wel heeft K. A. Eckhardt [8] aannemelijk gemaakt, dat dit nog in de 9e eeuw moet zijn gebeurd, wat van groot belang is voor de datering van het ontstaan van de banden tussen Friesland en Corvey, dat plm. 1150 onder meer bezitter van de kerk van Leeuwarden blijkt te zijn.

5. Tenslotte de vraag waarop dit artikel een antwoord tracht te geven, nl.: wat betekent de naam "Cammingehunderi"? Het woord valt in twee delen uiteen: de familienaam "Camminga" en het voor velen waarschijnlijk onbekende begrip "hunderi". Zoals in alle aardrijkskundige namen, waarin een eigennaam of een familienaam is gebruikt, moet er oorspronkelijk verband tussen beide zijn geweest. Om de aard van dit verband te kunnen begrijpen, moeten we eerst de betekenis van de term "hunderi" kennen.

Het oude "honderdschaps"-begrip

In een iets andere spelling komt het woord nog een keer in een op Friesland betrekking hebbende bron voor. In het schenkingsregister van het Middenduitse klooster Fulda – in 744 door Bonifatius gesticht en vermoedelijk hierdoor in de 8e en vooral 9e eeuw rijkelijk van Friese zijde met schenkingen bedacht – komen we een "villa Merheim" (= Marrum) gelegen in "pago Kilingo Huntari" tegen [9]. Met "huntari" wordt hier duidelijk een streek bedoeld, een betekenis die ook in de andere gebieden, waar de naam voorkomt, de meest gangbare blijkt te zijn.

Het spreidingspatroon van het woord omvat namelijk buiten Friesland nog grote delen van West-Europa: Zweden ("hunda" of "hundari"), Alemannië ("huntari"), het gebied van Rijn, Main en Moezel ("Zent, Hunria, Honschaft"), Engeland ("hundred") en het Frankische gebied (de Latijnse vorm "centena") [10].

De letterlijke betekenis van al deze woorden geeft weinig problemen: het telwoord "honderd" is steeds gemakkelijk te herkennen. Dit leidde ertoe, dat men in de oude rechtshistorische literatuur alle tot een gemeenschappelijke noemer herleidde en met "honderdschap" vertaalde [11]. Het "honderdschap" zou een algemeen Germaanse gebiedsindeling zijn geweest: oorspronkelijk een eenheid die honderd krijgers, volgens een andere mening, die honderd hoeven omvatte, later de kleinste bestuurseenheid, die met name in het Frankische Rijk als onderverdeling van de gouw grote verbreiding kreeg. Aan het hoofd van het "honderdschap" stond een door het volk gekozen leider, later bij de Franken een onder de graaf staand ambtenaar, de "centenarius".

Wumkes.nl

Deze oude theorieën vinden thans geen aanhang meer. De exacte betekenis die ze aan het woord "honderd" toekenden, kon onmogelijk juist zijn voor een territoriale indeling. Bovendien was het "honderdschap" als algemeen oud-Germaanse gebiedsindeling niet zo gemakkelijk te bewijzen. De plaats bij Tacitus waarop men zich hiervoor bij voorkeur beriep, was tamelijk duister. Hij spreekt in zijn "Germania" weliswaar tweemaal van "centeni", maar die kunnen beslist niet zonder meer als gebiedsaanduiding worden opgevat. F. Steinbach heeft er later een "honderdschaar" in gezien, een groep van ongeveer 100 mannen, die de "princeps" (= hoofdeling) bijstond in de oorlog of in het gerecht [12]. Tenslotte deed de verklaring weinig recht aan de benaming van sommige "honderdschappen", meestal aangeduid met het achtervoegsel "huntari", waarin een persoonsnaam was verwerkt. De 19e-eeuwse historici wortelden echter te veel in het democratisch liberalisme van hun tijd — denk eens aan de door het volk gekozen leider van het "honderdschap" — om zich een betere voorstelling van de oud-Germaanse staat, die aan deze naamgeving wel zin gaf, te kunnen maken. Een goede samenvatting van de oude theorieën vinden we voor Friesland bij P. Glazema, die verschillende vroegere schrijvers over het Friese "honderdschap" aan het woord laat [13].

De nieuwe theorieën

Met name in Duitsland is na de tweede wereldoorlog de discussie over het "honderdschap" opnieuw op gang gekomen. In 1949 verschenen het baanbrekende artikel van H. Dannenbauer over "Hundertschaft, Centena und Huntari" [11]. Volgens hem was het kenmerk van de vroeg-middeleeuwse samenleving de heerschappij van de adel. De samenstelling van de namen van de "huntari's" (niet alleen in Friesland, maar ook in Alemannië — bijv.: Ruadoltes-, Muntariches- en Hattinhuntari — en in Zweden — bijv.: Bälinger-, Färinger-, Närdinger-, Säminger- en Snäfvingerhundari —) met een eigennaam of een familienaam kon hieruit worden verklaard. Hij vatte de "huntari" op als een gebied, zelf gebruikte hij de term "vorstendommetje", waarin een bepaald adellijk geslacht de heerschappij uitoefende.

De uit het Frankische gebied bekende "centena's" moesten volgens Dannenbauer een geheel andere inhoud hebben, want in hun namen vindt men nooit een persoonsnaam terug. Zij vormden in de 8e en 9e eeuw inderdaad onderverdelingen van een gouw, maar waren oorspronkelijk een speciale organisatievorm van het Frankische koningsgoed geweest. De bewoners van de "centena" genoten een bijzondere rechtspositie, waren zgn. "koningsvrijen", waarvoor zij echter koningscijns betaalden en dienstplicht voor de koning vervulden. Hun leider was de door de koning aangestelde "centenarius". Op dit koningsgoed gaan bijvoorbeeld vele "Zehnten" in het later door de Franken veroverde Duitsland terug. De koning paste deze organisatievorm ook toe bij de kolonisatie van de woeste gronden, die hem als

Wumkes.nl

regaal toebehoorden. Vele "centena's" bezaten tevens, getuige hun ligging, een specifiek militaire functie. Zo vormde de "centena"-organisatie dus een belangrijk werktuig in handen van het Frankische koningschap. Het kan ons na dit alles niet meer verwonderen, dat voor hun naamgeving geen namen van personen of families werden aangewend.

De Engelse "hundreds" ontstonden naar Frankisch voorbeeld en zijn pas in de 10e eeuw als nieuwe gebiedsindeling door de koning ingevoerd. Hun namen zijn ook niet van personen afgeleid, maar van in het gebied gelegen gerechtsplaatsen of koningsgoederen.

Zelfs taalkundig zou er geen verband tussen de woorden "huntari" en "centena" hebben bestaan, hoe voor de hand liggend dit op het eerste gezicht ook mocht lijken. Het woord "centena" was door de Franken nog aan de Romeinse erfenis ontleend, maar dekte een typisch Frankische institutie. Het woord "huntari" daarentegen was een Germaanse streeknaam, waarvan de betekenis weliswaar niet vaststond, maar waarin in ieder geval het begrip "honderd" niet was verwerkt.

De zienswijze van Dannenbauer is door F. Steinbach [12] en Th. Mayer [14], ieder overigens op een verschillende wijze, in de kern aangetast door de ontkenning van zijn uitgangspunt, dat de Frankische "centena" en de Germaanse "huntari" afzonderlijke begrippen waren. Twee zo verwante woorden moesten wel dezelfde betekenis gehad hebben. Daarom brengen beide alle "honderdschappen" op Frankische invloed terug.

Volgens Steinbach werden in de 6e eeuw in sommige delen van het Merovingische Rijk, namelijk in Neustrië en in Austrië, de "centeni", "honderdscharen", uit Tacitus' tijd omgezet in districten met speciale rechts- en veiligheidstaken. De "centeni" kregen nu een leider met de aan de Romeinen ontleende titel "centenarius", waarna hun district "centena" ging heten. Deze instelling is inderdaad in de bronnen min of meer te volgen. De "centena's" in Duitsland, ook de Alemannische, wijzen op directe Frankische invloed. Dit kan in Zweden onmogelijk het geval zijn geweest, het maakte nooit deel uit van het Frankische Rijk. Steinbach veronderstelde ontlening, waarin wellicht de Noormannen een rol hebben gespeeld. In Friesland zouden de "centena's" nog voor de Frankische verovering door de Friese koningen van de Franken zijn overgenomen en ingevoerd in hun eigen rechtssysteem. De titel "centenarius" werd met "huntari" vertaald, dat tevens, te zamen met zijn eigennaam of familienaam, de naam van het district werd.

Th. Mayer komt in een uitvoerig betoog, waarin o.a. de visies van Dannenbauer en Steinbach tegenover elkaar worden geplaatst, tot de conclusie, dat bijna alle "honderdschappen" op directe Frankische invloed zijn terug te voeren, dus ook de "huntari's". Hij heeft zich bij dit laatste punt vooral gebaseerd op de Alemannische "huntari's", die eens Frankische "centena's" bleken te zijn geweest. Vermoedelijk waren ze, afgaande op hun strategische ligging, in het begin van de 7e eeuw door Dagobert I ingevoerd

Wumkes.nl

om rust en orde in het nieuw veroverde gebied te verzekeren. Aan hun hoofd stonden onder de koning gestelde "centenarii", die echter toen in de loop van de 7e eeuw het Frankische gezag lange tijd faalde, de kans kregen een heerserspositie in hun oorspronkelijk ambtsgebied te verwerven, waarmee de toepassing van de eigennamen wordt verklaard. De term "huntari" is inheems en diende als vertaling van "centenarius", later ook als naam van het gebied. Voor Zweden dacht Th. Mayer evenals Steinbach aan ontlening, daarbij overigens in het midden latend of alleen het woord of ook de institutie werd overgenomen. Aan de Friese "huntari's" heeft Mayer helaas niet afzonderlijk aandacht besteed, maar wij nemen aan, dat hij ook die aan Frankische invloed heeft willen toeschrijven.

Toetsing van de theorieën aan de Friese gegevens

We beginnen met de visie van Mayer, die op het eerste gezicht zeer goed lijkt te passen bij de Friese situatie. Het Friese gebied tussen Vlie en Lauwers is in 734 door Karel Martel aan het Frankische Rijk toegevoegd. Deze vorst heeft tijdens zijn regering (714 - 741) in vele delen van Duitsland alsnog de "centena"-organisatie ingevoerd. De conclusie, dat hij dit dan ook in Friesland heeft gedaan, ligt voor de hand en is misschien op deze gronden door A. Russchen getrokken, die de Friese "huntari's" aan Frankische militaire activiteiten toeschrijft [15].

Maar schijn bedriegt. Deze latere "centena's" dragen in Duitsland nooit meer eigennamen. De "centenarius" bleef een onder de graaf staand ambtenaar, die nadat zijn militaire rol was uitgespeeld, meer en meer een bestuurlijke en rechterlijke functie kreeg. Zo konden zij als afzonderlijk rechtsgebied nog vele eeuwen blijven voortbestaan [10]. Bovendien wordt het Latijnse woord "centena" in de Duitse middeleeuwse rechtshistorische bronnen niet met "huntari", maar met "Zent" vertaald. Waarschijnlijk was de term "huntari" inmiddels elders in Duitsland te veel met adelsheerschappij geassocieerd om nog als synoniem voor de Frankische "centena" te kunnen dienen.

Deze overwegingen sluiten invoering van de "huntari's" in Friesland door de Franken uit. Beide voorbeelden zijn immers wel met een familienaam samengesteld, waarbij desnoods aan een soortgelijke ontwikkeling als in Alemannië in de 8e eeuw in Friesland niet meer valt te denken, omdat het Frankische gezag er nooit langdurig verdween. Maar daar komt nog bij, dat de Friese "huntari's" in het begin van de 9e eeuw kennelijk al een archaïsch verschijnsel waren geworden. De naam "Cammingehunderi" had inmiddels zijn oude betekenis als gebiedsaanduiding verloren en leefde nog slechts als naam van een in de streek gelegen gehucht of herenhoeve voort. Met de naam "Kilingo Huntari" was in mindere mate reeds hetzelfde gebeurd. Zij bestond nog wel als landschapsnaam, maar alleen in algemene zin, want blijkens de ook in andere Karolingische bronnen veel in deze be-

Wumkes.nl

tekenis gebruikte schrijfformule "in pago" werd er geen bepaald rechtsdistrict meer mee bedoeld [16]. In de volgende eeuwen is misschien een parallelle ontwikkeling als met de naam "Cammingehunderi" opgetreden. P. Sipma vermoedde, dat de namen van de beide buurtschappen "De Klinze" en "De Hondert" onder Oudkerk uit "Kilingo" en "Huntari" zijn ontstaan [17].

We trekken enige conclusies:

De "huntari's" bestonden in de 9e eeuw in Friesland al niet meer. Dit verklaart, dat we er in tegenstelling met Duitsland in latere bronnen ook geen enkele herinnering aan terugvinden.

De Friese "huntari's" zijn niet door de Franken ingevoerd.

Hun oorsprong ligt dus in de voor-Frankische tijd.

Steinbach nam dit laatste ook aan, maar hield vast aan Frankische herkomst door ontlening in de tijd van de Friese koningen. Zo'n vroege ontlening is echter nauwelijks voor te stellen. Mayer heeft er op gewezen, dat de "centena" in de 7e eeuw, waarin deze ontlening op zijn laatst kan hebben plaatsgevonden, in het Frankische Rijk zelf nog geen wijd verbreid instituut was. De vroege invoering in Alemannië is slechts mogelijk geweest, omdat de Franken daar bij soortgelijke nog Romeinse militaire instellingen konden aansluiten. De grote verbreiding van de "centena's" begint pas onder Karel Martel. Bovendien kan Steinbach de naamgeving met een familienaam eigenlijk niet goed verklaren.

Wij komen tot een van onze belangrijkste conclusies. Voor de veronderstelde samenhang tussen de Friese "huntari's" en de Frankische "centena's" is geen bewijs te vinden. De enige van de drie door ons aangehaalde schrijvers, die deze mening deelt, is Dannenbauer. Alleen hij kan ook het gebruik van de familienaam logisch verklaren. Problematisch bleef bij hem echter de oorsprong van de naam "huntari". Dit bezwaar is inmiddels door de naamkunde opgelost.

De resultaten van nieuw naamkundig onderzoek

Dannenbauer's ontkenning van ieder verband tussen de woorden "huntari" en "centena" had ook de taalkundigen niet kunnen overtuigen, te meer daar hij geen andere verklaring voor de naam "huntari" kon geven. Volgens Steinbach en Mayer, beiden overigens geen naamkundigen, moesten de woorden wel dezelfde betekenis hebben. Vandaar hun mening dat de "huntari's" ook als instituut met de "centena's" samenhingen. Nu wij deze gedachte voor Friesland hebben afgewezen, komt natuurlijk onmiddellijk weer de vraag op: maar hoe ligt dan het verband tussen de "huntari" en de "centena"? Zijn het toch twee volledig verschillende begrippen, misschien zelfs zonder enige taalkundige overeenkomst?

Wumkes.nl

De naamkunde heeft inmiddels op het laatste deel van de vraag haar antwoord gegeven [18]. Kort samengevat luidt dit: Dannenbauer had ongelijk, de woorden "huntari" en "centena" betekenen precies hetzelfde. Maar ook de gevolgtrekkingen van Steinbach en Mayer waren toch wat overhaast geweest. Waarschijnlijk namelijk kenden de Germanen vanouds het woord "huntari", want de woordvorming uit "hund" en het achtervoegsel "arja", dat een collectivum aanduidt, verraadt een hoge ouderdom. Zuiver taalkundig gaat "hund" op de door Tacitus overgeleverde en door Steinbach verklaarde oud-Germaanse "centeni" terug.

We kunnen dus vasthouden aan een algemeen oud-Germaans woord "huntari", dat echter niet, zoals in de oude opvatting, letterlijk "honderd" betekende, maar meer algemeen "grote hoeveelheid" en in deze betekenis onder andere als benaming van een streek kon dienen. Overgeleverd is het slechts uit enige relictgebieden als Alemannië, Zweden en Friesland.

De historische overlevering van de verschillende "honderdschaps"-namen steunt deze conclusie. De Franken als de enige verbreiders van het woord "huntari" te zien, wordt vooral hierdoor onwaarschijnlijk, doordat zij zelf het woord niet kenden en in hun eigen gebied uitsluitend het Latijnse "centena", dat nog aan de Romeinse traditie werd ontleend, gebruikten. In Alemannië moet de naam "huntari" dus voordien reeds als inheems woord hebben bestaan, om zo later mede als vertaling van "centena" te kunnen dienen. De in de 8e eeuw door Karel Martel in het Rijngebied ingevoerde "centena's" kregen alle in de eigen taal veel jongere namen, zoals bijvoorbeeld "Zent" (een letterlijke vertaling van "centena") en "Hunria" (met zelfs het middeleeuws-Latijnse achtervoegstel "aria"). De Franken mogen weliswaar de "huntari" als organisatie in Alemannië hebben ingevoerd, het woord hebben ze beslist niet meegebracht; dat bestond reeds bij de Germaanse stammen.

De Friese "huntari's"

De oorsprong van de Friese "huntari's" moet in Friesland zelf worden gezocht voor de Frankische verovering van 734. De naamgeving wijst daarbij op een erfelijke adellijke heerschappij in beide gebiedjes, zoals Dannenbauer die voor ogen stond. Op een andere manier is de band tussen de familienaam en de gebiedsaanduiding "huntari" niet te verklaren.

Een familie "Camminga" en een familie "Kilinga" (?) — bij deze naam speelt ons waarschijnlijk de erg gebrekkige overlevering van het Fuldase schenkingsregister parten — hebben voor 734 over deze "huntari's" geheerst. Van beide families weten we niets, hoewel de naam "Camminga" natuurlijk onmiddellijk herinneringen oproept aan het geslacht met dezelfde naam, dat sinds het einde van de 12e eeuw in de omgeving van Leeuwarden nawijsbaar is [19]. Dannenbauer nam zonder meer aan, dat steeds hetzelfde geslacht werd bedoeld, maar wij betwijfelen dat. Er gaapt in de overlevering een kloof van vele eeuwen, die te groot is om continuïteit te mogen

Wumkes.nl

veronderstellen. Zelfs Gerulf behoorde al niet meer tot deze familie. De goederen waren hem immers pas in zijn waardigheid als graaf toegewezen. En de opmerking van Lodewijk, dat ze voor die tijd zijn eigendom waren geweest, doet sterk vermoeden, dat de "Cammingehunderi" na de Frankische verovering werd geconfisceerd, waarmee tevens de rol van de familie "Camminga" wel zal zijn uitgespeeld.

Dat de Friese "huntari"-namen wijzen op een meer langdurige adellijke heerschappij mag misschien ook uit de gebruikte familienamen eindigend op "inga" worden afgeleid. Precies dezelfde naamgeving vinden we bij de Zweedse "huntari's".Beide streken wijken daarin echter af van Alemannië, waar de "huntari"-namen steeds uit eigennamen zijn gevormd. Zij gaan kennelijk niet zoals de Friese en Zweedse op een langer verband terug, wat goed in overeenstemming is met de theorie van Mayer, maar een analoge ontwikkeling in Friesland en Zweden definitief uitsluit.

Deze Friese en Zweedse familienamen op respectievelijk "inga" en "inger" kunnen zeker van voor-Frankische ouderdom zijn [20]. Het achtervoegsel is vanaf de volksverhuizingstijd in het hele Noordzeegebied bijzonder intensief toegepast en bleef in Friesland zelfs tot in de late middeleeuwen voor de vorming van adellijke familienamen in gebruik. Er werd mee uitgedrukt de familie in de meest ruime betekenis, dus de sibbe, en haar onderhorigen. In ons voorbeeld "Camminga" mogen we dus een stamvader "Kempa", in het Latijn "Campo", veronderstellen [21].

Dit brengt ons op het laatste punt. Past de gegeven voorstelling in de voor-Frankische Friese maatschappij? De bronnen over deze tijd zijn erg spaarzaam, maar in dit geval voldoende. De "Lex Frisionum", waarin keizer Karel de oudste volksrechten heeft willen vastleggen, kent een standenverdeling in edelen ("nobili"), vrijen ("liberi"), horigen ("liti") en slaven ("servi"). Ons mooiste voorbeeld ontlenen we aan de "Vita Wilfridi" [22]. Wilfried, bisschop van York, bezocht in 678 op doorreis naar Rome het "hof" van de Friese koning Aldgisl. Zijn biograaf, Eddius Stephanus, was zijn metgezel op deze reis, zodat we informatie uit de eerste hand krijgen. In de passage die handelt over een doopplechtigheid bij de Friezen wordt gesproken van "alle hoofdelingen, weinigen uitgezonderd, en vele duizenden uit het gewone volk", die zich lieten dopen. Hoewel er zeker een afzonderlijke positie moet worden ingeruimd voor de stand der vrijen, heeft de Friese maatschappij toch in zoverre niet afgeweken van die bij de meeste andere Germaanse stammen, dat ook hier de positie van de adel leidinggevend was. Zo wordt het mogelijk mede op grond van gegevens van elders de volgende reconstructie van de Friese samenleving ten tijde van de koningen te geven [23].

De voornaamste "principes" behoorden tot de "Gefolgschaft" van de koning. We geven met opzet geen Nederlandse vertaling van deze algemeen aanvaarde Duitse term, waarmee wordt uitgedrukt, dat op grond van een eed een vertrouwensband bestond tussen de koning en een aantal vol-

Wumkes.nl

gelingen, die hem zowel in oorlogstijd als in vredestijd moesten bijstaan. Als vergoeding ontvingen de "principes" een uitgebreid landbezit, dat door horigen werd bewerkt. Maar door hun aandeel in bestuur en rechtspraak, hun versterkte woonplaats, waar overigens in Friesland weinig van bekend is, en hun algemeen geachte positie konden zij tevens heersen over de vrije boeren van de streek. Waarschijnlijk beschikten zij op hun beurt weer over een eigen "Gefolgschaft", die, weliswaar op een lagere trap van de maatschappij, voldeed aan dezelfde kenmerken. De vele dorpsnamen in Friesland, waarin een eigennaam is verwerkt, mogen we afleiden van deze "nobili" van iets lagere stand. De enkele overgeleverde streeknamen met persoonsnamen, zoals "Cammingehunderi", daarentegen van de "principes" direct onder de koning, waarmee tevens de sociale positie van de familie "Camminga" zo goed mogelijk is bepaald en het begrip "huntari" vaster is omlijnd.

Noten

1. J. Dirks, Bijdragen tot de munt- en penningkunde van Friesland, in: De Vrije Fries, dl. 4, 1846, p. 321-378; Ph. van Blom, Bijlage omtrent de honderdschappen en Cammingehunderi, in: De Vrije Fries, dl. 19, 1900, p. 616-623; S. A. Waller Zeper, Cammingehunderi, in: De Vrije Fries, dl. 26, 1918 p. 148-154; dez., Nogmaals Cammingahunderi, in: De Vrije Fries, dl. 27, 1924, p. 77; R. Visscher, De eerste residentie van Willem Lodewijk te Leeuwarden . . . Nog eens Cammingehunderi, in: De Vrije Fries, dl. 28, 1928, p. 95-99.
2. De oorkonde is afgedrukt bij R. Wilmans, Die Kaiserurkunden der Provinz Westfalen, Band 1: Die Urkunden des Karolingischen Zeitalters, Münster 1867, p. 65, no. 20. De tekst luidt:

   In nomine Domini Dei et salvatoris nostri Jhesu Christi. Hludowicus divina repropitiante clementia imperator augustus. Notum sit igitur omnibus fidelibus sanctae Dei ecclesiae et nostris || praesentibus scilicet et futuris, quia ante annos aliquod concessimus cuidam fideli nostro vocabulo Gerulfo quasdam res proprietatis nostrae, quae sunt in ducatu Frisiae, in pago Westracha, in villa Cammingehunderi et in aliis villis circumquaque se positis. Sed quia intervenientibus quibusdam turbinibus, per ipsius Gerulfi negligentiam ab eius potestate et dominatione eaedem res abstractae, fisco regio sociatae sunt, tandem divinae misericordiae intuitu placuit nobis easdem res illi restituere, et quemadmodum pridem fuerat, in eius potestatem et dominationem transfundere. Quas ut certius firmiusque nostris futurisque temporibus possidere valeret, has auctoritatis nostrae litteras ei fieri iussimus, per quas memoratas res cum his, quae ad eas iure et legaliter pertinent, deinceps iure propriaetario valeat possidere, et quicquid de eis agere voluerit, liberam habeat potestatem. Neque aliquam ob memoratam occasionem de eisdem rebus ullo umquam tempore calumniam patiatur, sed quicquid sicut diximus de eis ordinare atque disponere voluerit, liberrimo in omnibus potiatur arbitrio. Et ut haec nostrae restitutionis auctoritas et nostris et futuris temporibus inviolabilem valeat obtinere firmitatem, de anulo nostro subter eam iussimus sigillare.

   C. *Glorius notarius ad vicem Hugonis recognovi et* (S.R.).

   Data VIII. Id. Jul. anno Christo propitio XXVI. imperii domni Hludowici serenissimi imperatoris, indictione secunda. Actum Cruciniaco palatio regio in Dei nomine feliciter. Amen.

Wumkes.nl

3. H. Halbertsma, Het Friese koninkrijk, hoofdstuk 3 (p. 95-143) van: J. J. Kalma, J. J. Spahr van der Hoek en K. de Vries, Geschiedenis van Friesland, Drachten 1968, p. 126.
4. H. Jaekel, Die Grafen von Mittelfriesland, Gotha 1895.
5. B. Simson, Jahrbücher des fränkischen Reichs unter Ludwig dem Frommen, Band 2, Leipzig 1876, p. 206.
6. Men leze het gehele werk (Band 1 en 2) van B. Simson.
7. D. J. van der Meer, Opnij de âlde fraech: Hwer lei "Cammingehunderi", in: O. Santema en Y. N. Ypma, Skiednis fan Menameradiel, Leeuwarden 1972, p. 127-134.
8. K. A. Eckhardt, Studia Corbeiensa, Teil 1 und 2, Aalen 1970.
9. E. F. J. Dronke, Traditiones et antiquitates Fuldenses, Fulda 1844, p. 47, Cap. 7, schenking no. 80.
10. P. von Polenz, Landschafts- und Bezirksnamen im frühmittelalterlichen Deutschland, Marburg 1961, p. 147-161.
11. Zie voor een samenvatting van de oude theorieën de inleiding van het artikel van H. Dannenbauer, Hundertschaft, Centena und Huntari, in: Historisches Jahrbuch, 1949, p. 155-219.
12. F. Steinbach, Hundertschar, Centena und Zentgericht, in: Rheinische Vierteljahresblätter, 1950/'51, p. 121-138.
13. P. Glazema, Gewijde plaatsen in Friesland, Meppel 1948, p. 38-43.
14. Th. Mayer, Mittelalterliche Studien, Konstanz 1958, p. 98-138: Staat und Hundertschaft in fränkischer Zeit.
15. A. Russchen, New light on dark-age Frisia, Drachten 1967.
16. von Polenz, a.w., p. 6-17.
17. P. Sipma, Fryske nammekunde, dl. 2, Drachten 1966, p. 53.
18. von Polenz, a.w., gebaseerd op A. Bach, Deutsche Namenkunde, Heidelberg 1952, Teil 2, p. 172.
19. A. W. Wybrands, Gesta abbatum Orti sancte Marie, Leeuwarden 1879, p. 189.
20. Sipma, a.w., p. 49/50.
21. H. T. J. Miedema, De friese familienamen Kamminga en Kamstra, in: Naamkunde, 1974, p. 42-49.
22. C. A. Moonen, Het leven van St. Wilfrid door Eddius Stephanus, 's-Hertogenbosch 1946, p. 112/113. De latijnse tekst luidt: . . . omnes principes, exceptis paucis, et multa milia vulgi . . .
23. W. Schlesinger, Herrschaft und Gefolgschaft in der Germanisch-Deutschen Verfassungsgeschichte, in: Wege der Forschung, 2, Darmstadt 1956, p. 135-190.

Wumkes.nl

De recesboeken van Sneek (1490-1517)

K. de Vries

Recesboeken zijn registers van rechtshandelingen (reces betekent in dit verband: besluit, overeenkomst of schikking). Van Sneek zijn recesboeken uit de periode 1490 - 1517 bewaard gebleven. Deze bevatten samen niet minder dan bijna 5300 stukken en stukjes, die een soort mozaiek vormen van het leven in een Friese stad gedurende een bewogen tijd, de overgang van de middeleeuwen naar de nieuwe geschiedenis; twee jaar na 1490 ontdekte Columbus Amerika en in 1517 begon Luther met de Kerkhervorming.

Het handschrift van de recesboeken van Sneek bevindt zich, gebundeld in twee banden, in het Rijksarchief te Leeuwarden. De taal is doorgaans Oudfries, maar men treft ook een aantal Middelnederlandse teksten aan. In 1960 verscheen: "Snitser Recesboeken 1490 - 1517, mei oantekeningen útjown fan M. Oosterhout" en in 1964: "Nammeregister op de Snitser Recesboeken 1490 - 1517, gearstald fan M. Oosterhout". Daarmee was deze belangrijke bron voor iedereen toegankelijk gemaakt.

Waarschijnlijk is Sneek in de veertiende eeuw door het bestuur van Westergo tot stad verheven, d.w.z. rechtens onafhankelijk gemaakt van de grietenij Wymbritseradeel, waaronder het oorspronkelijk ressorteerde. De desbetreffende oorkonde is verloren gegaan, maar er is een stadboek van 1456 bewaard gebleven: een codificatie van het Sneker recht, die niet minder dan 249 artikelen telt. Dit stadboek is in 1883 uitgegeven door mr. A. Telting in "De Friesche Stadrechten". In 1895 is mr. A. S. Miedema te Leiden gepromoveerd op het proefschrift "Sneek en het Sneeker stadrecht".

Het valt niet te verwonderen, dat er in de recesboeken van Sneek over de jaren 1490 - 1517 — zoals gezegd, registers van rechtshandelingen — herhaaldelijk naar het stadboek van 1456 wordt verwezen. Daardoor krijgen we een indruk van de wijze, waarop het recht van Sneek in praktijk werd gebracht.

Uit het stadboek blijkt, dat Sneek bestuurd wordt door acht schepenen en vier raadslieden, die samen het college "Recht en Raad" vormen. Op Oudejaarsavond treedt de helft af; de drie hoofdpriesters kiezen dan samen met de afgetreden ambtsdragers vier nieuwe schepenen en twee nieuwe raadslieden. Om de drie maanden fungeren twee schepenen en één raadsman als een soort dagelijks bestuur; deze beide schepenen dragen dan de titel burgemeester.

Tot zover het stadboek. Met behulp van de recesboeken kan de magistraatsbestelling gedurende de periode 1490 - 1517 worden gereconstrueerd, althans gedeeltelijk (de desbetreffende gegevens zijn niet compleet). Blijkens een door mr. Oosterhout in het naamregister opgenomen overzicht zijn in de jaren 1490 - 1498 de bepalingen van het stadboek stipt nage-

Wumkes.nl

leefd, maar daarna niet meer. De verklaring van dit laatste is, dat Friesland in 1498 veroverd is door hertog Albrecht van Saksen-Meissen, veldheer van de Hollandse graaf Philips de Schone, wat ook z'n consequenties heeft gehad voor Sneek.

Om nog even op de magistraatsbestelling terug te komen: de recesboeken geven niet alleen de namen van de Sneker schepenen en raadslieden maar ook de verdeling over de vier wijken van de stad (per wijk twee schepenen en één raadsman) en de data, waarop het dagelijks bestuur wisselt: 2 februari, 1 mei, 25 juli en 1 november. Onder de schepenen in de jaren 1490, 1491, 1492, 1493, 1495 en 1498 treft men Bokke Harinxma aan, een naam, die ook voorkomt in het stadboek van 1456; artikel 1 bepaalt, dat Bokke Harinxma en zijn nakomelingen één schepen mogen kiezen, desgewenst zichzelf. Tussen haakjes: de Bokke uit de recesboeken is een kleinzoon van die uit het stadboek.

Deze bevoorrechte positie is te verklaren uit het feit, dat de Harinxma's hoofdelingen waren. De laatmiddeleeuwse hoofdeling (een term, die het eerst gebruikt wordt in de tweede helft van de veertiende eeuw) was een hereboer, die woonde in een stins — een stenen bouwsel, door prof. dr. I. H. Gosses getypeerd als "plompe woontoren" [1] — en een aantal "ruters", gewapende knechten, in dienst had. In de strijd tussen Schieringers en Vetkopers, die omstreeks 1400 in Friesland ontbrandde en tot in de zestiende eeuw voortwoedde, traden de hoofdelingen als een soort knokploegleiders op. Die van Oostergo waren overwegend "Vet", die van Westergo "Schier", met uitzondering van o.a. de Jongema's in Bolsward en de Galama's in Noordwolde (ten noordwesten van Gaasterland). De voornaamste leiders der Schieringers waren de Harinxma's, die behalve in Sneek ook in IJlst, Heeg en Sloten gevestigd waren. Reeds in de jaren twintig van de vijftiende eeuw treffen we in Sneek de hoofdeling Age Harinxma aan. De Bokke uit het stadboek van 1456 is diens zoon en opvolger.

Dat de Harinxma's in Sneek veel in de melk te brokken hadden blijkt al uit de eerste tekst van de recesboeken: een brief d.d. 28 januari 1491 aan het stadsbestuur van Staveren, geschreven door "Bocka harincxma riocht ende reed der sted snits".

Een consequentie van de machtspositie van de Harinxma's in Sneek — men zou van een soort dynastie kunnen spreken — is, dat deze stad in sterke mate bij de strijd tussen de Schieringers en de Vetkopers betrokken is geraakt. Dat blijkt behalve uit een groot aantal vijftiende-eeuwse oorkonden, gepubliceerd in Schwartzenberg's Charterboek (deel I) en in Sipma's "Oudfriesche Oorkonden" (3 delen) en uit de zestiende-eeuwse kronieken van Petrus en Worp van Thabor ook uit de recesboeken. Tekst nr. 50 bijvoorbeeld is een brief d.d. 7 september 1491 van Bokke Harinxma, Recht en Raad der stad Sneek aan vier "guede frionden" (kennelijk Schieringers), die het karakter draagt van een mobilisatie-oproep, "Screuwen mitter haest" [2]. Wat was het geval? Ige Galama, door Worp van Thabor

Wumkes.nl

"thooft van alle Vetcoepers in Westergoe" genoemd, was naar Holland uitgeweken en had daar met medewerking van de stadhouder, Johan van Egmond, Duitse huursoldaten geworven voor een invasie in Friesland. Ze zijn al met hun schepen onderweg, zeggen de schrijvers van de brief; het komt er nu op aan "wse frye freeska frydom toe beschirmen deer ws allen is bifellen toe halden lick ws cristena lauwa". Tussen haakjes: in de Schieringer ideologie zijn vrijheid en godsdienst dus volkomen gelijkwaardige begrippen! In de brief wordt een dringend beroep op de geadresseerden gedaan om onverwijld met hun vrienden naar het strand te snellen, "want Jemma wal wyten datse friond ner fyand sparia hweer dae tioeska dae wrhand kryet". Opnieuw tussen haakjes: de Duitse beroepsmilitairen hadden dus toen al een slechte naam!

Hoe het afgelopen is, vertelt Worp van Thabor [3]. Op 11 september (vier dagen na de verzending van de zoëven besproken brief) verscheen Ige Galama met negen schepen, die samen drieduizend landsknechten en ballingen vervoerden, voor de kust tussen Staveren en Hindeloopen. "Die Vriesen waeren alsoe haestich, ende verwachten niet, dat die knechten wt die schepen opt landt quamen, maer sy sprongen tot die schepen int waeter, ende vochten die schepen ende knechten soe sterck an, datse niet dorsten opt land coemen, maer dreuense weder vant landt". Een storm deed de rest. "Die Schieringen hebben acht daegen daer gelegen, ende verwachten die knechten, ofse oock weder ant landt quamen. Ten laesten hebbense zekere kuntschap gecregen, dat die schepen met die storm waeren verjaecht ende verstroit in die zee, ende reisden ellick weder toe huys".

De strijd tussen Schieringers en Vetkopers werd gevoerd volgens de regels van het veterecht, dat in het vijftiende-eeuwse Friesland, waar een krachtige rechtshandhaving van overheidswege ontbrak, een nabloei beleefde. De vete was een rechtstoestand van vijandschap tussen maagschappen; zij was dus uitgesloten tussen leden van één en dezelfde maagschap. De Friese stad fungeerde als een soort kunstmatige maagschap: wat voor de magen de band van het bloed was, dat was voor de burgers de band van de eed. "Soo wie in onser stadt compt mitter woen, die sal op dat stadtboeck sweren" zegt art. 142 van de Sneker codificatie van 1456. Artikel 143 spreekt van "goet ende quaet met ons to lyden". Wie burger van Sneek wil worden moet volgens artikel 145 "een vry man van allen quaden lastigen saicken (zijn), daer onse stadt ofte onse borgers schade ofte verdriet of komen mochte". Met "quade lastige saicken" worden zaken bedoeld, die aanleiding kunnen geven tot een vete, speciaal belediging, verwonding en doodslag. Dat de stad als een kunstmatige maagschap fungeert, houdt niet alleen in, dat tussen haar burgers geen vete mogelijk is, maar ook, dat een burger, die een conflict krijgt met een vreemdeling, kan rekenen op de steun van zijn stad. Het spreekt vanzelf, dat de stad niet verwikkeld wenst te worden in een vete, aan het ontstaan waarvan zij part noch deel heeft gehad, vandaar dat iemand die burger van Sneek wil wor-

Wumkes.nl

den, blijkens art. 145 geen vete mag meebrengen en dat iemand, die burger is, krachtens artikel 146 niemand de vete mag verklaren "buyten der Schepenen ende Raedtsluyden consent". Wordt deze toestemming gegeven, dan zijn alle burgers verplicht hun medeburger bij te staan en neemt de stad de eventuele gevolgen voor haar rekening; het stadboek spreekt in dit verband van "een meentesaeck" (artikel 130). Als de stad wordt bedreigd, is het eveneens saamhorigheid, wat de klok slaat, letterlijk zelfs, zoals blijkt uit artikel 128: "of onse stadt van Sneeck noet hadde by daghe ofte by nachte van vreembde luyden, alsoe dat die grote clock geslagen wordde by raede der Burgermeesters ofte Scepenen ofte der ouerste Raedtsluyden, zoo zal een yegelic borgher ofte inwoener komen op die plaetse met zyn harnasche . . ." (versta: wapentuig).

Het feit, dat elke burger over een wapen beschikte, bracht vanzelfsprekend risico's mee voor wat tegenwoordig "de openbare orde" wordt genoemd. Artikel 101 stelt op het trekken van een mes of zwaard een boete van vier pond, waarvan de ene helft moet worden betaald aan de bedreigde partij en de andere aan het stadsbestuur, tevens stadsgerecht. "Ende wie dat dit doet (zegt artikel 103) op een marctdach of op enen Sonnendach, zoo ist dubbelt boet". Alleen in geval van noodweer vervalt de straf (artikel 102).

Tot zover de normen van het stadboek. Wat de feiten [4] betreft: het woord "mesluc" komt in de recesboeken meer dan honderd maal voor. Dat het niet altijd bij het trekken van een mes bleef, ondervond zelfs de grote Bokke Harinxma II: in mei 1494 werd hij blijkens tekst nr. 1705 "dulgha (gestoken) in syn hand". Een zekere "mourijs Jan zin" was in maart van hetzelfde jaar zelfs zo ver gegaan, zijn broer Dirk een messteek toe te brengen in diens eigen huis; in nr. 1591 wordt hieraan nog toegevoegd: "ende wolde syn wyff (de vrouw van zijn broer, zijn schoonzuster dus) dae keel wt stecka". "Lythia pouwels pottebacker" wordt in april 1495 gestraft "om datter syn wyff zwierlic hat dulga in dat haedt ende in dae borst" (nr. 1963).

In de recesboeken staan overigens ook gevallen vermeld, waarin vrouwen onder elkaar op de vuist zijn gegaan. Artikel 108 van het stadboek, getiteld "Van vrouwen to vechten, hoe groet die boet is", moest herhaaldelijk worden toegepast. Zo werd blijkens nr. 464 van de recesboeken "Alijt hepkes" in december 1490 beboet omdat ze een zekere "weyn" zo hard had geslagen, "datse voer daed lay".

In artikel 106 van het stadboek werd het uitschelden van een man voor "schalck ofte dief" en van een vrouw voor "hoer oft nachtmerry ofte diefegge" strafbaar gesteld. Dat dit geen afdoende maatregel was, blijkt uit het feit, dat qualificaties als deze herhaaldelijk aanleiding hebben gegeven tot een aantekening in de recesboeken. In februari 1492 werden "hero schelta zin" en "florys Jacopzin" zelfs beboet "om datse mankorum lelicke wirden Jouwen habbet indae tzercka" (nr. 966).

Wumkes.nl

Als het in het vijftiende-eeuwse Sneek tot een scheld- of vechtpartij kwam, hadden de schepenen en de raadslieden krachtens artikel 113 van het stadboek het recht, "vrede to leggen". In het veterecht was de vrede een wapenstilstand, die de partijen de gelegenheid gaf om tot een "zoen" (het definitieve einde van de strijd) te komen. Het verschil tussen de stadrechtelijke en de veterechtelijke vrede is, dat de laatste berust op vrijwilligheid en de eerste op dwang. Luisteren wij naar artikel 116 van het Sneker stadboek: "Waer een man of een wyff den anderen doetslaet ofte enige misdade doet ouer een soen oft ouer eenen vrede, die die Burgermeesters of die Scepenen gelegt hebben, die sal dat gelden ofte boten mit soeuenboete (een zevenvoudige boete) . . ." Het is nu duidelijk, wat de clausule "buppa een ferd", die herhaaldelijk in de Sneker recesboeken voorkomt, inhoudt. Nr. 1953 maakt dit zelfs overduidelijk: een aantal vechtersbazen wordt in mei 1495 beboet. "Ende dat sauwn falt om datse fochten habbet buppa een ferd".

Dat het opleggen van een vrede niet altijd ontbloot was van gevaar, blijkt uit nr. 326, waarvan de datering niet vast staat: een vechtersbaas wordt veroordeeld, "om datter buwa ws scriuer (de stadsklerk dus) toe tilde mey messen om datter hem en bod van riochts wegena leide een ferd toe halden" en dat nota bene "op pinxstera dei"!

Een min of meer vermakelijk vredegebod treft men aan in de nummers 615 en 620 d.d. 2 februari 1491. "Jacop comen marten zin" heeft "dae scoelmaester slayn ende bucket (geslagen en gebeukt) buppa riochtes bod" (nr. 615). "Ende befellen ist hem ende syn kynden datse den scoelmaesters meij syn kijnden een ferd schellet halda bij XX ponden".

Zoals gezegd, vormen de duizenden aantekeningen in de recesboeken van Sneek een soort mozaiek van het leven in deze stad gedurende de periode 1490 - 1517. Men treft meer "human interest" aan — om een journalistiek begrip te hanteren — dan men in registers van rechtshandelingen zou verwachten. Hier volgen twee in de recesboeken bewaard gebleven taferelen, die doen denken aan het werk van de schilder Pieter Breughel de Oudere (gestorven in 1569) [5].

Voor ons liggen de teksten, genummerd 4630 en 4631, die dateren van 18 december 1506. Het zijn twee open brieven van vier leden van het college "Recht en Raad". Deze leden — twee burgemeesters en twee schepenen — verklaren, dat zij vier burgers hebben verhoord op verzoek van "Claes gerbrandtssoen" uit Scharnegoutum. Die vier zijn: "Jan heer Jans" (kennelijk de zoon van een priester), "peter Janssoen Comen" (een koopman), "pieter Jacopssoen smijt" (een smid) en "Jacop baerndssoen". Uit hun onder ede afgelegde verklaringen blijkt het volgende:

"Claes gerbrandtssoen" heeft in de herberg van "pieter Claes boens" te Sneek zo diep in de kroes gekeken, dat hij "ouerstallich droncken" is geworden. Hij is naar bed gebracht om z'n roes uit te slapen. 's Nachts is een andere gast, "reyner reynerssoen", naast hem gaan liggen. Deze heeft zijn

Wumkes.nl

geldbuidel in "Claes" ' kleren gestopt. De volgende morgen beschuldigt hij "Claes" van diefstal. Bovengenoemde burgers hebben de verontwaardigde herbergier, "pieter Claes boens" dus, horen uitroepen: "god gheeff die boeff die duuel dit spyl heefft hi al meer Jn myn huus ghedaen ende myn gasten schoffiert ende confuysd". Volgens "pieter" had "reyner reynerssoen" bij een vorige gelegenheid zijn buidel "aeffter op een ander mans stoel" gelegd en daarna gezegd: "Jck byn myn bwdel quyt myt ghelt". Iedereen was opgestaan om te gaan zoeken, ook "reyner". Deze had op de bewuste stoel gewezen en gevraagd: "hoe compt die bwdel al daer". De "landtman", die op de stoel had gezeten – ook toen had "reyner" dus een boer als slachtoffer gekozen – had echter niet met zich laten spotten. "Wat duuel (had hij geantwoord) heb Jck myt dyn bwdel toe doen loep voer den duuel myt dyn bwdel. Jck heb seluen wel ghelt toe voerteren dw doerste gheen dieff van my maeken"!

Hoe het met "reyner reynerssoen" afgelopen is, weten we niet; volgens het naamregister komt hij verder niet in de recesboeken voor. Misschien heeft hij zich na 18 december 1506 koest gehouden of Sneek verlaten.

Het tweede Breugheliaanse tafereel speelt zich eveneens in een Sneker herberg af. Het is te vinden in tekst nr. 4651 d.d. 7 december 1507 van de recesboeken. "Jacop hwges kannemaker" verklaart ten overstaan van zes leden van het college "Recht en Raad" onder ede, "wat hem Condich is ende woe dat die saken ghesciet syn dat Jan Janssoen rwt ende taed karst malcanderen trouweden soe als hy daer by was". Zijn verhaal komt neer op het volgende:

"Jacop" is, samen met "borret Janssoen van haerlem", getuige geweest van een nogal pikante situatie: "Jan ende taed saten by malcanderen toe tada huijs ende hadden hand Jn hand ende soenden malcanderen". Toen zei "borret": "wy willen dit mallen nyet hebben wy willen die waerheit weten van v beiden hoe dattet is". Daarop nam "Jan" een gouden penning uit zijn buidel en gaf deze aan "taed". Tegen "borret" en "Jacop" zei hij: "nw sie ghy wel hoe dattet 'claer' is".

Ook "taed karst" wordt ondervraagd. Zij ontkent, "Jan Janssoen rwt" getrouwd te hebben. Volgens haar had "Jan" nogal wat gedronken en haar gevraagd: "wilstu gheen man hebbe". Toen zij ja zei, was "Jan" een stap verder gegaan: "wilstu my nijet hebben". Daarop had zij geantwoord: "Jck wil dij wel hebbe waer Jck frij".

Ook van deze zaak weten we de afloop niet. Wel staat vast, dat "taed" voor het stadsbestuur geen onbekende was; zij komt volgens het naamregister in niet minder dan 38 nummers van de recesboeken voor! In het zoëven besproken nr. 4651 wordt ze "taed karst" genoemd, omdat ze getrouwd geweest is met "Karst Henrik sin". Uit nr. 4160 d.d. 13 februari 1507 valt af te leiden, dat deze kort daarvóór aan een verwonding was overleden; tussen haakjes: uit verschillende van de 18 nummers, waarin "Karst" wordt vermeld, blijkt, dat hij een vechtersbaas was [6]. Toen "Jan

Wumkes.nl

Janssoen rwt" haar in december 1507 ten huwelijk vroeg, was "taed" dus weduwe, maar nog niet lang genoeg om te kunnen hertrouwen, vandaar haar antwoord "Jck wil dij wel hebbe waer Jck frij".

Na de dood van haar man is "taed karst" waardin geworden. Zij heeft het niet gemakkelijk gehad. Blijkens nr. 4272 d.d. 16 april 1507 van de recesboeken is zij bestolen door "haytia lyuwazoen" uit Wieuwerd. Uit een aantal andere nummers blijkt, dat "taed" geregeld met schulden te kampen had en herhaaldelijk lakens, kussens, koperen bekkens, tinnen kannen e.d. in pand moest geven. De laatste keer, dat zij in de recesboeken genoemd wordt, is op 6 augustus 1512. In het desbetreffende stuk (nr. 2345) is sprake van "zalige taed karsties wyff". Zij is dan dus al dood, maar "marten tyernazin" verklaart, dat er nog een schuld op haar kerfstok staat en dat de voogd van haar kinderen deze moet betalen.

Tenslotte:

In de recesboeken worden meer dan 40 buiten Friesland gelegen steden genoemd. De meest voorkomende zijn: Amsterdam, Deventer, Enkhuizen, Haarlem, Hoorn, Kampen, Leiden, Utrecht en Zwolle. Zes van deze negen behoren tot de steden aan de Zuiderzee (Amsterdam, Hoorn en Enkhuizen) en aan de IJssel (Deventer, Zwolle en Kampen), die handelsrelaties met Sneek onderhielden. Een aantal inwoners van deze steden wordt met naam en toenaam vermeld, bijv. 12 Amsterdammers (drie vrouwen en negen mannen) [7]. De recesboeken van Sneek zijn dus niet alleen van belang voor de Friese maar ook voor de Nederlandse geschiedenis.

Noten

1. Zie I. H. Gosses: De Friesche hoofdeling (1933), blz. 32.
2. Zie K. de Vries: Brief út de tiid fan Skier en Fet (1491) (Boarneboekje ta de skiednis fan Fryslân I, Fryske Akademy, Leeuwarden, 1971, blz. 36-39).
3. Zie Worp van Thabor: Kronijk van Friesland, vierde boek, uitgegeven door het Friesch Genootschap (1850), blz. 179 en 180.
4. Zie K. de Vries: It rûge libben yn Snits om 1500 hinne (It Beaken, jg. XXIII, 1961, blz. 234-236).
5. Zie K. de Vries: Tafrielen út it rûge libben yn Snits om 1500 hinne (Us Wurk, jg. 21-22, 1972-1973, blz. 237-240).
6. Zie K. de Vries: "Dat frionden mogen frionden blyuwa". In briefwiksel tusken Boalsert en Snits út desimber 1491 (It Beaken, jg. XXV, 1963, blz. 335-338).
7. Zie K. de Vries: Contacten tussen Amsterdammers en Sneekers omstreeks 1500 (It Beaken, jg. XXXVII, 1975, blz. 136-142).

Wumkes.nl

Jacob Sijdses Bruinsma

Meester steen- en beeldhouwer te Leeuwarden

S. ten Hoeve

In Leeuwarden hebben in de loop van de tijden veel beeld- en steenhouwers gewerkt. Een overzicht van hun leven en werk kan meestal slechts samengesteld worden op grond van talloze, kleine, verspreide gegevens. Door een toevallige omstandigheid is over de beeld- en steenhouwer Jacob Sijdses Bruinsma vrij veel archiefmateriaal voorhanden, doordat hij verschillende malen verwikkeld was in processen, die dienden voor het Hof van Friesland [1].

Jeugd en leertijd

Jacob Sijdses, die zich later Bruinsma noemde, werd op 5 januari 1698 in Leeuwarden gedoopt. Hij was de zoon van Sijdts Jacobs en Martjen Douwes, die op het Schavernek woonden en volgens een later getuigenis "niet in staat waren om den jongelingh te komen helpen en te man te maken" [2]. Daarom kwam hij al vroeg in huis bij de halfbroer van zijn moeder, Berend Storm, sedert 1710 stadssteenhouwer.

Jacob Sijdses kwam in 1709, elf jaar oud, in de leer bij mr. Pieter Nauta om het beeldhouwen te leren. De beeldhouwer Nauta was een zakenrelatie van Storm. Deze hield zich eigenlijk alleen bezig met het houwen in steen. Als hij opdrachten kreeg om versieringen in hout te maken, besteedde hij die uit aan Nauta. Pieter Nauta moet een goed houtsnijder geweest zijn, getuige het werk dat wij van hem kennen:

- 1706 psalmborden in de kerk van Dronrijp [3].
- 1715 stadhuis van Leeuwarden;
  in steen: fronton boven de ingangspartij
  in hout: balusters van de trap en een schoorsteenmantel — waarschijnlijk die in de tegenwoordige burgemeesterskamer [4].

Ander werk van hem, dat verloren ging, is o.a.:

1702 veel beeldhouwwerk aan de rol in de Kanselarij [5]
1703 preekstoel te Jellum [6]
1708 stadswapen en andere versieringen aan de Hoeksterpoort te Leeuwarden [7]
1709 snijwerk in de raadkamer van Gedeputeerde Staten [8]
1721 rouwkas voor Hobbe Baard van Sminia [9].

Na de leertijd bij Pieter Nauta stuurde Berend Storm zijn oomzegger Jacob Sijdses in 1718 naar Amsterdam opdat die zich daar verder kon bekwamen in de houtsnijkunst. Jacob werkte daar o.a. bij Barend Schreevings, mr. beeldhouwer in de Utrechtsestraat. Het verblijf in de grote stad

Wumkes.nl

Amsterdam deed Jacob Sijdses waarschijnlijk geen goed, want in 1719 keerde hij naar het huis van zijn oom terug, ziek en "naakt en bloot en vol ongedierte". Zijn tante moest zijn kleren in een grote ketel uitkoken "om de luysen te verderven". Na zijn herstel is Jacob Sijdses evenwel door zijn oom naar Amsterdam teruggebracht, "ten eynde niet als breukebeen maar als een bequaam subject (!) te sijner tijt sig alhier (Leeuwarden) neder te setten".

Het lijkt wel of Berend Storm een groot weldoener was voor zijn neef. Misschien is hij dat ook wel geweest, maar zijn doen en laten waren niet zonder eigenbelang. Dat bleek wel in 1720. In dat jaar werd Storm namelijk lid van de vroedschap en hij mocht toen niet langer stadssteenhouwer zijn. Hij wist het evenwel voor elkaar te krijgen, dat zijn neef zijn werk in naam overkreeg, terwijl hij het zelf bleef doen en er ook het geld voor opstreek. Het gilde van metselaars en steenhouwers protesteerde hiertegen bij de magistraat en eiste dat Jacob Sijdses, mocht hij wel aangesteld blijven, de gildeproef zou afleggen. Storm vroeg en kreeg daarvan voor zijn neef uitstel.

In 1722 schreef Storm zijn neef in Amsterdam een brief, die bewaard is gebleven. Hij vroeg daarin naar de vorderingen van Jacob Sijdses en stelde voor naar Leeuwarden te komen als hij zichzelf kundig genoeg oordeelde. Storm schreef: "en soo gij U int staat befindt bin ik voorneemens de beeldthouwerswinckel met u op te setten, dewijl u oude meester Nauta overleeden is en ik meen dat er occasie sal weesen om door de tijt int werk te geraaken."

Jacob Sijdses echter wilde in Amsterdam blijven. Hij vond van zichzelf dat hij "soodanig in de konst heeft toegenomen, dat hij wel in staat was om een winkel op te setten ende voor een bequaam mr. te ageren." Toen nog twee brieven van Storm hem niet naar Leeuwarden konden halen, werd zijn moeder naar Amsterdam gestuurd om hem te overreden en na "sterke instantiën en onwederstaenlijke sollicitatiën" gaf hij toe. In oktober 1722 kwam hij naar Leeuwarden, overigens met achterlating van flinke schulden bij zijn kostvrouw. Op 9 oktober 1723 legde hij de proef af en werd hij lid van het gilde der metselaars en steenhouwers.

Conflict

Hoewel Jacob Sijdses zich toen meester mocht noemen, kon hij niet zelfstandig optreden. Hij werkte bij en voor zijn oom en die hield hem klein. Hij woonde bij zijn oom op de zolder en als deze vrienden ontving, werd Jacob Sijdses de deur uitgestuurd. Hoewel hij stadssteenhouwer was, mocht Jacob de rekeningen voor de stad niet zien. Dit moet allemaal wel erg moeilijk te verwerken zijn geweest voor de jongeman, die blijkens verschillende van zijn uitlatingen niet vrij was van eigendunk. In 1726 trouwde hij met Willemina Pyters, "een vrouw, die niet zonder opspraak was", ging

Wumkes.nl

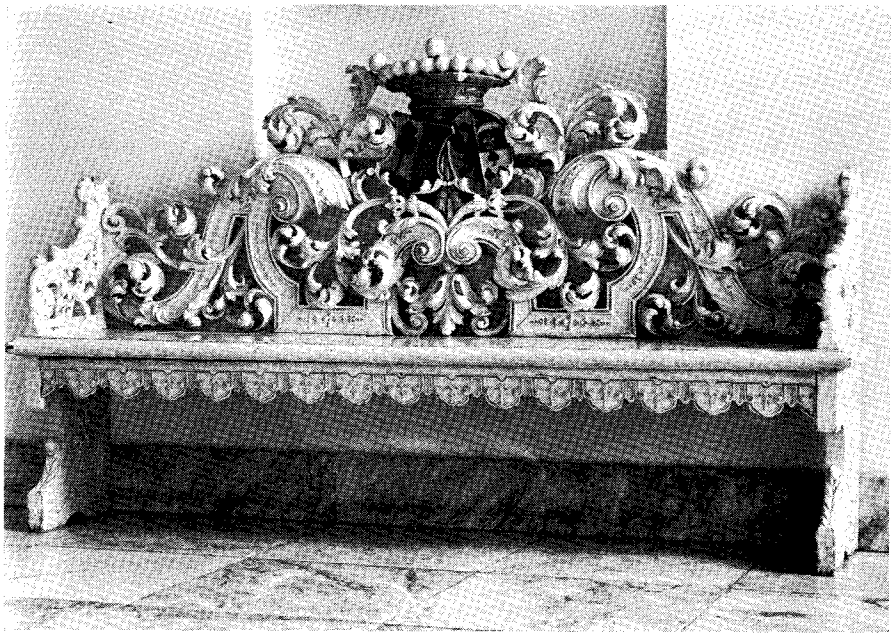

Bourboom-bank (1724) in stadhuis te Leeuwarden

elders wonen en verwierf zo een stukje zelfstandigheid. Een jaar later zag hij kans om helemaal zelfstandig te worden en tegelijk zijn oom een hak te zetten en hij greep die kans met beide handen aan.

Berend Storm had nogal eens moeilijkheden met zijn klanten over de prijs van zijn werkstukken; bijvoorbeeld met Wibrandus Ytsma over werk aan diens huis op de Wirdumerdijk, met de voogden van het Poptagasthuis over een wapen op een grafsteen en met Epeus Wielinga over het werk aan diens slot te Pietersbierum [10]. In 1727 raakte hij in conflict met de magistraat van Leeuwarden over de prijs van de vier pilaren onder het nieuwe orgel van Chr. Müller in de Grote Kerk. Toen de magistraat de volgens hen te hoge prijs van *f* 919 niet aan Storm wilde betalen, deed hij haar een proces aan voor het Hof van Friesland. Jacob Sijdses greep nu zijn kans. Het werk was onder zijn naam uitgevoerd omdat hij stadssteenhouwer was. Terwijl het proces nog gaande was, stapte hij naar de magistraatsleden en sloot met hen een contract, waarbij de lagere prijs van *f* 750 voor de pilaren werd bedongen, terwijl "weereldkundig was en genoegsaem gebleken, dat Jacob Siedses maar alleen de blote naam van dit werk heeft gehad."

Jacob Sijdses leende *f* 750 van Tijs Ypes Halma om voor zichzelf een zaak te beginnen met als garantie het bedrag dat hij van de stad zou ontvangen voor de pilaren. Dat bedrag ontving hij echter niet zo maar dadelijk. Oom Berend was woedend. Hij getuigde: "Waarlijk dit is een mon-

Wumkes.nl

stereus werk van ondankbaarheid, onbedenkelijk hoe sulks vallen kan in een mensch, die als uit de modder opgeheven, tot een man gemaakt is en met weldaden overladen." Storm deed zijn neef een proces aan en eiste betaling van *f* 2207-10-8 wegens onkosten, die hij voor zijn opvoeding en onderhoud had gemaakt. Prompt daarop deed Jacob Sijdses zijn oom ook een proces aan en eiste betaling van het werk dat hij voor zijn oom had verricht. Daarna deden Jacob Sijdses en zijn schuldeiser Halma de stad Leeuwarden nog een proces aan om de *f* 750 voor de pilaren uitbetaald te krijgen en toen het Hof de stad niet tot betaling veroordeelde, ging Halma procederen tegen Jacob Sijdses.

De hele zaak werd door al deze processen een langdurige en ingewikkelde kwestie. Uiteindelijk deed het Hof uitspraak: Jacob Sijdses moest zijn oom Berend Storm *f* 1530-4-8 betalen als vergoeding van de onkosten die hij voor zijn opvoeding had gemaakt en Storm werd veroordeeld zijn neef *f* 1004 te betalen, o.a. voor het ontwerpen van snijwerk en verder nog het loon van 804 werkdagen tussen 16 december 1722 en 18 mei 1726. De stad moest *f* 600 betalen aan Jacob Sijdses en deze moest de erven Halma weer *f* 750 ter hand te stellen. Enkele partijen werden bovendien veroordeeld tot betaling van de vrij hoge proceskosten.

Opnieuw een proces

Jacob Sijdses Bruinsma had door de hierboven genoemde processen en de daaruit voortvloeiende kosten blijkbaar geen afkeer gekregen van procederen, want later treffen we hem nogmaals aan als partij in een proces tegen Georg Walcke, "kleermaker van Sijn Hoogheit den Heere Prince van Orange en Nassau" [11].

In 1743 kocht Walcke in Leeuwarden een huis aan de Orange Eewal (nu Eewal 52). Hij liet de bouwmeester Anthony Coulon daarna de plannen maken voor een verbouwing van het huis. Coulon maakte ook een ontwerp voor een nieuwe natuurstenen gevel. Op 18 maart 1745 sloot Walcke een contract met Jacob Sijdses Bruinsma, waarbij deze laatste aannam de gevel en het snijwerk aan de pui te vervaardigen voor *f* 350.

Walcke, "die voorgaff het ook als een quasi edelman genereus te sullen betalen", liet naast het in het contract bepaalde nog verschillende verfraaiingen aanbrengen aan de gevel en ook in huis moest Jacob Sijdses versieringen snijden, "want Walcke, door sijn titule van het hondje gebeten sijnde, wilde het prinselijk hebben." De gevel moest in plaats van uit hardsteen uit Bremer steen opgetrokken worden. De consoles onder de gootlijst moesten een rijkere uitvoering hebben. In de deur wenste Georg Walcke een grote gekroonde schaar ter aanduiding van zijn prinselijk kleermakerschap en in het bovenlicht verlangde hij gesneden trekletters: zijn initialen G en W.

Bruinsma keeg via Coulon ook opdracht om in het huis twee schoor-

Wumkes.nl

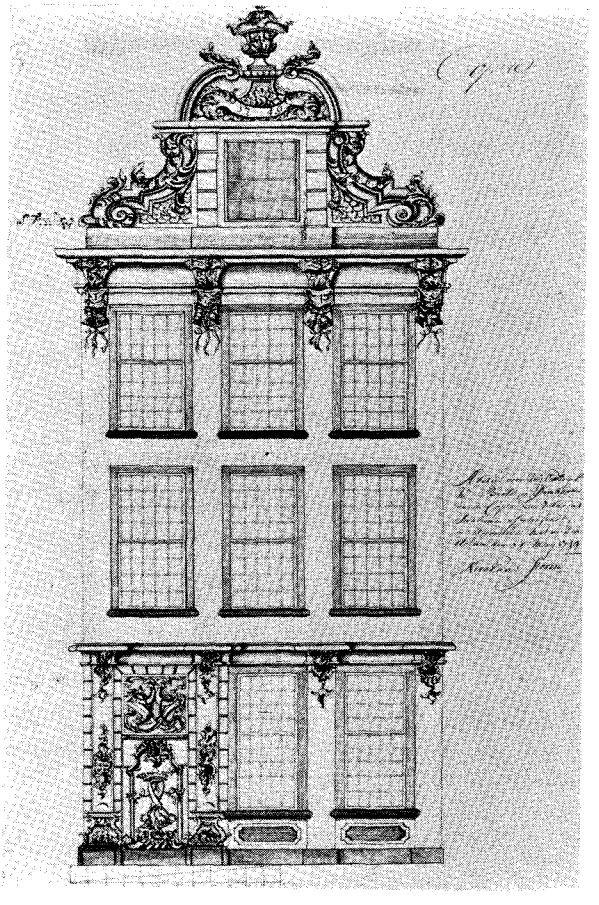

Ontwerp gevel Eewal te Leeuwarden (1745)

steenmantels te snijden, een lijst met schelpen en kwasten tegen het plafond te maken en ook nog een porte-brisée en een daarboven behorend snijstuk. De beeldhouwer berekende voor zijn extra werk *f* 590-19-8. Walcke weigerde dit bedrag te betalen. Hij vond het veel te hoog. Waarschijnlijk zal hij ook spijt gehad hebben, dat hij zijn huis in Leeuwarden zo duur had laten verbouwen en versieren, omdat hij voor de voltooiing van de werkzaamheden de stad reeds moest verlaten. In 1747 moest hij verhuizen naar Den Haag, omdat zijn werkgever prins Willem V zich daar vestigde na zijn aanstelling tot stadhouder van de gehele Republiek.

Bruinsma begon een proces tegen Walcke voor het gerecht van de stad Leeuwarden, dat de laatste in 1748 veroordeelde tot betaling van *f* 590. Walcke ging tegen deze veroordeling in beroep bij het Hof van Friesland. Dat hoorde over deze zaak vele getuigen en in hun getuigenissen viel dikwijls iets te bespeuren van broodnijd ten opzichte van Jacob Sijdses. In

Wumkes.nl

1750 bevestigde het Hof evenwel het vonnis van het nedergerecht: Walcke moest betalen.

Door het proces zijn verschillende interessante gegevens bewaard gebleven over werkzaamheden van Jacob Sijdses Bruinsma en ook komen we door de processtukken in kennis met een werkstuk van de stadhouderlijke bouwmeester Anthony Coulon.

Deze Anthony Coulon was een zoon van de Hugenoot Henry Coulon, die als refugé in 1710 met zijn gezin naar Amsterdam kwam. Zijn broer Jean Coulon kwam via Daniël Marot in contact met de stadhouderlijke familie. Door deze Jean zal ook de relatie tussen het Friese stadhouderlijke Hof en Anthony Coulon zijn ontstaan. In elk geval vestigde deze zich omstreeks 1710 te Leeuwarden en toen noemde hij zich "bouwmeester van Sijn Hoogheit de Heere Prins van Orangien en Nassau". Hij was waarschijnlijk opzichter bij de door Marot geleide verbouwing van het Hof te Leeuwarden in 1709. Het Coulonhuis in de Doelestraat in Leeuwarden, zijn eigen woning en thans zetel van de Fryske Akademy, is een van zijn werkstukken. Ook zal de architectuur van de inwendige en uitwendige verbouwing van het Princessehof te Leeuwarden in 1730/31 op zijn naam geschreven mogen worden [12].

Waarschijnlijk heeft Anthony Coulon verschillende gevels in Leeuwarden ontworpen, maar feitelijke gegevens over zijn werk in de stad ontbreken. Daarom zijn drie tekeningen van de gevel van het pand Eewal 52 tussen de stukken van het proces Walcke-Bruinsma welkome bronnen voor de kennis van zijn werk. Jammer genoeg echter zijn deze tekeningen geen oorspronkelijke ontwerpen, maar aftekeningen; een is vervaardigd door de zoon van Anthony Coulon (waarschijnlijk Lodewijk) en de andere twee zijn copiae copiae, gemaakt door Nicolaas Storm.

Verdere levensloop van Jacob Sijdses

Jacob Sijdses Bruinsma woonde in Leeuwarden in een huurhuis aan de Deinumer Suupmerk (tegenwoordig Nieuwestad 55). Misschien lag zijn steenhouwerij in de nabijheid van dit huis. In het Quotisatiekohier van 1749 staat achter de naam van de beeldhouwer: "Matig bestaande". Als stadssteen- en beeldhouwer had hij de leverantie van alle hardsteenwerk dat het stadsbestuur van Leeuwarden liet maken. In de stedelijke rekeningen vinden we elk jaar de aan hem gedane uitgaven verantwoord, echter zonder ooit een vermelding van de werken waarvoor hij hardsteen of beeldwerk moest leveren. Een enkele keer slechts staat aangetekend, dat het werk aan de pijpen over de stadsgrachten betreft.

Bruinsma had ook wel leveranties aan de provincie en in verschillende kerkvoogdijrekeningen komt zijn naam voor, maar dan slechts als leverancier van steen en niet als beeldhouwer. Op oudere leeftijd zal hij veel concurrentie hebben ondervonden van Dirk Embderveld, die in Leeuwar-

Wumkes.nl

Magistraatsbank (1726) in Martinikerk te Bolsward

den een groot atelier had en hem ook als stadssteenhouwer opvolgde.

Jacob Sijdses Bruinsma overleed in 1763. In de Leeuwarder Courant van 4 januari 1764 staat deze advertentie: "Die genegen mogte zyn een Beeld- en Steen-houwers Winkel met deszelfs Gereedschappen over te nemen, adresseere zig op 't spoedigste by de Wed. J. Bruinsma te Leeuwarden, die in alle billykheid wil accorderen."

Gegadigden kwamen blijkbaar niet spoedig, want in dezelfde krant volgde op 31 maart 1764 opnieuw een advertentie: "Werd geadverteerd dat ten Sterfhuize van wylen Jacob Bruinsma, in leven Mr. Steenhouwer te Leeuwarden, uit der hand is te koop alles wat tot een Steenhouwery wort vereischt, bestaande in diverse blauwe Sosense [12a] Suylen, dito gelyste Dorpels, Watersteenen, witte blauwe en Breemer Vloersteenen enz. Imant geneegen zynde een of ander te koopen, kan hem adresseeren ten Sterfhuize, zullende de Weduwe met elk in billijkheid handelen."

Het werk van Jacob Sijdses Bruinsma

In de natuurlijk niet steeds objectieve processtukken wordt van Jacob Sijdses gezegd dat hij, "thuyskomende van Amsterdam niet hadde geleert dan in houdt te wercken ende noyt in steen hadde gearbeyt, dies volgens dat die behandelinge hem onbekend was."

Wumkes.nl

Zijn gebrekkige opleiding in het vervaardigen van beeldwerk in steen en misschien ook zijn geringe aanleg om in deze materie te werken valt waar te nemen aan het grafmonument voor de gebroeders Andringa in de kerk te Oldeboorn. Vooral de anatomie van de figuren die het epitaaf flankeren is slecht. Opvallend zijn de spitse gezichten en lange halzen, die we ook aantreffen bij de eveneens door hem vervaardigde beeldjes boven de poort van het diakoniehuis in de Grote Kerkstraat te Leeuwarden.

Het werk van Jacob Sijdses in hout is beter van kwaliteit. Vooral uit zijn beginperiode zijn enkele goede werkstukken bewaard gebleven, die uitgevoerd zijn in de stijl van Daniël Marot. We denken hier vooral aan de fraaie herebank voor mevrouw Wielinga in de kerk te Marrum en aan het snijwerk aan de schoorsteenboezem in de grote zaal van het huis Schatzenburg te Dronrijp. Niet onverdienstelijk is ook zijn werk aan de orgelkas in de Grote Kerk te Leeuwarden en aan die in de kerk van Wolvega, maar vooral aan dit laatste werk is duidelijk te zien, dat Jacob Sijdses beter overweg kon met ornamentwerk dan met figuurwerk. De schildhoudende engeltjes in het opzetstuk op de balustrade zijn ronduit onbeholpen gesneden.

Hierna willen we een opsomming geven van werkstukken van Jacob Sijdses Bruinsma voor zover die uit processtukken en andere bronnen op te sporen waren. Omdat er zich bij de vervaardiging van het snijwerk aan de orgelkas in de Grote Kerk te Leeuwarden verschillende moeilijkheden voordeden en omdat die orgelkas momenteel gerestaureerd wordt, eerst nog enige aandacht voor dit snijwerk.

Het snijwerk aan de orgelkas in de Grote Kerk te Leeuwarden

In 1727 voltooide de orgelbouwer Christian Müller het werk aan het orgel. Onbekend is wie de ontwerper geweest is van de orgelkas. Was het Müller zelf of misschien de stadstimmerman Claes Bockes Balck? In de stukken over de kwestie om de prijs van de pilaren staat, dat Claes Balck de steenhouwer Berend Storm een plank stuurde, waarop de hoogte stond afgetekend die de pilaren moesten hebben. Daaruit mag zijn bemoeienis met het ontwerp van de orgelkas worden geconcludeerd. Op een andere plaats staat evenwel in dezelfde stukken, "dat het geheele opstel van het nieuwe orgel in de Groote kerk alhier, exempt alleen het beeldt- en cieraadwerk door de vroetsman Storm is gemaakt."

Over de identiteit van de ontwerper van het beeld- en ornamentwerk bestaat geen twijfel. Jacob Sijdses Bruinsma maakte er alle tekeningen voor en samen met enkele knechten van Berend Storm voerde hij de ontwerpen uit. Jacob Sijdses had het ornamentwerk aan de orgelkas klaar en hij werkte aan de beelden van het rugpositief, toen de kwestie over de prijs van de pilaren ontstond en Berend Storm de stad een proces aandeed. Vanwege dit proces besloot de magistraat dat Jacob Sijdses met het werk

Wumkes.nl

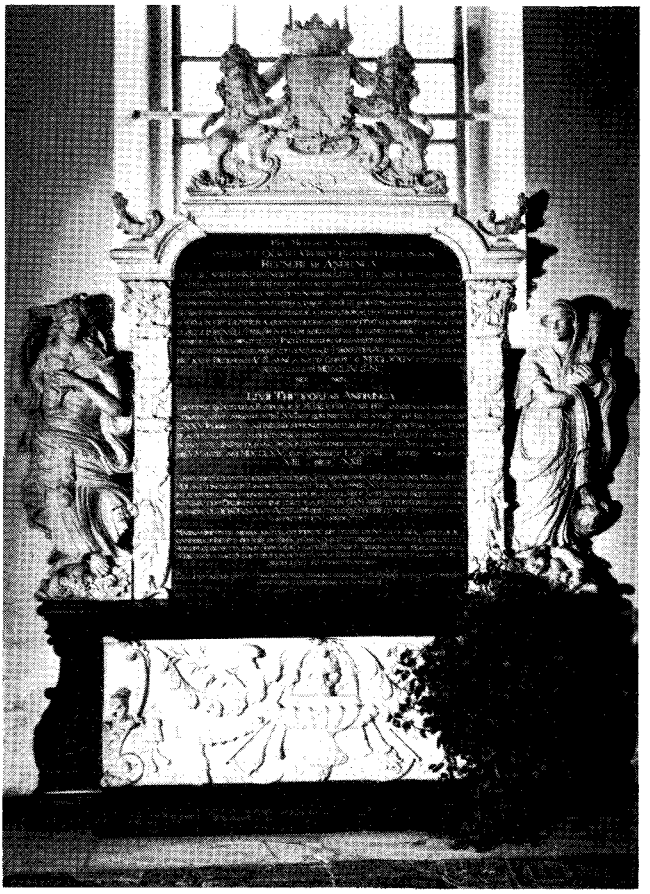

Grafmonument familie Andringa in Herv. kerk te Oldeboorn

moest stoppen en dat een andere bekwame beeldhouwer gezocht zou worden om het te voltooien [13]. Op 23 mei 1727 bepaalde de magistraat dat hij binnen acht of veertien dagen het werk aan de beelden van het rugpositief moest afmaken.

Na visitatie van het werk vergaderde de magistraat op 29 augustus 1727: "De heeren commissariën tot het nieuwe orgel ter vergaderinge gerapporteert hebbende, dat het beeld door de stadtsbeeldhouwer Jacob Sijdses gemaekt, na examinatie bevonden was niet tot haar edelens genoegen uytgevallen te sijn, noghte de verwaghte fraijgheyt en netheyt te hebben, is na deliberatie goedtgevonden en geresolveert, welgemelde heeren commissariën te versoecken en te committeren, soo als geschiet bij desen om voorseide Jacob Sijdses het maaken van meer beeldwerk tot het orgel te laten opseggen, voorts met de beeldhouwer van der Haven over het maaken van de nodige beelden te spreecken en daarover met deselve te accor-

Wumkes.nl

deren, soo als tot meeste dienst en menagie van de stadt sal kunnen geschieden."

In de resoluties van de magistraat staat nergens dat Gerbrand van der Haven de opdracht kreeg om het resterende beeldwerk op de orgelkas te maken, maar uit de al meer genoemde processtukken blijkt, dat hij dat wel deed en bovendien dragen de beeldengroepen boven het hoofdwerk zijn initialen.

Jaren later mag Jacob Sijdses het ornamentwerk aan het orgel voltooien. In 1735 snijdt hij de lampet met het stadswapen van Leeuwarden onder het rugpositief. Hij maakt dan ook twee snijstukken tussen de pilaren aan weerszijden van de lampet [14]. Deze snijstukken vonden we enkele jaren geleden terug op een zolder van de kosterij. Ze waren nog wit geschilderd en dus blijkbaar verwijderd voordat de orgelkas de huidige bruine beschildering kreeg.

Werk van Jacob Sijdses Bruinsma van 1722 tot 1726

Uit verschillende processtukken zijn gegevens te verzamelen over de werkzaamheden van Jacob Sijdses in de jaren dat hij bij zijn oom Berend Storm werkte. Dit werk betreft het ontwerpen en het daadwerkelijk vervaardigen van ornamentale en figurale versieringen in hout en steen. In de hieronder volgende lijst hebben we een O geplaatst bij de werkstukken, die Jacob Sijdses heeft ontworpen en een W bij die werkstukken, waar hij alleen of met hulp van knechten van Berend Storm aan arbeidde.

Enkele ontwerpen werden in de stukken wel genoemd, maar niet gedateerd. Die noemen we eerst: vier tekeningen voor de Stenen Man te Harlingen en ontwerpen voor wapens aan het zomerhuis van schrijver Bouwma buiten de Hoeksterpoort te Leeuwarden, twee leeuwen voor de heer Heemstra te Oenkerk en een wapen voor de heer Blauw te Bergum. Bovendien ontwerpen voor een zerk voor een Lycklama en een zerk in Hoogebeintum. Het laatste ontwerp zou de nog aanwezige steen kunnen betreffen, die het graf dekt van Gideon van Coehoorn (overleden 15 oktober 1724).

1722 – Vijf consoles aan de gevel van Vroedsman Overman en in 1723 vier stukken lofwerk aan een schoorsteenmantel in diens huis te Leeuwarden (thans Weerd 17) – O en W.

1723 – Vier jonische kapitelen en twee stukken lofwerk aan het huis van vroedsman Vosmaa te Harlingen – O en W.
– Lijst aan de schoorsteenmantel van de heer Glinstra in zijn huis te Leeuwarden (thans Eewal 71) – O en W.
– Al het snijwerk aan de bank van mevrouw Wielinga in de kerk te Marrum. In de processtukken zijn de kosten voor alle onderdelen van de bank gespecificeerd – O en W.
– Beeldhouwwerk in steen en hout aan het slot van grietman van Burum te Ferwerd (ook in 1725) – O en W.

1724 – Snijwerk aan een sjees van bode Groenewolt – W.
– Vier jonische kapitelen aan de kast van het uurwerk in de Galileeër Kerk te Leeuwarden – W.

Wumkes.nl

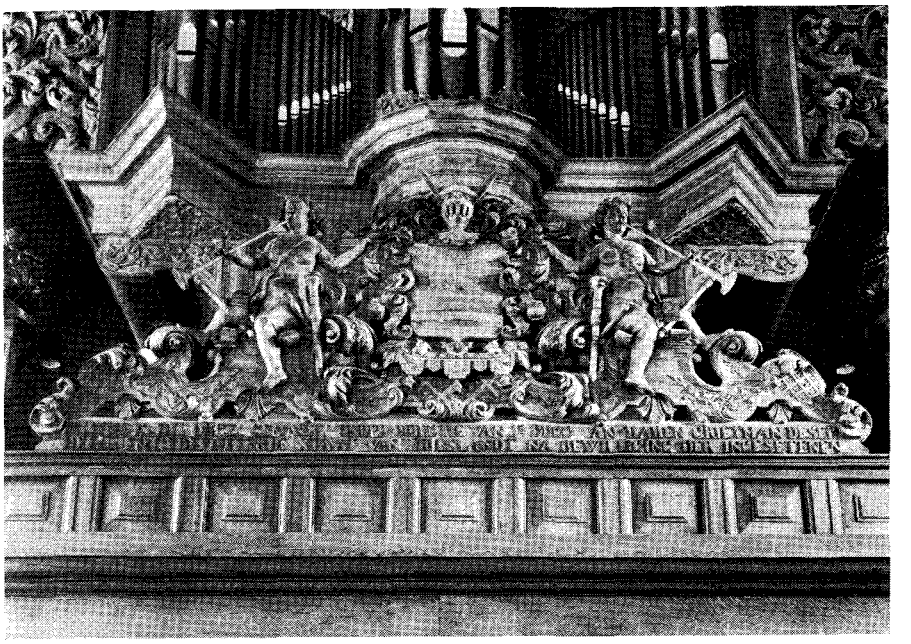

Detail van orgelkas (1735) in Herv. kerk te Wolvega

— Beeldhouwwerk aan het inrijhek van mevrouw Wielinga te Marrum — O en W.
— Snijwerk aan een sjees voor ontvanger Glinstra te Berlikum — W.
— Een rouwwapen en snijwerk aan een rouwkas voor de erven van mevrouw van Heemstra — O en W.
— Grafsteen voor fiscaal Yds Jans te Jorwerd — W.
— Zitbank voor dr. P. Bourboom — O en W.
Dit betreft de bank die opgesteld staat in de hal van het stadhuis te Leeuwarden. Notaris Nanne Ottema veronderstelde ten onrechte, dat de bank afkomstig was van het echtpaar Jacob Bourboom-Hiskjen Bruinsma [15]. De wapens zijn die van de familie Bourboom en van de familie Reytsma [16]: de bank is daarom ongetwijfeld afkomstig uit het huis van de advocaat dr. Petrus Bourboom (1749 - 1780 procureur-generaal bij het Hof van Friesland), die in 1723 huwde met Gerbrich Reitsma uit Hemelum. [17]
— Snijwerk aan een boekenkast op het Collegie (thans Provinciehuis) — O en W.

1725 — Twee extra grote vazen voor burgemeester Wyckel — O en W.
— Snijwerk aan een forgon (een rijtuig) van de heer Wijdenbroek — O en W.
— Snijwerk aan een sjees voor Berend Storm — O en W.
— Grafzerk voor Jouw Tyepkes te Nijkerk (Ooster- of Wester-Nijkerk?) — O en W.
— Grafzerk voor Gryttie Gerbranda te Ferwerd — O en W.
— Rouwwerk voor grietman Harinxma (waarschijnlijk Ernst Mockema van Harinxma thoe Sloten, overleden 14 mei 1725) — O en W.
— Pilaren onder het orgel in de Grote Kerk te Leeuwarden — W.
— Snijwerk aan de kas van het zelfde orgel — O en W.
— Grafzerk voor de familie Grons in de kerk te Burgwerd — O en W. Deze zerk is nog aanwezig in het kerkgebouw en is na de recente restauratie zichtbaar gemaakt door het erboven aanbrengen van een luik. Waarschijnlijk is hij ver-

Wumkes.nl

vaardigd voor Adrianus Grons, die op 14 juni 1726 overleed. In de processtukken is een uitgebreide beschrijving van de steen bewaard [18].
- Snijwerk en beeldhouwwerk aan het huis Schatzenburg te Dronrijp, dat onder architektuur van Wijbe Saagman werd gebouwd — O.
- Rouwwerk voor de heer Aylva — O. Waarschijnlijk betreft het hier Ulbe van Aylva, die overleed op 26 april 1725.

1726
- De drie stukken snijwerk op de overhuiving van de magistraatsbank in de Martinikerk te Bolsward — O en W. Tussen de processtukken is een gespecificeerde rekening betreffende dit werk bewaard.
- Twee grafzerken voor ontvanger Ryemersma te Warga — O en W.
- Grafzerk voor Abraham Bouwes te Friens — O en W.
- Grafzerk voor de familie Van Scheltinga in de kerk van Idaard — O en W. Van deze zerk, die opgesteld staat in het togakamertje onder de trap in de kerk bevindt zich ook tussen de processtukken een gedetailleerde rekening met uitgebreide beschrijving van de versieringen [18].
- Poort in de zuidmuur van de kerk te Roordahuizum — O en W. Ook van deze poort is een gedetailleerde rekening aanwezig.

Overig werk

Uit andere bronnen vonden we tot nu toe weinig gegevens over het werk van Jacob Sijdses. Zoals gezegd zijn in de stedelijke rekeningen van Leeuwarden talloze aan hem gedane uitgaven vermeld, maar deze uitgaven betreffen in hoofdzaak leveranties van onversierde natuursteen en bovendien staat er meestal niet bij, waarvoor de uitgaven gedaan zijn. Ook betalingen aan Jacob Sijdses die verantwoord staan in verschillende kerkvoogdijrekeningen betreffen vooral leveranties van stoepstenen, drempels en plinten.

In de Hervormde kerk van Oldeboorn staat een grafmonument van zwart en wit marmer voor Reinier van Andringa (overleden 1754) en zijn broer Livius Theodorus van Andringa (overleden 1765). Aan de zijkant is het gesigneerd: I. S. Bruinsma. In 1735 ontving Jacob Sijdses van de kerkvoogden van Wolvega 207 car. gulden voor het maken van het snijwerk aan de orgelkas in de kerk [19]. De diakenen van de Hervormde gemeente van Leeuwarden lieten hem in 1759 de poort van het nieuwe diakoniehuis in de Grote Kerkstraat maken. De beelden die deze poort sierden bevinden zich boven de ingang van het huidige Hervormde verpleeghuis „De Hofwijck". Ze stellen een man en vrouw voor in de gestichtskleding van 1759 [20].

Wumkes.nl

Noten

1. Archief van het Hof van Friesland, bijlagen van de civiele sententies SS 517-13, 530-6, 543-2, 544-3, 569-8 en 572-23. Rijksarchief Friesland.
2. Dit citaat en ook de volgende zijn ontleend aan getuigeverklaringen, die behoren tot de in noot 1 genoemde processtukken.
3. Kerkvoogdijrekening van Dronrijp, 23 oktober 1706. RA. Frl.
   Vergelijk: H. Roucoma' es Memori-Pilaer of Dronrijps Memoriael . . , 11 september 1706. Archief Van Eysinga — Vegelin van Claerbergen. RA. Frl.
4. Reeckeninge rakende 't opbouwen van 't Nieuwe Stadtshuys binnen Leeuwarden, 1715. Gemeente-archief Leeuwarden.
5. Archief van de Rekenkamer van Friesland, R54 a6: 15 juli 1702, 8 mei 1704, 15 juli 1709. RA. Frl.
6. Kerkvoogdijrekening van Jellum, 1 december 1703. Gemeente-archief Baarderadeel.
7. Stedelijke rekening 1708. Gemeente-archief Leeuwarden.
8. Archief van Gedeputeerde Staten van Friesland, Gf. 57:12, 9 juni 1709. RA. Frl.
9. Archief Van Eysinga — Vegelin van Claerbergen, nr. 421. RA. Frl.
10. Archief van het Hof van Friesland, bijlagen van de civiele sententies SS 752-4 en 805-13a. RA. Frl.
11. Idem SS 796-4.
12. Zie over de Coulons:
    dr. M. D. Ozinga — Daniël Marot, Amsterdam 1938, blz. 123-124 en 180.
    dr. M. D. Ozinga — Flandria Nutrix. In: Miscellanea Jozef Duverger, dl. II, Gent 1968, blz. 671.
    K. Sikkema — It Coulonhûs, de sit fan de Fryske Akademy, Leeuwarden 1973.

12a. Blijkens informatie van de Stichting Voorlichtingscentrum Natuursteen te Rijswijk (Z.H.) is waarschijnlijk blauwe Anröchter Dolomit bedoeld, uit Anröchte in Westfalen. Het bouwmateriaal van de ca. 15 km. westelijker gelegen stad Soest — ook wel de blauwe stad genoemd — bestond merendeels uit Anröchter Dolomit, die daarom in de volksmond met "Soestener Stein" werd aangeduid. Ook kan nog gedacht worden aan blauwgrijze Harzer Dolomit kalksteen, mogelijk genoemd naar het Harzer riviertje de Söse.

13. Resoluties van de Magistraat, 17 januari 1727. Gemeente-archief Leeuwarden.
14. Idem, 29 oktober 1734 en 1 april 1735.
15. Leeuwarder Courant, 4 december 1937.
16. J. B. Rietstap — Amorial Général, dl. II, Gouda 1887, blz. 560.
17. Zie: De Bourboombank in het Leeuwarder stadhuis, Leeuwarder Courant 19 augustus 1947.
18. S. ten Hoeve — Twa grêfstienrekkens út de 18e ieu. In: Genealogysk Jierboekje 1974, blz. 76-83. Leeuwarden 1974.
19. Kerkvoogdijrekening van Wolvega, 1733 (zonder datum). RA. Frl.
20. Archief van de Hervormde Diakonie van Leeuwarden, Uitgaefboek 25 januari 1759. Gemeente-archief Leeuwarden.

Wumkes.nl

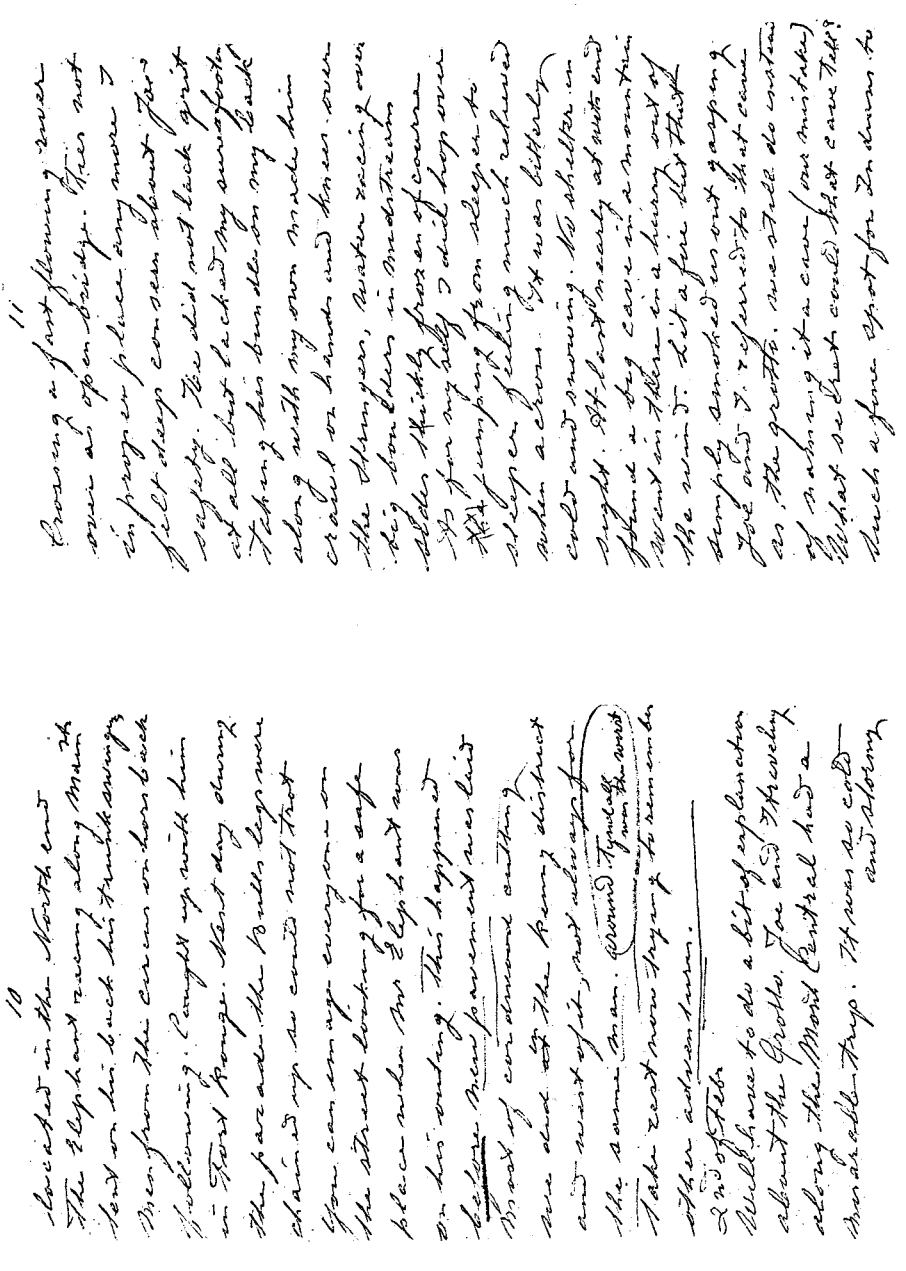

Fragmint fan it hânskrift fan Klaas de Jong, dat de grounslach foarmet fan it boek "Cauliflower Crown"

Wumkes.nl

De memoires fan Klaas de Jong

Ego-dokumint út Kanada

Freark Dam

Nou al wer in jiermannich lyn is der yn Kanada in boek útkommen, dêr't binammen ek de Fryske lêzers niget oan ha sille. Namstomear nij docht it jin, dat it hjir oant nou ta op gjin inkelde wize signalearre wurde koe. Troch in "skoander tafal" op it spoar set, krige ik it forline maityd yn 'e hannen: *"Cauliflower Crown", by Klaas de Jong; arranged by Martha Knapp. Western Producer Book Service, Saskatoon 1973* [1].

Efter dy hwat bjusterbaerlike titel (hwat yn 'e goedichheit hat in "blomkoal-kroan" to bitsjutten?) giet in yn mannich opsicht nijsgjirrich, om net to sizzen: mûltergjend boek biskûl, in "ego-dokumint" fan in emigrearre Fries sa't ús emigranteliteratuer oant nou ta noch net opsmiten hat [2].

Dy emigrant is Klaas de Jong (Ljouwert 1872 - East Kildonan, Kanada 1959). It is syn libbensforhael dat hjir to boek steld is, al kin men net earlik fan in autobiografy prate. It titelblêd seit it al: Martha Knapp (-De Jong), syn dochter, sels wòl in skriuwster binammen fan berneboeken, hat foar de "finishing touch" soarge neidat har heit earst út 'en rûgen syn oantinkens op papier set en nei't hja oant koart foar syn dea noch gâns oanfoljende en forhelderjende petearen mei him fierd hie. Sa'n wurkwize hat fansels syn foar en syn tsjin. De authenticiteit moat hjir of dêr wolris yn 'e knipe komme. By it "arrangearjen" is Martha Knapp wolris to seil gean moatten op eigen oanfielen en ynterpretearjen doe't der gjin neifraech mear moog-lik wie, en dan hat hja wolris efkes mistaest. De winst fan dit oparbeidzjen tusken heit en dochter liket my lykwols gâns en gâns greater ta as de (ûnderstelde) skea. Net allinne omt yn alderlei lytse trekjes dochs sa dúd-lik ta utering komt dat de heit hjir oan it wurd is en nimmen oars, mar ek omt de dochter har ûnmiskenber skriuwtalint sa dúdlik tsjinstber meitsje woe oan hwat syn libbensforhael wurde moast. Mei oare wurden: hwat it boek hjir en dêr faeks dokumintair tokoart sjit, wurdt literair mear as oer-helle. Al sil ik der op dit plak fansels yn it foarste plak om syn dokumin-tair karakter de oandacht foar freegje.

Klaas de Jong wie ien fan "de tsien fan Hindriks Tryntsje". As ik dit sa skriuw, dan sil mannichien mei my tinke oan dy oare, forneamde tsien, nammentlik dy fan Martens Afke en dus oan Nienke van Hichtum har klassyk wurden berneboek. Wolnou: der is in parallel to lûken tusken de Wergeaster arbeidershúshâlding en it gesin yn Wyns en letter Ljouwert, dêr't ús Klaas yn opgroeide. Net allinne omt syn jonge jierren sahwat yn deselde tiid "spylje", hwant der binne frijhwat mear oerienkomsten. De earmoed is deselde, mar ek de sfear en de geast yn 'e húshâlding: it noed stean foar elkoar, de iensens, de kriich, it djip fortriet, it ienfâldich leauwe

Wumkes.nl

en de simpele wille. It ûntbrekken fan sosiale opstannigens kin yn dit forbân ek neamd wurde. Frappant is boppedat ek yn dizze arbeidershúshâlding de dominante rol fan de mem. Hja soe in twillingsuster fan Afke út Wergea west hawwe kinne ... It soe de muoite leanje, leau ik, en liz de earste haedstikken fan "Cauliflower Crown" (dat *gjin* berneboek is, nammers) forgelykjenderwize ris nêst "Afke's Tiental" omt beide boeken elkoar sa treflik dekke èn oanfolje as wy bisykje, it deistich arbeidersbistean yn it Fryslân fan de jierren 1870 - '80 en it plak fan de frou dèryn sa nei mooglik oan to kommen.

Men mei fansels ek hjir net generalisearje. "We loved each other and had but one common problem. How to fill our stomachs!" skriuwt Klaas de Jong fan syn bernetiid en hy wit dat mei oangripende en grappige foarbylden to yllustrearjen, mar ta de echte paupers hearden hja dochs net. Heit (Hendrik) wie timmerfeint en in baes mounemakker, skoalmasterssoan [3]. Mem (Trijntje Kooistra) "came from a solid, substantial farm family ... then married for love". Earmoed wie 't lykwols doe't Klaas (yn de Speelmanstrjitte to Ljouwert; de húshâlding is foar en nei gauris forhuze, sawol yn as bûten de Fryske haedstêd) berne waerd en earmoede soe it lang bliuwe. De oantrún om geastlik en materieel – yn dizze folchoarder – (wer) hegerop hat der altyd ek west, sawol fan heite as fan memme kant. Typearjend is it leksum dat Klaas as boaike al meikrige en dat er him letter yn Kanada, yn de grouwélichste omstannichheden bidarre, fannijs foarhâlden hat: "I also learned, never, never, never, never to *ask* for bread!"; ite mocht men allinne as it jin oanbean waerd òf as men it sels bistuiverje koe. Méar libbenslessen krige er fan hûs út mei: syn niget oan lèzen, skriuwen en sjongen hat er as lyts jonkje al skipe. En op 'e eftergroun stiet altyd it ynspirearjende foarbyld fan pake-skoalmaster, "who was about the most illustrious ancestor our family could boast of" en: "our ambitions were to live up to his standard"!

Safier wie 't ynearsten noch net. Neat wiist der op dat Klaas de soargen en noeden dèr't it gesin ûnder lijt mei safolle gloarje to boppen komme sil. Mar ûndertusken hat er syn rike hwant fantasijfolle jongestiid as er yn de omkriten fan Ljouwert al swalkjend en fiten úthevend tagelyk syn dreamen dreamt fan it greate libben dat ienris komme sil. Syn jongesparadys fynt er yn en om "Ald Falom" ûnder Stiens (it sté is der noch), by Beppe Kooistra en omke Joost. Mei in maet moat er ris foar Beppe nei Stiens om boadskippen. Op 'e weromreis reitsje de beide maten (neven) slaende deilis en fan Beppe' boadskippen bliuwt al in bitter bytsje yn toanbere steat. Fanneed bitinke hja it forhael fan in oerfal troch wrede Stienzer smjunten fan jonges, dy't hja mei libbensgefaer noch krekt ûntrinne koene: "Oh, all the devils!" cried Beppe. "That must be so-and-so ..., they are real bandits! And their parents are no better!" Beppe docht gjin lichten, omke Joost moat fuort op strafekspedysje út om so-and-so it leksum to lèzen. Hoe't dat biteart wurdt forteld op in wize dy't karakteristyk is foar Klaas de Jong

Wumkes.nl

syn ûnthâld en syn gefoel foar humor, en faeks ek wol foar Martha Knapp har skriuwtalint. It moat sein wurde: it binne krekt sokke details, dy't men it hiele boek troch fine kin, dy't it gehiel sa nijsgjirrich meitsje.

Yn Ljouwert giet Klaas nei skoalle, nei de earmeskoalle fansels. "Prospects for work in Friesland were poorer than ever" wurdt der sein en hwat soks ynhie foar in (greate, biswierlike) arbeidershúshâlding komt ta utering net allinne yn Mem har "boundless faith in God", mar fansels noch helte mear yn oare oantinkens. "There is your bread!" skreaut dyselde, wanhopige Mem op in kweade dei as Klaas, thúskommend, roppich om in stik iten freget dat der net is – en hja jowt him foar de earste en lêste kear in trewinkel om 'e earen dy't him syn libben lang heuge sil. It is yn deselde snuorje dat Mem har gouden earizer ta jild makket om fierdersoan mei in koperen-ien troch it libben to gean; in geheim dat pas nei har dea oan 't ljocht komt. Yn dy tiid spilet him ek it drama ôf fan de widdou Stienstra mei har seis bern, dy't hja graech nei har oansteande dea yn 't Ljouwerter weeshús opnomd ha wol. It liket my de muoite wurdich ta, dit fragmint út "Cauliflower Crown" hjir to sitearjen (side 28/29):

It was about then that the Widow Stienstra came to live in the neighborhood with her six children. She was very, very ill and knew she was about to die. She had come from the country to the city with the express hope of giving the little ones the right to enter the city's orphanage when she was gone. If she could live for six weeks, they would have that right. The pour soul had a most mysterious ailment, in which her body tissues all turned to water. She was, literally, melting away. No one dared to take care of her for fear of bringing disaster upon their own families. If Mother feared contagion, as well she might, still her heart was as big as her head. Se could not bear knowing that a woman was dying an agonizing death, was alone in her suffering, and was watching her babies uncared for. Mother, with boundless faith in God, went to see what she could do for the dying woman, and took the children home with her.

Now our food problem was keener than ever! Every single crumb counted. The Mother and Father of the orphanage were invited over to see the youngsters. They were willing to take the waifs, but were faced with the problem of food also. The more children there were at the orphanage, the less there would be to eat for each of them!

It was a miracle how the widow seemingly forced her will to summon the strength to live the required six weeks, but she did it . . . to the day. The children were lovable and bright, and had beautiful eyes. Their dark, curly hair was in direct contrast to our tow heads.

The Stienstra children were placed in the orphanage where, contrary to popular belief, they were fed more on love than bread. The bread wasn't as available.

As Klaas de Jong folstien hie mei de earste, trije, fjouwer haedstikken, dy't sa kleurich (myn yndruk is: ek kleur-echt) byld jowe fan syn jeugd, soe syn boek foar ús al de muoite wurdich west hawwe. Dy haedstikken hawwe sfear en spanning, binne as tiidsbyld ynteressant en as minsklik dokumint weardefol as oanfolling op hwat wy út oare, literaire en net-literaire, boarnen miene to witten oer it folkslibben, de folkssede en de sosiale omstannichheden yn it lêste fearn fan de foarige ieu. Nammen en feiten dy't er jowt binne faek (net altyd) réeel, net-fingearre en dus kontrolearber en bifestigje dan, ûnbidoeld faeks, de bitrouberens fan it gehiel.

Wumkes.nl

Dochs binne dy earste sechstich siden fan "Cauliflower Crown" net folle mear as in ynlieding op hwat folget: it ûnfoarstelber moedsum pionierjen as emigrant yn Kanada en it hast like ûnfoarstelbere sukses dat er letteroan yn Winnipeg bihellet nei't er him – op de Ljouwerter ambachtsskoalle hied er timmerjen en meubelmeitsjen leard! – as túnker ûntjowt ta in "internationally known market gardener", sa't de flaptekst dokumintearret. De titel fan it boek (Martha Knapp hie hwat oars yn 'e holle hawn, hat hja my skreaun: sokssahwat as "Leaf heitelân, farwol!", mar de útjower hie hjir om saeklike reden al wer it lêste wurd . ..) falt dan fierders to forklearjen út it feit dat Klaas de Jong, yn de jierren '20, slach op slach de earste priis wint mei de moaiste, greatste en bêste selskweekte blomkoallen fan hiele Noard-Amearika.

De jierren yn Kanada dat er noch gjin koal forkocht, binne foar de lêzers fan "Cauliflower Crown" lykwols it nijsgjirrichst en krije – typearjend foar de auteur(s) – navenant ek fierwei de measte oandacht. De libbene biskriuwing, wer mei kleurrike en foaral "fine" details, fan de reis mei de "Numidian" dy't him yn 1893 as frijfeint nei Kanada fart, is de treflike ynset fan dit part fan it boek. Om syn dokumintaire wearde fan it greatste bilang (en as sadanich troch Kanadeeske skiedkundigen ek ûnderkend en priizge) is it forfolch, as er, goed en wol yn Winnipeg oanlânne, as earste Nederlanner/Fries him bijowt ûnder de tûzenen dy't wurk, brea en avontûr sykje yn de oanliz fan spoarwegen yn de doe noch net neijer bineamde "North-West Territories" fan it ûnmjitlik greate, barre en binearjende Kanada. Fan kamp ta kamp swalket er. Allerhanne slach fan minsken moetet er, soms as freon, soms as fijân. Mear as ienris moat er it op 'e dea ôf helje yn in tiid, yn in lân en ûnder omstannichheden dy't letterlik ôfgryslik hjitte kinne: "It sickened me to discover what a human life was worth". Yn syn grouwélige details docht dizze dokumintaire jin bytiden tinken oan in boek as "The painted bird" fan Jerzy Kosinski (1965), likegoed as syn biskriuwing fan guon wurkkampen yn de Kanadeeske wyldernis ûnwillekeurich assosiaesjes opropt oan de – fierders dochs wol ûnforgelykbere – omstannichheden yn de Dútske konsintraesjekampen in heale ieu letter. In tragi-komysk fragmint, in wjerfarren út Klaas de Jong syn bigjintiid, wol ik hjir as twadde eksimpel oernimme (side 72/73):

Winnipeg, our place of rendezvous, was identified as "home" to us, but it seemed we had to turn our steps to the west to earn our bread and butter. Another winter had passed and the spring found us on our way to Rush Lake in the Territories, as it was then called. (Saskatchewan and Alberta had not yet become provinces.) So to Rush Lake it was, and wages were promised to be a dollar and twenty-five cents a day. However, by the time we were on the job and couldn't very well turn back, the Canadian Pacific Railway lowered the pay to a dollar and fifteen cents. This was a severe disappointment. There was nothing we could do about it, and we worked away the springtime and on into the summer. The roadmaster's name was Mc Taggart. He bought a long, Dutch pipe from me for a dollar. It was worth twenty. Today it would be classed as a genuine antique.

Wumkes.nl

Klaas de Jong doe't er nei Kanada emigrearre (1893)

During the summer days the sun broiled over the prairie and roasted it to a crisp. We boys longed for a swim. We weren't near water by any means. It was a ten-mile hike over the blistering plain to get to the nearest lake. The thought of a dip, a splash of cool water on our grime-soaked bodies was so enticing we decided to make the hike, against our better judgment.

The sun seared us from above. The ground reflected the heat and it was like walking in an oven. When at last the lake came into view, we raced like madmen to the water, hoping it wasn't a mirage. A little dog had come with us and he squealed in excitement at sight of the water, too, after his long trip. Alas, we found the lake was all mud and goo at the bottom, which adhered to our legs and refused to wash off. The skin felt drawn as if coated with lime. There was absolutely no life in that lake, it was so thoroughly alkaline. Not a drop was fit to drink. Our dismay was unspeakable. More than ever we longed for a good soaking, and tried farther up. It was no use. The little dog whined his disappointment, and we gave up our venture in utter disgust.

The journey back was almost unbearable. Our feet scorched, our tongues felt swollen almost to filling the mouth. Never had any of us been so completely dehydrated. Our visions became blurred in the shimmering furnace-like heat. The salt from our perspiration caked at the armholes of our shirts, at the crotch of our trousers, and scratched the flesh. To take our clothes off would have meant death.

Wumkes.nl

A mirage of boxcars upside down formed above a detached mist, and that was our goal. Not one of us could carry the poor little dog in the terrific heat. It was all we could do to make camp on our own feet. It was an interminable way back in the pitiless glare of the lurid sun. We made it, but the little dog did not. What aching, throbbing headaches we brought upon ourselves that Sunday, and had nothing to relieve us! There was no cold water, and aspirins were unheard of. We had to sit it out, though the blood vessels felt as though they were about to burst.

It is lang it slimste net, hwat Klaas de Jong en syn maten hjir ûnderfine; it sil letter op guon plakken noch wol helte ûnminskliker gean. Syn relaes oer it lijen fan minske en dier yn dizze kapitalistyske kampslach om Kanada's westlike rykdommen to eksploarearjen kriget dan in dramatysk aksint dat de lêzer folslein yn 'e bisnijing nimt. Itselde kin sein wurde fan de konfrontaesje fan dizze Fryske arbeidersjonge mei syn yndividuele meiminsken yn de buorreljende, siedende en soms oer-siedende "melting pot": mei de Yndianen (syn greatste sympathy giet nei har út), de bazen, de feinten, de kollega's fan alderlei plûm en fear. Gauris wurde hja – de Friezen fansels yn it foarste plak – mei namme en tanamme neamd en treflik karakterisearre. Mar ién koarte notysje wol ik yn dit forbân relevearje (side 103): "For a part of the way we rode in an empty boxcar with several comrades-of-the-road. One, a very young lad, had a talent for telling outrageous stories. He told them credolously. I never saw anyone so well supplied with pencils and crayons, though he hadn't so much as a coat. With fingers blue and almost too stiff to hold a crayon, he scrawled his name across the boards of the boxcar in bold, impulse letters. They spelled "Jack London" ".

Klaas de Jong syn primityf "home" yn Winnipeg hat, tusken de bidriuwen troch, ek it formidden west dêr't de Nederlânske en binammen ek de Fryske Kanada-pioniers elkoar moetsje en moed ynsprekke koene. It waerd ek it pleisterplak foar lettere nij-ynkommelingen. Yn 1901 is it safier, dat in part fan de húshâlding (heit, mem en in mannich noch net troude broers en susters) út Ljouwert kwartiermakker Klaas efternei geane nei Winnipeg. De swierrichheden en tsjinstuiten dêr't hja foar komme to stean wurde de lêzer aldergeloks ek net ûnthâlden. Dyselde lêzer kriget fierders gjin tiid om efkes to bikommen, hwant it needlot liket it De Jongs laech noch hieltyd to efterfolgjen. It wjerfarren fan Klaas syn âldste suster Margriet (Grietje, berne 1869 [4]) is al in roman op himsels, om fan Klaas syn eigen "love story" mar to swijen – hwat fansels al min kin. Syn "beloved Betje" (Beitske Nijp), dêr't er yn Ljouwert forkearing mei hie, lit al gau neat mear fan har hearre. Hja liket him opjown to hawwen (wiene syn brieven út wangunst efterhâlden? hie hja it praetsje leaud dat er yn Winnipeg al ringen "a native woman married" hie?). As er har yn 1904 persoanlik yn it heitelân opspoart, blykt hja in bern oerwoun to hawwen. Mar hja miene it elkoar noch altyd tige, trouwe opslach yn it Ljouwerter stêdhûs en geane dan mei har trijen fuortendaliks op houliksreis: nei Winnipeg! En dêr libje Klaas en Betje yndied, sij it net altyd rêstich, noch lang en tige lokkich.

Wumkes.nl

Klaas de Jong en Betje de Jong-Nijp yn 1906, twa jier nei har trouwen, op it sté dêr't hja fan doel wiene to bouwen

It is koart nei dizze wanhoopsreis mei in "happy ending" dat Klaas de Jong him mear en mear útleit op it túnkjen op de pûrbêste rivierklaei om Winnipeg hinne en carrière makket, sûnder der lykwols ryk fan to wurden, binammen as blomkoal-ekspert. In carrière dy't ek al wer tige libben yn al syn (ek húslike) ups and downs biskreaun wurdt, mei humor en ek mei bigryp foar de bitreklikens fan alle uterlik wolslagjen.

Yn Kanada binne Klaas de Jong syn memoires priizgjend kwalifisearre as "stranger than fiction" en sa'n karakteristyk kin ik fan herten ûnderstreekje. Kanadeeske deskundigen wize fierders op it wittenskiplik bilang fan dizze publikaesje. "Cauliflower Crown", sa sizze hja, fornijt ommers safolle oer "railroad building, the unfolding of Dutch immigration, the development of market gardening, ethnic relations, and the early development of the Winnipeg area", dat sà en yn sà'n forbân blykber noch net earder troch in insider fêstlein wie [5]. Wy kinne ús ek yn dy Kanadeeske wurdearring forpleatse en heakje der oan ta, dat it boek foar de Fryske lêzer fansels noch in bilangrike diminsje méar hat.

"Cauliflower Crown" is yllustrearre mei gâns dokumintaire foto's en hat, foar de Fryske lêzer, noch in forrassende taheakke: de Ingelske fortaling fan in aerdige skets, dy't T. Geertsma-Allema destiids yn de Ljouwerter Krante (27 en 28-5-1949 [6]) publisearre hat oer de Wynzer skoalmaster Klaas de Jong, de pake fan ús emigrant en tagelyk de oerpake fan mefrou Geertsma silger. Trijntje Geertsma-Allema (1896 - 1975) wie de dochter fan Klaas Jr syn suster Joukje. As "little Trijntje" hat hja — mei heit en mem

Wumkes.nl

yn Fryslân efterbleaun doe't de oare famylje foar in part emigrearre – nammers ek in biskieden plakje krigen yn omke syn memoires. Sels hat hja as berneskriuwster binammen yn it Nederlânsk namme makke, foaral troch har treflik debút "Als de grimmige Noordooster waait" ('s-Gravenhage 1938). It skriuwtalint liket dochs wol echt yn 'e famylje to sitten!

In opmerking dêr't ik mei bislute wol: it hat eigenskip, de mooglikheit fan in Fryske oersetting fan "Cauliflower Crown" serieus to ûndersykjen. Oersette sûnder mear liket my om mear as ien reden net de wei. It sil op in biwurking ta moatte, yn goed oerliz mei mefrou Martha Knapp, dy't dêr grif ré ta wêze sil.

Noaten

1. Signearre eksimplaer, mei dokumintaesjemateriael, oanwêzich yn it Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaesjesintrum to Ljouwert.
2. Dokumintair wurk is der fansels wol it ien en oar fan, mar dan binammen hwat de emigraesje nei de Foriene Steaten oanbilanget. Sjoch dêrfoar binammen: H. S. Lucas, Dutch immigrant memoirs and related writings, Assen 1955 en Dr. Y. Poortinga, Emigraesje út Westerlauwersk Fryslân nei en festiging yn 'e Foriene Steaten (oant likernôch 1900 ta) yn: Frysk Jierboek, Drachten 1958. Allyksa yn haedsaek op de U.S.A. rjochte is it nijsgjirrige stik fan Drs. G. N. Visser, Tsjibbe Gearts en it lân fan dream en winsken, yn: Wâldman en wrâldboarger, Ljouwert 1974, binammen fan bilang om it brede ramt dêr't de emigraesjekwestje dêryn oan 'e order komt. Oan "Kanadeeske" dokuminten – de emigraesje dêrhinne is fansels letter op gong kommen as dy nei de Foriene Steaten – koe der oant nou ta net folle bybrocht wurde. Nijsgjirrich is yn dit forbân wol to forwizen nei de brosjuere dy't de Jobbegeaster bruorren Klaas en Reindert de Vries publisearre hawwe ûnder de titel "Van Amsterdam naar Canada" (Neerbosch 1892); hja hawwe in stikhinne lotgenoaten west fan Klaas de Jong mar kinne yn har koart forslach fansels lang net de brede toets en de fine puntsjes opbringe dêr't "Cauliflower Crown" der sa troch útrint. Hwat de literaire forarbeiding fan de emigraesjestoffe oanbilanget, dêr is oant nou ta yn de Fryske literatuer amper hwat oan dien. It is grif ek mei út dy earmoed wei, dat Feike Feikema syn tige romantisearre "This is the year" (1947) yn it Frysk (sa net, treflik) oerset waerd ("Dit is it jier", Drachten 1967). Ien fan de seldsume útsûnderingen is al M. Apperloo syn "Yn Gods takomst" (Boalsert 1963), spyljend yn it Australysk-Frysk immigranteformidden fan nei '45. Aldergeloks: wy hawwe N. J. Haisma syn "Indyske" romans en sketsen . . .
3. Pake Klaas Jochums de Jong wie fan 1834 - 1875 skoalmaster yn Wyns. Sjoch oer him: H. Sannes, De schoolmeesters in Tietjerksteradeel in de loop der tijden. Bergumer Crt. 1949 - 1950.
4. Jiertallen en nammen binne foar my neigien troch in amtner fan it Ljouwerter stêdsarchyf, oan hwa't ik hjir tanksiz; allyksa oan de hearen H. A. Boersma to Ljouwert en E. H. Kiestra to Frjentsjer op hwaens lokale kennis fan de Stienzer en Wynzer kontreijen ik in birop dwaen mocht. As de "Oud Leeuwarder mej. G. de J." hat suster Margriet yn maert 1909 yn de Ljouwerter Krante yn tsien forfolgen forslach útbrocht fan har séreis fan Súd-Afrika nei Amsterdam. Hja wie ûnderwizeres en hat har letter yn Winnipeg as progressyf pedagoge tige fortsjinstlik makke. Dizze lêste meidielingen tankje ik oan de hear M. Geertsma to Dordrecht, dy't ek sa freonlik wie my by mefrou Martha Knapp to yntrodusearjen.
5. Sjoch it "Foreword" fan Wilson F. Green, "past director" fan de "Manitoba Historical Society" en de "Introduction" fan Steve Prystupa, "curator of history" fan it "Manitoba Museum of Man and Nature", fóar yn it boek (lêstneamde ynstelling hat ek gâns oantinkens oan Klaas de Jong yn syn samlingen).
6. Under de titel "Fan in skoalmaster en syn neiteam". Yn oare sketsen fan har hân yn itselde blêd yn deselde snuorje fynt men ek wol forwizings nei de famylje yn Kanada.

Wumkes.nl

De Engelenvaart

J. A. Mulder

In verband met de hoge verveningen in het oosten en zuid-oosten van Friesland zijn verschillende belangrijke kanalen gegraven. Ze werden in hoofdzaak geprojecteerd door de Veencompagnieën, die voornamelijk werkzaam zijn geweest van circa 1550 tot aan de Franse revolutie. In de negentiende eeuw wordt dan de lage vervening aangevat in verband waarmee eveneens grote waterstaatswerken zijn uitgevoerd. Hoewel de lage vervening hier wel bekend was, zijn het verveners uit de omgeving van Giethoorn geweest, die in het midden van de achttiende eeuw een nieuw procédé introduceerden om de veenspecie ónder de grondwaterspiegel te winnen: op deze nieuwe manier zijn op uitgebreide schaal gronden verveend. Grote gebieden, aanvankelijk voornamelijk in Haskerland, doch later ook in Weststellingwerf, Schoterland, Aengwirden en Opsterland zijn toen omgezet in poelen en plassen.

De schrandere Johan Vegilin van Claerbergen zag duidelijk de grote nadelen die aan deze wijze van turfmaken waren verbonden, wat leidde tot zijn Vertoog over de Veengraverijen waarin hij in 1766 Gedeputeerde Staten op de rampzalige ontwikkelingen in West-Schoterland en Haskerland attent maakte. De groeiende nadelen drongen nog niet ten volle tot alle Friezen door en het moest tot 1823 duren eer een buitenstaander orde op zaken kwam stellen. Bij koninklijk besluit van 22 februari 1823, no. 174 werd *jhr. mr. E. Ch. G. G. de la Coste, lid van de Raad van State*, naar Friesland gezonden met de opdracht een rapport uit te brengen aan Zijne Majesteit over de toestanden met betrekking tot de veenderijen in Friesland. Op bekwame wijze is De la Coste er in geslaagd om reeds op 22 april 1823 zijn rapport te voltooien. In dit uitstekende document heeft hij aanbevelingen gedaan, die zeker als basis mogen worden gezien van de organisatie der in onze tijd weer teloor gegane veenpolders.

Hij verdeelde de veenderijen in Haskerland, Schoterland, Aengwirden en Opsterland in zeven veendistricten. Het eerste omvatte de verveningen "welke noordwaards van den rijdweg van Joure naar het Heerenveen tusschen den Haskerhornster polder en de Heerensloot zijn gelegen", het tweede de "in de grietenij Haskerland en Schoterland tusschen den weg van Vierhuizen over Nieuweschoot naar het Heerenveen (de zgn. Lemsterweg) en den bovengemelden rijdweg bestaande verveningen", het derde de "in de grietenij Schoterland ten zuiden van den weg van Vierhuizen naar Oudeschoot tot aan de Broersloot bestaande verveningen". De overige districten zijn voor het volgende betoog verder niet relevant.

Voor het aanleggen van een vaart diende een concessie te worden verkregen van Gedeputeerde Staten. Verschillende vaarten zijn in Zuid-Friesland aangelegd ten behoeve van een verbeterde afvoer van turf uit de

Wumkes.nl

veengebieden. Dit was op zichzelf niet onvoordelig; naast een gunstige afvoer van de turf, waarbij bv. het geslacht Heloma in de Stellingwerven belang had, werden de vaarten tegen tolheffing ook voor het overige scheepvaartverkeer open gesteld. De kosten konden er zo weer uitkomen. Dit zal jhr. Daniël Engelen ook voor ogen hebben gestaan, toen hij op 4 februari 1840 het verzoek richtte aan Gedeputeerde Staten om hem autorisatie te verlenen om een vaart te graven door zijn bezittingen onder de klokslag van Nieuweschoot, die zich uitstrekten van de Tjonger tot aan de Oude Veenscheiding.

Jhr. Daniël Engelen

Jhr. Daniël Engelen werd op 26 juni 1791 te Nijmegen geboren als zoon van mr. Willem Engelen, die sedert 1790 respectievelijk tot ambtman, rigter en dijkgraaf van het Rijk van Nijmegen was benoemd. Bij koninklijk besluit van 20 februari 1816, no. 66, werd mr. Willem verheven in de Nederlandse adel.

Daniël Engelen huwde voor de eerste maal op 1 november 1815 te Sneek met Diederica Adema, geboren aldaar op 14 oktober 1792. Zij overleed te Neerbosch op 15 september 1817. Hij huwde voor de tweede maal te Leeuwarden op 13 maart 1824 met Gerbrecht Roorda, geboren te Harlingen op 30 juli 1795. Zij overleed te Leeuwarden op 12 januari 1892. Uit het eerste huwelijk is op 2 februari 1817 een zoon Willem Engelbart geboren. Uit het tweede huwelijk zijn vier dochters geboren, die allen jong en ongehuwd zijn overleden.

Jhr. Daniël werd, na in de Franse tijd enige ambten te hebben bekleed, in 1814 ontvanger der directe belastingen te Heeg, in 1815 griffier van het vredegerecht te Rauwerd en in 1816 secretaris van de grietenij Wymbritseradeel, welke zelfde functie hij van 1827 tot 18 november 1835 te Schoterland bekleedde. Op laatstgenoemde datum is hij benoemd tot vrederechter te Heerenveen en na invoering van de nieuwe rechterlijke organisatie werd hij op 16 september 1838 kantonrechter aldaar. Deze functie vervulde hij tot zijn overlijden op 2 december 1857. Op 1 juni 1837 koos de ridderschap van Friesland hem tot lid der Staten, maar op 8 oktober 1841 kreeg hij op zijn verzoek als zodanig ontslag. Hij woonde sedert 1837 op het door hem gebouwde en aangelegde buitengoed "Ontwijk" te Oranjewoud, dat hij op 15 en 29 januari 1849 publiek op afbraak liet verkopen. Tot aan zijn overlijden woonde hij daarna in Heerenveen. (De zoon van jhr. Daniël, jhr. mr. W. E. Engelen, is burgemeester van Leeuwarderadeel geweest, kamerlid en – van 1854 tot 1875 – Gedeputeerde; tot zijn dood in 1900 bleef hij lid van Provinciale Staten. Zijn beide zoons en zijn dochter zijn niet in Friesland blijven wonen.)

Wumkes.nl

Grondbezit

Uit de floreencohieren van Schoterland blijkt, dat jhr. Daniël Engelen tussen 1828 en 1838 eigenaar is geworden van drie stukken hooiland in de derde stelle van Nieuweschoot. In het kohier van 1850 wordt hij tevens aangemerkt als eigenaar van twee bunders, één roede en zestig ellen in de vijftiende stelle, voorts van vijftien bunders, negenennegentig roeden en tien ellen in de zestiende stelle. Daarnaast behoort de gehele eenentwintigste stelle aan hem, die hij in 1839 verwierf. Zijn zoon jhr. mr. W. E. Engelen staat in 1850 als eigenaar van de gehele zeventiende stelle genoemd.

Naast de vroegere bezitting "Ontwijk" met verscheidene landerijen in Schoterland en Aengwirden, bezat de familie nog een zathe en landen onder Nieuwehorne. Tussen 1892 en 1902 is het grondbezit door de familie verkocht; het is voor een deel overgenomen door de Heerenveense familie Taconis.

De concessie-aanvraag

Op 4 februari 1840 verzoekt jhr. Daniël Engelen aan Gedeputeerde Staten hem toestemming te verlenen om een kanaal te graven van de Nieuwe Veenscheiding naar de Tjonger door zijn zathe, gelegen in de 21e stelle van Nieuweschoot. In het belang van de veenderijen in die omgeving zal een dergelijk kanaal een kortere en betere verbinding kunnen vormen tussen Heerenveen en de Tjonger, en daardoor Overijssel en de Zuiderzee beter bereikbaar maken voor het scheepvaartverkeer. Engelen wist het stuk van de Nieuwe Veenscheiding, dat moest zorgen voor de verbinding met de Heeresloot, op 26 september 1840 door koop te verwerven van H. Hiddinga te Heerenveen.

Al in 1839 had Engelen een gelijk verzoek om toestemming aan het grietenijbestuur van Schoterland gericht, dat hem blijkens een resolutie van 18 januari 1840 naar het provinciaal bestuur had verwezen. Voorts had het grietenijbestuur geëist, dat in de geprojecteerde vaart, waar deze de Lemsterweg zou snijden, een sluis zou worden gelegd. Engelen voelt daar weinig voor, want in zijn brief aan Gedeputeerden schrijft hij "... dat het leggen van eene sluis voor hem zeer bezwarend zal zijn, en misschien van dat belang dat hij van zijn project zal moeten afzien, hetgeen toch te bejammeren zoude zijn".

Engelen is van mening, dat het leggen van een sluis op de bedoelde plaats weinig zin heeft, aangezien men de bepoldering van het tweede en derde Veendistrict overweegt. Deze bepoldering zal zorg dragen voor een voldoende bescherming tegen de opwaaiing van het Tjongerwater, c.q. het water uit de veenderijen van Weststellingwerf en/of tegen opwaaiing van het water in de toenmalige veen- en buitenlanden ten noorden van de weg Joure, Haskerhorne, Oudehaske, Nijehaske, Terbandsterschans, Terband,

Wumkes.nl

Luinjeberd, Tjalleberd, Gersloot, Luxwoude en verder door naar Gorredijk. Het is deze vrees voor opwaaiing van het water die het grietenijbestuur er toe bracht het leggen van een sluis als voorwaarde te stellen.

De brief van Engelen en de genoemde resolutie van het grietenijbestuur van Schoterland wordt door Gedeputeerden om advies gestuurd naar de hoofdingenieur van de waterstaat, Pieter Wellenbergh, dan nog rijksambtenaar. Al op 19 februari 1840 wordt het advies teruggezonden.

Volgens de hoofdingenieur zal het dadelijk nut van het te graven kanaal hierin bestaan, dat turf uit de veenderijen van Weststellingwerf enz. langs een kortere weg kan worden vervoerd naar Heerenveen en verder noordwaarts en dat omgekeerd turf uit de veendistricten ten noorden van Heerenveen gemakkelijker Overijssel kan bereiken.

De afvoer van de turf, die gegraven werd ten oosten van de Overijsselse straatweg, tussen de hoge zandgronden van Schoterland ten noorden en die van Weststellingwerf ten zuiden, ging via Vierhuis of de Echtenerbrug over het Tjeukemeer en vandaar door Sloten of langs de Scharsterrijn met een grote omweg naar het centrum van de provincie. Vooral bij onstuimig weer ondervond de vaart langs deze routes hinder op de grote meren en plassen. Door het graven van de Engelenvaart zou deze hinder ondervangen kunnen worden. Omgekeerd ging het scheepvaartverkeer uit het noorden en het centrum van de provincie via het Sneeker-, Sloter- en Tjeukemeer door de Echtenerbrug langs de in 1748 door Nicolaas van Heloma gegraven Helomavaart naar Ossenzijl, of via Lemmer buitenom naar Zwartsluis. De aanleg van de Engelenvaart zou de scheepvaart een veel kortere weg kunnen bieden langs de Heeresloot, via Heerenveen langs de Veenscheiding, Engelenvaart, Tjonger, Helomavaart en zo verder naar Ossenzijl.

De hoofdingenieur schrijft verder aan Gedeputeerden dat hij niet ingaat op de gevolgen van het verleggen van het scheepvaartverkeer door het geprojecteerde kanaal, daar zulks niet van hem werd gevraagd. Wel plaatst hij opmerkingen in het belang van het algemeen boezembeheer. Namelijk, dat door de vrije gemeenschap van de aan te leggen vaart met de rivier de Tjonger een gedeelte van het water, dat afkomt uit Ooststellingwerf, zich kan ontlasten op Schoterland, Haskerland enz. en dat daardoor deze (destijds zeer waterrijke) oorden, die relatief ver van de uitwateringssluizen verwijderd liggen, met meer boezemwater belast. Dit gevaar kan echter worden vermeden door, zoals het grietenijbestuur van Schoterland reeds had opgemerkt, op het punt waar de vaart de Lemsterweg zal snijden, een verlaat te leggen, zodat zich over de laaggelegen gebieden niet meer dan het schutwater zou uitstorten. Vervolgens gaat de hoofdingenieur nog in op de gevolgen van het aanleggen van het kanaal ten aanzien van de bepoldering van het eerste en tweede veendistrict.

Tenslotte adviseert de hoofdingenieur aan Gedeputeerden om de mening te vernemen van de grietenijbesturen van Schoterland, Haskerland, Aengwirden en Weststellingwerf met betrekking tot het samenvloeien van het

Wumkes.nl

boezemwater, onder voorbehoud van het leggen van een verlaat in het te graven kanaal ter opkering van het water op de Tjonger en voorts te vragen of er zich ook plaatselijke belangen tegen de aanleg van het kanaal verzetten. Ook geeft hij Gedeputeerden de mogelijke verlegging van de scheepvaart op Overijssel in overweging. Als de genoemde grietenijbesturen met één en ander akkoord gaan, dan adviseert de hoofdingenieur het graven van het beoogde kanaal toe te staan, onder de volgende voorwaarden:

a. In de weg van Nieuweschoot naar Lemmer, nabij de Gaasterlaan, een schutsluis te leggen met een brug, waarvan het ontwerp vooraf door het grietenijbestuur van Schoterland goedgekeurd moet worden.

b. In het voetpad van Heerenveen naar Rottum een brug over het kanaal te leggen, waarvan het ontwerp eveneens vooraf door het grietenijbestuur moet worden goedgekeurd.

c. De weg naar de Gaast onder goedkeuring van het grietenijbestuur te verleggen.

d. Ten tijde van inpoldering van het eerste, tweede en derde veendistrict, indien het kanaal dan nog dienst doet, dit te onderwerpen aan dan te geven verordeningen, of zoals dan door Gedeputeerde Staten noodzakelijk zal worden geacht en voorgeschreven.

e. De sluiswerken ten alle tijde onder de schouw te houden van het grietenijbestuur van Schoterland en het toekomstig polderbestuur, zodra dit zal zijn samengesteld.

Grietenijbesturen krijgen inspraak

Op 27 februari 1840 besluiten Gedeputeerde Staten afschriften van het request en het advies van de hoofdingenieur om bericht en raad in handen te stellen van de grietenijbesturen van Aengwirden, Weststellingwerf, Haskerland en Schoterland. Hierbij wordt aan de grietenijen te kennen gegeven dat volgens de hoofdingenieur, Haskerland en Schoterland door het te graven kanaal extra met boezemwater belast zullen worden, doch dat deze overlast kan worden voorkomen door ter hoogte van de Lemsterweg een sluis in het kanaal te leggen. Voorts wordt besloten om het plan van de hoofdingenieur om advies te zenden aan het stedelijk bestuur van Sloten, omdat het nieuwe kanaal een verlegging van de vaarroute tengevolge zou hebben, wat consequenties heeft voor de inkomsten uit tolgelden bij de doorvaart.

Op 12 maart 1840 geeft Aengwirden te kennen dat het geen bedenkingen heeft tegen de aanleg van het kanaal. Door de straatweg van Leeuwarden naar Overijssel, de bestaande sluis van de Heeren Compagnons te Heerenveen en de bepoldering van het vierde en vijfde veendistrict is de "Lytse Grietenije" geheel beveiligd voor water dat zich door het beoogde kanaal kan ontlasten.

Uit het uitvoerige antwoord van Weststellingwerf van 7 april 1840 blijkt,

Wumkes.nl

dat in 1822 Vrouwe Johanna van Eysinga, douairière van jhr. Menno Coehoorn van Scheltinga, een gelijkluidend verzoek als dat van Engelen aan Gedeputeerde Staten heeft gericht. In de eerste helft van de negentiende eeuw bezat de familie Scheltinga nog steeds vele boerderijen onder Nieuweschoot en vrijwel overal elders in Schoterland. Het grietenijbestuur verwijst Gedeputeerden naar het destijds over de aanvrage van Vrouwe van Scheltinga uitgebrachte advies. In 1822 koesterde men in Weststellingwerf de vrees, dat het bij westenwinden tegen de hooggelegen landen van Oude- en Nieuweschoot en de Gaast opgestuwde water, dat meermalen 's jaars de landen ten westen van de Dracht te Heerenveen onder water zette, een uitgang zou vinden door het geprojecteerde kanaal en daardoor de stand van de Tjonger dermate doen verhogen, dat deze een beduidend gevaar zou kunnen opleveren voor de laaggelegen hooilanden in Weststellingwerf. Hierdoor zou tevens de onderhoudslast van de polders van Olde- en Nijeholtwolde, en Nije- en Oldelamer worden verzwaard. De Tjonger vormde de enige en meestafdoende afwatering van Weststellingwerf, maar had te kampen met een zeer trage sluisgang te Schoterzijl. Naast de afvoer van het water uit de oostelijke hoge venen zou door het aan te leggen kanaal de Tjonger nog eens extra belast worden met water uit Schoterland. Om al deze redenen acht Weststellingwerf het ongepast, dat de vaart zonder voorbehoud van legging van een sluis tot stand komt. Het vraagt een verlaat dat zodanig geconstrueerd wordt, "dat bij de zoo menigvuldig waayende Noorde- en Westewinden, het opgewaayde water uit de poelen van St. Johannisga en Haske enz. nimmer langs de vaart uit de Veenscheiding naar de Tjonger zal kunnen vloeyen, doch bij het verlaat worde opgekeerd, met uitdrukkelijke bepaling tevens, dat dit verlaat niet anders als tot doorschutting van schepen zal mogen worden geopend, wanneer het water zich aan den Noordkant hooger als aan de Zuidkant bevindt".

Het grietenijbestuur van Weststellingwerf is verder van mening, dat het kanaal van weinig belang voor de scheepvaart van Wolvega naar Heerenveen zal zijn, "dewijl het vele inconveniënten zal opleveren, om uit de Wolvega'ster sloot langs de Tjonger oostwaards op, die vaart te bereiken, zulks uit hoofde der droge platen die zich tusschen beiden bevinden". Bovendien vermoedt Weststellingwerf, dat – indien de beletselen zouden worden weggenomen – men de turf uit de venen op de Idzard toch liever langs de Wolvegaaster vaart naar Wolvega vervoert, dan langs de vaart van Engelen naar Heerenveen.

Op 30 maart 1840 richtte het grietenijbestuur van Haskerland zijn missive aan Gedeputeerden. Ook Haskerland stelt als voorwaarde het leggen van een verlaat, maar nu omdat gevreesd wordt voor wateroverlast in deze grietenij van water dat afkomt door de geprojecteerde vaart uit Weststellingwerf bij zuidelijke en westelijke winden als het boezemwater aldaar wordt verhoogd. De lage verveningen in Haskerland zouden hiervan grote schade kunnen ondervinden. Tegen de aanleg van het kanaal verzetten zich

Wumkes.nl

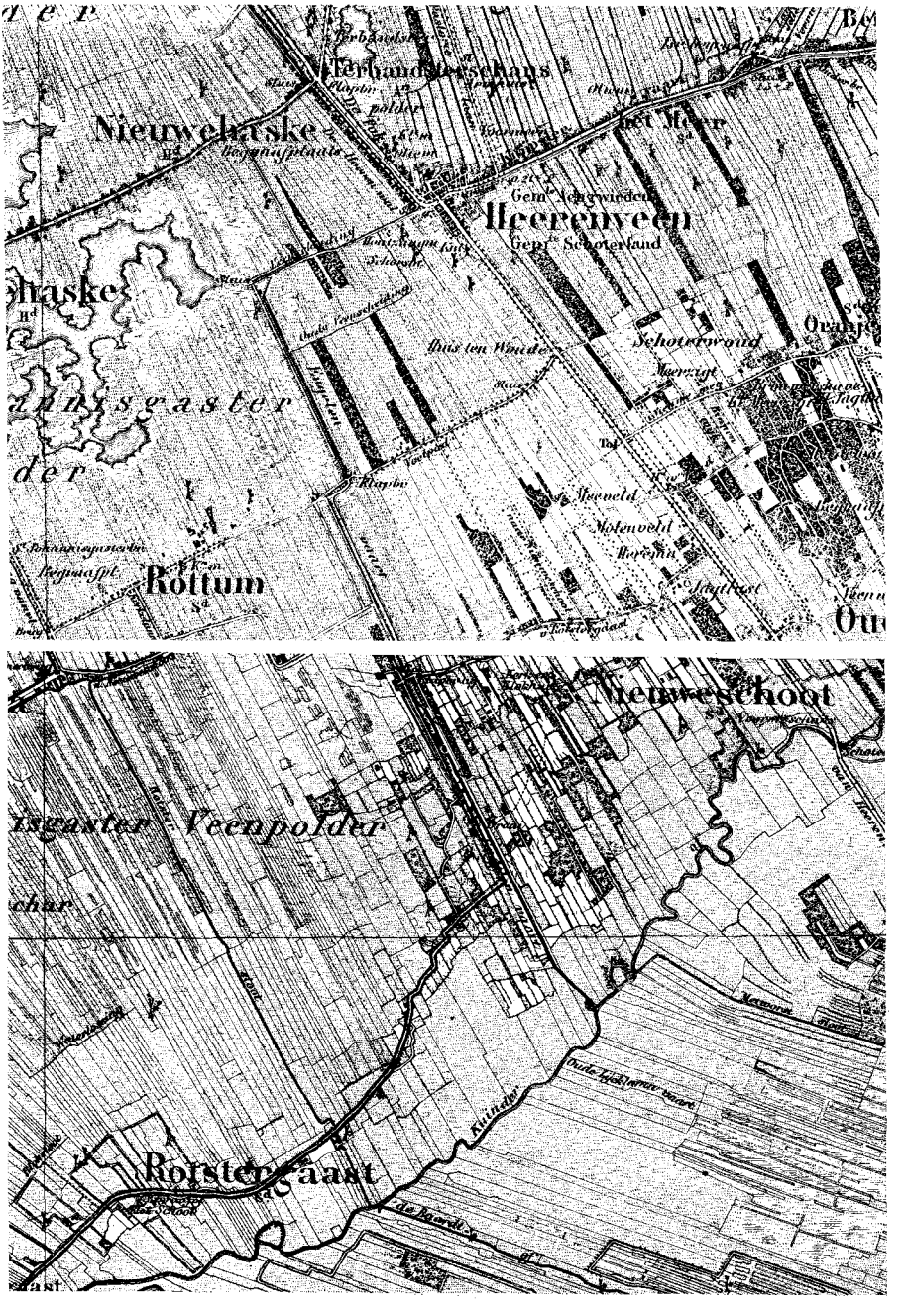

De Engelenvaart en omgeving op de kaarten 1 : 50.000 van het Topographisch Bureau *Heerenveen* (1864) en *Steenwijk* (1860)

Wumkes.nl

geen plaatselijke belangen, integendeel: men acht het van groot belang voor het dorp Nijehaske, "zijnde in bevolking het tweede dorp dezer grietenij" (de bebouwing langs de Heerenwal te Heerenveen).

Schoterland geeft in zijn schrijven van 6 april 1840 te kennen positief tegenover het plan van Engelen te staan. Het leggen van een sluis acht men niet meer noodzakelijk. Indien bij noordwestelijke winden het boezemwater wordt opgestuwd tegen de landen van Nieuweschoot en bovendien met veel kracht tegen de straatweg bezuiden Heerenveen slaat, dan zou de te graven vaart juist "een heilzame afleider daarstellen, om het water naar lagere streken, waar het minder schadelijk zoude zijn (!) te ontlasten". Men sloeg het Stellingwerfse klaarblijkelijk niet hoog aan in Schoterland. Voorts acht het grietenijbestuur van Schoterland, in tegenstelling tot dat van Weststellingwerf, het kanaal van groot belang voor een verbeterde communicatie tussen Heerenveen en Wolvega, "kunnende thans het schip van Wolvega niet dan bij hoog water langs de Rotstervaart te Heerenveen komen, gaande hetzelve overigens langs Vierhuis en door de Schasterriën, zijnde een buitengewone lange omweg". Via het te graven kanaal zou men in één of anderhalf uur van de Tjonger Heerenveen kunnen bereiken. Het kon dan lonend worden om de Tjonger oostwaarts bevaarbaar te maken, "waardoor eene gewenschte gelegenheid zou ontstaan tot meerdere ontwikkeling van cultuur in een groot gedeelte dezer Grietenij".

Sloten, Workum en Staveren tegen

Tenslotte geeft op 21 april 1840 het stadsbestuur van Sloten zijn bezwaren tegen het plan van Engelen weer. Een uit dat bestuur samengestelde commissie heeft zich met vertegenwoordigers van de besturen van Workum en Staveren op 14 april naar het "Zet van St. Jansga" begeven om ter plaatse een onderzoek in te stellen. Het blijkt dat ze tevens de plaats heeft bezien waar de rooistokken voor de geprojecteerde vaart zijn uitgezet. De commissie is tot het oordeel gekomen, dat het graven van het kanaal zeer nadelig zal zijn voor Sloten, Staveren en Workum, "alsdan de grote zowel als kleine schepen in de toekomst met geringe moeite zouden kunnen varen van het Heerenveen, langs dezen vaart in het Tjonger en van daar verder opwaarts naar de Lemmer indien de wind daartoe diende, zonder Sloten of de havens van de steden Stavoren of Workum aan te doen, in de Zuiderzee zullen kunnen komen om hun bestemming te vervorderen".

Het stadsbestuur stelt, dat het graven van het onderhavige kanaal in strijd is met het bestaande contract aangaande het zet van Meine Wopkes Erven in St. Johannesga, opgemaakt op 12 mei 1767. Het schrijft aan Gedeputeerden, "dat ook vermoedelijk onder de landen door welke men het plan heeft dezen vaart te graven, landen begrepen zijn bevorens behoord hebbende aan en tot de Zathe en landen van wijlen Meine Wopkes, vermeld in het even aangehaald contract en in welke Zathe en landen zoowel geheel

Wumkes.nl

als gedeeltens van dien door gedagten Meine Wopkes ingevolge contract zijn bezwaard ter beletting van de doorgraving eener vaart en die dus gevolgelijk niet konden worden verkogt dan met dit bezwaar; zulks het geval zijnde, alsdan zoude deze doorgraving kunnen worden belet, zodat men uit dien hoofde gaarne zoude zien, dat des Requestrants verzoek werd gedeclineerd en gewezen van den hand".

Het op 12 mei 1767 gesloten contract tussen de Burgemeester en de Raad van Sloten enerzijds en Meine Wopkes, huisman te Rotsterhaule anderzijds, verplicht Meine Wopkes tot stremming van alle vaart naar het Tjeukemeer door zijn landen. Meine Wopkes verbond zich om altoos zorg te zullen dragen, "dat door zijn land niet worde gegraven of geslattet, of anderszins opening gemaakt, zoodanig dat er doorgevaren kan worden op poene van vernietiging van 't contract en eene ampele schaavergoeding, breeder in 't contact omschreven". (Te vinden bij de bescheiden inzake het proces tegen J. P. A. Canter c.s. over het graven van een vaart van Heerenveen naar het Tjeukemeer, in het Rijksarchief.)

Op 21 mei 1840 besluiten Gedeputeerde Staten om alle stukken betreffende het graven van de Engelenvaart in handen te stellen van de heren Gedeputeerden jhr. mr. O. R. van Andringa de Kempenaer en S. Salverda "ten fine van consideratiën en advies".

Accoord onder voorbehoud

Op 8 augustus 1840 schrijft Engelen een ongeduldig briefje aan Gedeputeerden, waarin hij meldt, dat hij wegens het uitblijven van de vergunning schade heeft geleden, omdat hij de landen die hij voor het kanaal bestemd heeft niet kon gebruiken. Hij zegt graag met de aanleg van het kanaal te willen beginnen "daar hij zulks voor minder prijs kan besteden dan in het voorjaar, terwijl het de arbeiders in deze streken tegen den winter aan geen werk zal ontbreken". Gedeputeerde Staten nemen spoedig daarop, 13 augustus 1840, een beslissing. De resolutie is conform het gerapporteerde van Van Andringa de Kempenaer en Salverda en zij houdt in dat aan Engelen te kennen wordt gegeven, dat tegen verwezenlijking van zijn plan uit oogpunt der belangen van de scheepvaart, van de waterstaat en van de verveningen beschouwd, geen bedenkingen bestaan en toestemming tot het graven van het kanaal wordt verleend onder voorwaarden dat:
a. in de Lemsterweg een brug moet worden gelegd volgens een vooraf door Gedeputeerden goedgekeurd plan; b. in het voetpad van Heerenveen naar Rottum eveneens een brug wordt gelegd; c. de weg naar de Gaast wordt verlegd ten genoegen van het grietenijbestuur van Schoterland; d. men zich het recht voorbehoudt, om ingeval van bepoldering van het eerste, tweede en derde Veendistrict, de uiteinden van het kanaal af te dammen, of langs de vaart polderdijken te doen opwerpen, zulks op kosten van de requestrant of diens rechtverkrijgenden; e. ingeval van

Wumkes.nl

wateroverlast tengevolge van de aanleg van het kanaal in Haskerland, of Weststellingwerf, de requestrant of diens rechtverkrijgenden op eerste requisitie van het Provinciaal bestuur, of van dat van de Algemene Waterstaat zal overgaan tot het bouwen van een schutsluis van afmetingen en constructie als door die besturen gevergd zal worden, alles op zijn of hun kosten; f. de vaart, de werken en alsmede het onderhoud daarvan wordt onderworpen aan de schouwing van het openbaar gezag.

Alvorens definitief te beschikken willen Gedeputeerde Staten dat Engelen zich eerst nader verklaart omtrent de wijze waarop het kanaal ten behoeve van de scheepvaart zal worden opengesteld en welke retributie hij zal heffen. Engelen voldoet aan dit verzoek op 5 september als hij ter approbatie aanbiedt een Reglement van Politie en Tarief voor de geprojecteerde vaart.

In de Leeuwarder Courant van 11 september 1840 kan men het bericht lezen "dat er aanstaande Woensdag den 16e dezer in het Oranjewoud zal worden aanbesteed, het graven van eene nieuwe vaart, vanaf de Veenscheiding tot den Lemsterweg, ter lengte van ongeveer 3000 ellen en het maken van een draaibrug over de vaart bij het Rotstervoetpad". In 1841 is het pand van de Lemsterweg naar de Tjonger gegraven. Helaas heb ik nergens kunnen vinden voor welk bedrag de werken zijn uitgevoerd.

De concessie

De finale resolutie wordt door Gedeputeerde Staten genomen op 14 januari 1841, no. 39/256, nadat – zoals uit de inleiding van deze resolutie blijkt – er nog een uitvoerige correspondentie is geweest over de toltarieven. In de uiteindelijke concessie wordt ondermeer gezegd dat "na gehouden deliberatie is geresolveerd:

Als nu finaal aan den Requestrant toe te staan het graven van een kanaal of vaart door deszelfs zathe te Nieuweschoot, bewoond en gebruikt door Klaas Aukes Snijder, van de Tjonger naar de Veenscheiding in het tweede Veendistrict onder zoodanige voorwaarden echter

a. als welke voorshands zijn uitgedrukt in de voors. resolutie van den 13 augustus 1840, no. 55/256,

b. dat het gebruik van gezegd kanaal ten alle tijde zal worden opengesteld voor de algemene scheepvaart, zodat alle schepen hetzelve vrij kunnen passeren tegen betaling van zoodanige doorvaarts- en afvaartsgelden, als waartoe de ondernemer na bekomene autorisatie van het openbaar gezag zal zijn geregeld."

Hiermee werd de aanleg van de Engelenvaart een feit. Over de kosten en exploitatie van het kanaal heb ik niets kunnen vinden. Wijlen A. Y. M. Taconis, kenner van de locale historie van Heerenveen en omstreken bij uitstek, heeft mij meermalen meegedeeld, dat de kosten van de aanleg

Wumkes.nl

van het kanaal er nimmer zijn uitgekomen en dat het kanaal steeds een zware financiële last heeft gevormd voor de erfgenamen, tot aan de overname van kanaal en kunstwerken door de provincie in 1930.

De aanleg van de Engelenvaart is van grote betekenis geweest voor Heerenveen, welke betekenis nog is toegenomen na de kanalisatie van de Tjonger in 1886 - 1888. Meester M. T. Koksma, tweede onderwijzer van Gaast en Nieuweschoot, schreef op 22 september 1858 het volgende in de reeks zogenaamde schoolmeesterboekjes aan het bestuur van het Fries Genootschap: "Historische merkwaardigheden, bijzonderheden, oudheden enz. zijn hier niet, — alleen kan ik melden dat hier in 1840 - 1841 door den Heer D. Engelen, kantonregter te Heerenveen, overleden in 1857, eene vaart is laten graven vanuit de Veenscheiding bij het Heerenveen tot in de Tjonger, langs welke veel turf van Ter Idzard en veel hooi en hout van elders vervoerd wordt —. Deze vaart heeft nieuw leven in dit dorp (Nieuweschoot) gebragt en vele nieuwe gebouwen rijzen er bij op. Op zulk een hoogen zandgrond is het een schoon en treffend gezigt, schepen te zien varen tusschen veel geboomte, bloeijende akkers en onder het vroolijke gezang van veel gevogelte, vooral in de lente. Voorwaar! een schoon contrast, dat de schipper hier de zoete nachtegaal beluistert en moedig zijn zeilen hijscht, waar de dorschvlegel vrolijk walst".

Provinciaal vaarwater

Toen na het verlopen van de vervening steeds minder scheepvaartverkeer door de Engelenvaart kwam en de exploitatie steeds moeilijker werd, liep ook de onderhoudstoestand terug. Zo ontstond er een geschil tussen de erven Engelen en het gemeentebestuur van Schoterland over het onderhoud van de vaart, dat duurde van 1879 tot en met 1883. In het laatste jaar deed de Kroon uitspraak, waarbij de erven Engelen als onderhoudsplichtingen worden aangemerkt, hoewel de vaart met toebehoren een particulier eigendom is. De concessie was echter verleend op voorwaarde van algemeen gebruik.

Bezwaard met sterk nalatig onderhoud hebben de erven Engelen in 1926 het kanaal aan de provincie ter overname aangeboden. Na lang wikken en wegen namen de Staten op 14 februari 1930 het besluit (no. 2) tot overname van het kanaal met bijbehorende kunstwerken voor *f* 18.000. De provincie liet het kanaal in 1930 - 1931 tot een tweede klasse vaarwater verbeteren. De bruggen te Rottum en Nieuweschoot werden door nieuwe vervangen, net als de draaivonder in het aloude Kerkepad tussen Nieuweschoot en Rotstergaast. Helaas hebben Provinciale Staten in 1969 besloten deze draaivonder uit te ruimen, waarmee naast een markant waterstaatswerkje uit de jaren dertig ook het eeuwenoude Kerkepad op Haskerlands grondgebied teloor ging. Opgemerkt zijn nog, dat in 1934 bij het ontstaan van de gemeente Heerenveen de Engelenvaart de grens tussen Haskerland en Heerenveen werd.

Wumkes.nl

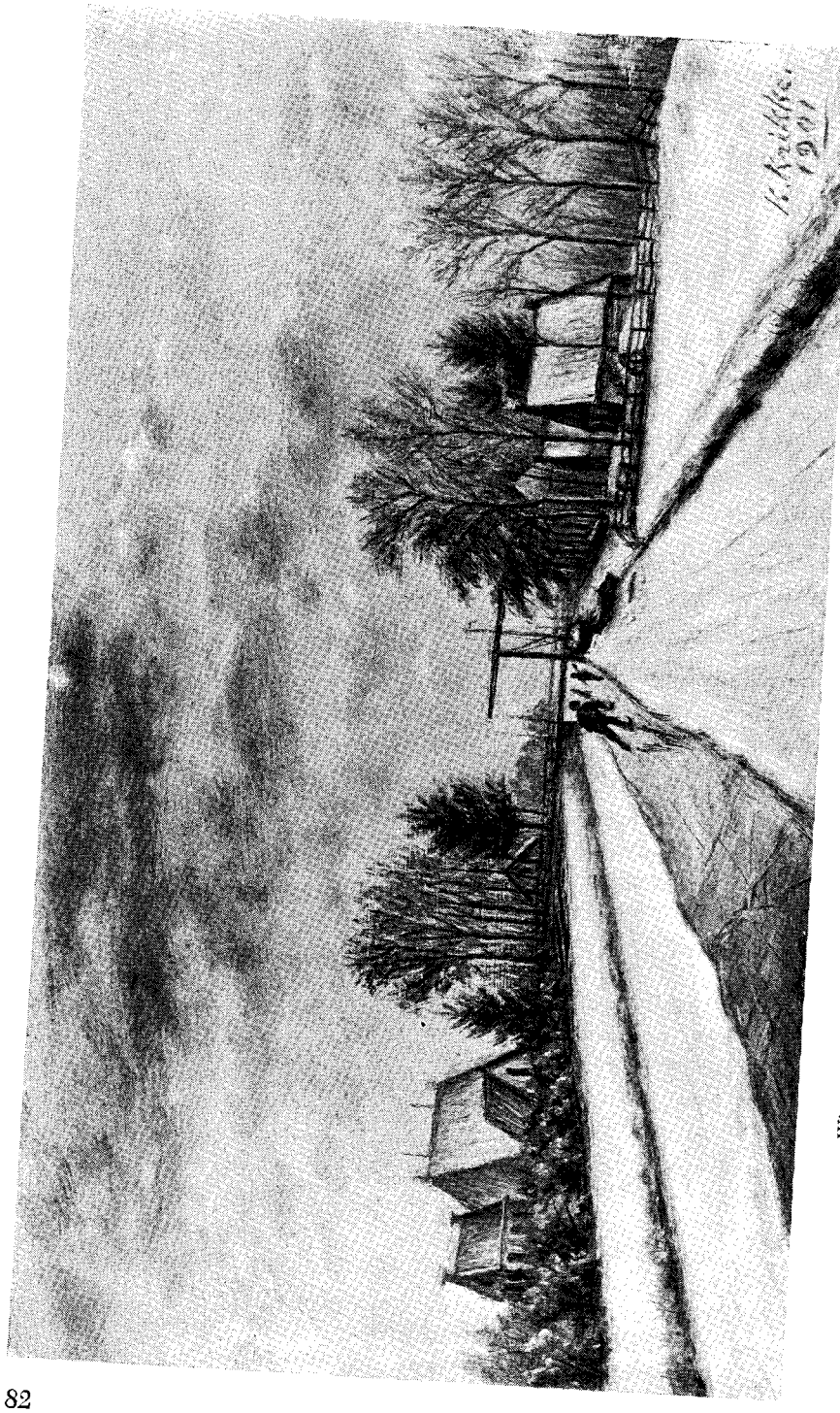

Wintergezicht op de Engelenvaart bij Nieuweschoot
Olieverf, K. Krikke (huis- en decoratieschilder te Heerenveen), 1901, collectie van de auteur

Wumkes.nl

In onze tijd is de vaart opnieuw in de belangstelling gekomen. Sedert 1951 is er sprake van geweest om een grootscheepsvaarwater van Terhorne naar het noordelijk industriegebied van Heerenveen te graven (het Ontwikkelingsplan voor Oostelijk Friesland). Noch de minister van Economische Zaken, noch Gedeputeerde Staten hebben aan deze plannen ooit hoge prioriteit verleend. De gemeente Heerenveen heeft dit plan echter — terecht — nimmer laten varen. In 1969 gaven Gedeputeerde Staten te kennen, dat zij bereid waren om bij de herstructurering van Rijksweg 43 een grote tunnel naar het geplande noordelijke industrieterrein te bepleiten, zulks om de mogelijkheid voor een kanaalverbinding open te laten.

Intussen breidde Heerenveen zich snel uit op het gebied ten zuiden van de Veenscheiding en tussen de Engelenvaart en de spoorlijn (bestemmingsplan De Greiden). Ook ten noorden van de Veenscheiding is een uitbreiding ontworpen. Tussen het oude centrum — althans voorzover daarvan nog iets over is — en de beide nieuwbouwwijken ten westen van de spoorlijn zijn nieuwe verbindingen geprojecteerd .Een en ander betekende reeds een nieuwe brug over de Heeresloot, terwijl voorts een brug is geprojecteerd over de Veenscheiding. Het gemeentebestuur heeft in het verleden voorgesteld om er vaste bruggen van te maken en als alternatief voor de dan gestremde doorvaart een kanaal rond Heerenveen te leggen van de hoek Engelenvaart-Veenscheiding noordwaarts aansluitend op het te graven grootscheepsvaarwater naar het noordelijk industrieterrein. Inmiddels was het plan voor dit grootscheepsvaarwater steeds meer vervaagd, doch de noodzaak van de verlegging van de vaarroute om Heerenveen heen wordt steeds groter. Naast een kostenbesparend element ten aanzien van de vele beweegbare bruggen over de Heeresloot in Heerenveen speelt ook de hinder die het toenemende scheepvaartverkeer, met name de recreatievaart, ondervindt van de vele bruggen een grote rol.

In 1971 kreeg het Ingenieursbureau Oranjewoud van de gemeente Heerenveen de opdracht een schetsplan te maken voor een vaarweg ten westen van Heerenveen van de Engelenvaart bij het polderhuisje "het Ketting", via een tunnel onder Rijksweg 43 naar de Deelsbrug onder Vegelinsoord, waar dat nieuwe kanaal dan aan zou sluiten op de Heeresloot en het Monnikerak. Het plan van het Ingenieursbureau Oranjewoud houdt rekening met het behoud van het karakteristieke polderhuisje "het Ketting" en het daarbij gelegen sluisje, één der weinige in Friesland overgebleven poldertoegangen.

Intussen zijn in Heerenveen stemmen opgegaan om de doorvaart door Heerenveen eveneens te behouden teneinde het karakter van de plaats te bewaren. Naast andere instanties en actiegroepen heeft ook de Bond Heemschut met duidelijke redenen het behoud van de doorvaart door Heerenveen bepleit.

Op 24 september 1975 is de eerste spade voor de aanleg van de verlengde Engelenvaart in de grond gestoken. Op 18 augustus 1975 kon de gemeente-

Wumkes.nl

raad van Heerenveen meegaan met het praeadvies van Burgemeester en Wethouders, waarbij werd voorgesteld om over de Veenscheiding een vaste brug met een doorvaarthoogte van 2,50 m te leggen. Hiermee is de definitieve beslissing over de doorvaart door Heerenveen via de Heeresloot voorlopig naar de toekomst verplaatst. De Engelenvaart zal echter ook in de toekomst een belangrijke rol blijven spelen voor de recreatie- en de beroepsvaart.

Bronnen

Provinciaal archief.
Provinciale Vaarwaters; Engelenvaart, stukken van voor de overname door de Provincie (1 portefeuille). Deze stukken zijn in 1971 overgebracht naar het Rijksarchief en zijn momenteel tengevolge van personeelsgebrek onbereikbaar of onvindbaar.

Rijksarchief.
Stukken betreffende het proces tegen J. P. A. Canter c.s. over het graven van een vaart van Heerenveen naar het Tjeukemeer.

Eigen archief.
Stukken met betrekking tot onroerend goed te Nieuweschoot, afkomstig van de familie Engelen.

Documentatiesysteem van de Stichting Oudheidkamer te Heerenveen.

Geraadpleegde literatuur:
Over de afwatering van Friesland en haar geschiedenis; door ir. D. F. Wouda; Sneek, bij Brandenburgh en Co., 1951.

Met grote dank voor de medewerking en hulp verleend door:
De Provinciale Griffie van Friesland te Leeuwarden, Ingenieursbureau Oranjewoud te Heerenveen, Stedelijk Archief der gemeente Leeuwarden.

Wumkes.nl

De Bolswarder Kamers te Leeuwarden

W. Dolk

De in vele steden door bouwdrift gekenmerkte tweede helft van de zeventiende eeuw bracht ook welvaart voor bekwame Leeuwarder bouwkundigen. De omvangrijke boedel, door de meester timmerman Harcke Reyners bij zijn overlijden in 1679 nagelaten, biedt daarvan een illustratie. De inventaris [1] somt nogal wat "pasteleinen booterschootels, koppen, kopkes ende brandewijnskopkes" op, veertig zilveren lepels, acht zilveren bekers, twee zilveren brandewijnkroezen, dertig schilderstukken, enz. Behalve het huis waarin hij overleed (Nieuwestad smalle zijde, bij de Nieuwesteeg), bezat Harcke nóg zes huizen (waaronder "de gladde gevel" in de Oosterstraat), negen éénkamerwoningen en ruim vijftig pondematen land. Doutien Heres, zijn weduwe, had enkele dezer bezittingen bij hun huwelijk in 1655 ingebracht, maar het grote merendeel was toch daarna verworven. De overledene – geboren in Huizum, 1644 burger van Leeuwarden – had uit een eerder huwelijk een (nog voor zijn vader gestorven) zoon en een dochter, Doutien bezat geen nakomelingen. Beide kinderen waren "goed getrouwd": Reyner, als zijn vader meester timmerman, in 1668 met Meinscke Harmens Visscher, dochter van een gezeten Leeuwarder (brandewijn-) brander en koopman; Agniet in het volgende jaar met de van Emmerik afkomstige wijnkoper Hendrick van der Schildt. De maatschappelijke welstand van de kinderen heeft er mogelijk toe geleid, dat Harcke en Doutien een deel van hun bezittingen aan minder met aardse middelen bedeelden ten goede wilden doen komen; ook kunnen "goede werken" daarbij een rol gespeeld hebben (zij waren mogelijk R.K., huwden althans voor het gerecht).

Blijkens de inventaris van 1679 bewoonde schoondochter Meinscke toen een in 1664 aangekocht pand aan de brede zijde van de Nieuwestad. De koopbrief [2] spreekt van een huis, "alwaer de swaen aen de putstoel staet", met brouwerij en mouterij; in de inventaris worden die bedrijfsgebouwen niet meer genoemd, wel "seeckere paardestal achter voorschreven huysinge staande, tegenwoordich bij de Bolswarder schippers [3] gebruyckt", en "vijff camers staande achter voorschreven huysinge, in 't Ruytersquartier, tegenwoordich bij verscheidene weduwen gebruyckt". De stal en de vijf (plm. 3 meter brede en 5 meter diepe) éénkamerwoningen waren toegankelijk via een steeg in het Ruiterskwartier (even ten oosten van de Ipe Brouwerssteeg), sedert begin 1700 bekend als Bolswardersteeg; deze was in 1856 45 m. 60 lang en telde toen tien woninkjes. (De nog van een straatnaambordje voorziene steeg is nu na circa 10 meter door een deur afgesloten; de oostwand wordt gevormd door de zijgevel van Kingma's Bank, Ruiterskwartier 85-91.)

De vijf huisjes waren door Harcke en Doutien "gedestineert tot een

Wumkes.nl

woonplaetze voor arme weduen"; behalve vrije woning genoten de bewoonsters elke winter "28 korf vollen turf". Teneinde deze bestemming ook na hun dood te kunnen waarborgen kochten de echtelieden in 1678 [4] voor ruim duizend goudgulden "seeckere stuck landts, groot nae hietinge vijff pondemaeten ses eynsen, leggende onder de clockslag der stede Leeuwerden ontrent de Marsumer wech" en bepaalden bij codicil, dat de opbrengst van deze ruim 2 ha. grasland voortaan gebruikt moest worden voor het onderhoud van de woningen en (indien toereikend) voor "brandinge voor de arme weduen"; vrijkomende kamers zouden beurtelings door de erven van Harcke en die van Doutien worden vergeven.

Deze codicillaire dispositie, gedateerd 30 juli 1678, werd in tweevoud in de boedel aangetroffen; één exemplaar kreeg schoonzoon Van der Schildt, het andere bleef bij Doutien en belandde na haar dood bij haar erfgenaam Jelle Thomas. In strijd met desbetreffende voorschriften zijn deze stukken niet aan de griffie van het Hof van Friesland aangeboden ter afschrijving in de fideïcommissaire registratieboeken.

Aanvankelijk trad Hendrick van der Schildt op als administrateur van de vijf kamers: hij inde de pacht van het land en zorgde voor het noodzakelijk onderhoud van de huisjes en voor de "brandinge". Zakelijk ging het hem niet voor de wind (zijn broer Christoffel moest hem 1702 - '04 *f* 360 lenen "tot onderhout van de familie" [5]) en, "een vervallen man geworden zijnde", hield hij de pacht aan zich.

De koopman in koffie en thee Heere Jellis, zoon van Doutiens erfgenaam Jelle Thomas, beklaagde zich hierover bij de Leeuwarder magistraat, die reageerde door Heere als administrateur aan te wijzen. De kamers werden sedert weer gerepareerd en de bewoonsters ontvingen turf, tot omstreeks 1715 Heere Jellis "mede in verval van staat is geraakt en geen handt aan de kamers heeft geslagen". In 1718 moesten Heere en zijn vrouw hun gehele inboedel (getaxeerd op *f* 1551,20) afstaan aan een geldschietster [6] en het is dan ook niet onverklaarbaar, dat zij ingingen op suggesties van een mede-geïnteresseerde om de vijf kamers en het land te verkopen.

Hoewel de boedel van Hendrick van der Schildt en Agniet Harckes in 1712 door de kinderen was verworpen, was hun dochter Harmanna toch in het bezit geraakt van hun exemplaar van het meergenoemde codicil. Haar oom Christoffel van der Schildt consulteerde nu — met instemming van Heere Jellis, bezitter van het andere exemplaar — enkele rechtskundigen over de mogelijkheden tot verkoop. De procureur-fiscaal Ernestus Vitringa, de advocaat dr. Simon Gerroltsma en de notaris Annius van Greven verklaarden echter, niet te willen medewerken aan deze vervreemding, ondanks het aanbod van Van der Schildt om beide exemplaren van het codicil te verbranden: aangezien de dispositie niet geregistreerd was, kon dan immers bij gebrek aan bewijs straffeloos tot de verkoop worden overgegaan.

Wel tot medewerking bereid bleek de (al bejaarde) advocaat dr. Gerar-

Wumkes.nl

dus van der Lely, die het land in 1719 publiek aan de meestbiedende opveilde. Hiertegen protesteerde 4 november 1719 oud-burgemeester Cornelis Harmens Visscher in kwaliteit van geautoriseerde curator van Reiner en Meinscke Postma, als nagelaten kinderen van Reynuke Reyners (enige dochter van Reyner Harckes en Meinscke Harmens Visscher) mede gerechtigd tot het collatorschap.

Waarschijnlijk door uiterste nood gedreven, maakte Harmanna van der Schildt bij het Hof van Friesland een proces aanhangig (dat 25 juni 1720 diende [7]) om Cornelis Visscher te veroordelen tot intrekking van zijn protest. Gedaagde verklaarde, dat impetrante (eiseres) "de codicillaire dispositie heeft gesupprimeert met intentie 't zelve voor buyt in te slepen, gelijck sij reets eenige tijdt de kaamers heeft laten vervallen en de opkomsten van 't landt onder sigh geslagen". Harmanna voerde aan, dat "sij, alschoon verarmt, haer altoos eerlijck heeft getoont"; van het codicil wist zij niets, wel "dat noch ten huidigen dage in de kamers arme weduwen woonen".

Van der Lely was inmiddels overleden. De andere rechtsgeleerden getuigden, dat zij het codicil gezien en bestudeerd hadden, maar hoewel ook Christoffel van der Schildt moest erkennen, beide exemplaren ervan te hebben gezien, kwam geen dezer ter tafel. 10 februari 1722 volgde de uitspraak [8], als gebruikelijk zonder mededeling van de overwegingen: "het Hof . . . verklaart impetrante tot haer genomen eysch en conclusie niet ontvangbaer en condemneert haer in de costen". Teneinde het voortbestaan van de fundatie te waarborgen onttrok het Hof deze geheel aan de bemoeiingen van de erfgenamen van Harcke en Doutien en stelde 20 october 1722 de apotheker Henricus Hoogeveen aan tot administrateur en enige collator.

Voor zover valt na te gaan, was er tijdens het leven van de administrateur geen controle op zijn beheer; eerst zijn erven deden daarvan rekening en verantwoording aan zijn opvolger. Na het overlijden van Hoogeveen werden (om het risico van fraude te verkleinen?) bijna steeds functionarissen van het Hof geautoriseerd tot administrateur: 1742 Siricus Tjallingi, 1755 Petrus Bosscha, 1774 dr. Petrus Bourboom, 1781 Sipke Tresling, 1788 [9] Sierk Faber, 1806 dr. Pieter Wierdsma.

Deze laatste verklaarde in 1810 desgevraagd [10], dat de onder zijn administratie zijnde "zogenaamde Bolswarder of Harke Reinderskamers" door vijf bejaarde vrouwen worden bewoond; deze laatsten "genieten boven de vrije woning 's jaars een halve schuite turf, benevens twee guldens ieder voor een Nieuwjaarsgift"; "het fonds, zoo tot onderhoud der kamers als tot hetgeen aan de bewoners wordt verstrekt dienende, bestaat in vijf pondematen greidland gelegen onder Leeuwarden".

De heer Wierdsma, sedert de oprichting in 1838 president van het Provinciaal Gerechtshof, stierf 20 november 1846; zijn erven richtten zich tot de Arrondissementsrechtbank te Leeuwarden met verzoek om een nieuwe administrateur te benoemen, waarmede zij zouden kunnen afrekenen. Dit

Wumkes.nl

college verklaarde zich 5 januari 1847 onbevoegd, waarop de erven zich met gelijk verzoek tot de Raad van Leeuwarden wendden. 4 maart d.a.v. werd door de Raad uit een door B. en W. opgesteld drietal het medelid mr. Gerrit Nicolaas Mulier, rustend advocaat, tot administrateur benoemd — op diens eigen voorstel voor een tijdvak van zes jaar — met verplichting tot het doen van rekening en verantwoording aan B. en W.

De nieuwbenoemde had tijd en gelegenheid om zich in de herkomst van het fonds te verdiepen en stelde het resultaat van zijn onderzoekingen op schrift in een "aanteekenregister" [11], waarin hij en bijna al zijn opvolgers de bewoonsters van de kamers, de pachtopbrengsten enz. noteerden. 12 maart 1852 bracht Mulier aan B. en W. uitvoerig verslag [12] uit over de toestand van de eigendommen. Ten behoeve van de aanleg van de "straatweg naar Marsum" was in 1841 een stuk van het weiland, groot 19 roeden 58 ellen onteigend; het overgebleven gedeelte bleek bij kadastrale meting 1 bunder 74 roeden 70 ellen groot (1.747 ha.) en werd genummerd sectie D no. 322. Door deze oppervlakte (4¾ pondemaat) werd het weiland bekend als "de vijf min een vandel", met welke naam het nog in een huurcontract in 1941 is aangeduid ("ten noorden van den straatweg naar Marssum, nabij het voormalig tollhuis, op het Nieuwland onder Leeuwarden").

Mulier rapporteerde voorts, "dat hoezeer door mijn voorganger aanzienlijke kosten van reparatie aan de vijf kamers, in het bijzonder aan het dakwerk, waren besteed, het inwendige der woningen nogthans veel te wenschen overliet, zijnde de estrikken vloeren meestal versleten, de muren door verouderde rook niet vatbaar om met goed gevolg gewit te worden (daarom door de bewoners met behang beplakt, hetwelk echter wegens de vocht niet lang wil houden), beschotten en houtwerk oud en door de rook aangedaan, de schoorsteenen zonder borden zoodat ze inregenen, aanhoudend loopen en vochtig zijn, zoo nadeelig voor den trek; dat de gebouwen over het geheel oud, nog gedurig reparatien vorderen".

Na het verstrijken van de periode, waarvoor Mulier was aangesteld, verzocht de Raad hem op 24 maart 1853 om de administratie van de "zoogenaamde Bolswarder kamers" te blijven waarnemen tot een definitieve benoeming, die zou geschieden na de vaststelling van een verordening voor deze instelling van weldadigheid, regelende de benoeming en schorsing van de bestuurder, en — zo nodig — een instructie van beheer. Die regeling zou eerst kunnen worden getroffen na invoering van de toen op handen zijnde Armenwet. Het Gemeentebestuur verwachtte daarin te worden bevestigd in zijn opvatting, dat de administrateur kon worden verplicht tot het doen van jaarlijkse afrekening met B. en W., iets waartegen Mulier zich verzette.

De wet kwam in 1854 tot stand, maar regelde slechts het beheer van door de burgerlijke overheid (al dan niet samen met kerkelijke colleges) bestuurde instellingen van weldadigheid. Wèl verzochten B. en W. nu, op grond van artikel 7, aan de waarnemend administrateur om mededeling te

Wumkes.nl

doen van het reglement, volgens hetwelk de fundatie werd bestuurd. Toen dat niet aanwezig bleek te zijn, vroegen B. en W. aan Mulier om een zodanig reglement te ontwerpen. Deze maakte inderdaad een concept, maar door zijn overlijden (24 juni 1861) werd deze materie niet afgerond.

Eerst 26 juni 1862 werd – weer voor zes jaar – de advocaat mr. Wijnandus Winterswijk Kutsch tot administrateur benoemd en uitgenodigd "zoo spoedig mogelijk een reglement vast te stellen, waarnaar hij zich, ten aanzien van het beheer der instelling, in overeenstemming met het doel der stichters denkt te gedragen en tevens om dit reglement met gepasten spoed ter kennisneming aan het Gemeentebestuur in te zenden".

In die, 15 december 1863 gedateerde, "bepalingen omtrent het beheer" wordt als doel van de fundatie genoemd: "aan bejaarde en behoeftige, te Leeuwarden gedomicilieerde vrouwen, onverschillig of deze al dan niet gehuwd geweest zijn, de kostelooze bewoning te verleenen van de vijf tot dat einde bestemde kamers in de Bolswardersteeg alhier". De administrateur heeft de vrije begeving; hij zal in vacatures ten spoedigste voorzien en vrouwen aanwijzen, "bij voorkeur niet beneden de 55 jaar oud en in staat zelve de kamers schoon te houden en ze net en zindelijk te bewonen". Uit de opkomsten van het weiland aan de Marssumerstraatweg moet in de eerste plaats het onderhoud van de kamers worden bekostigd. Bij toereikendheid der financiën kan aan elke bewoonster jaarlijks "eene hoeveelheid beste baggelaar-turf van hoogstens twintig ton, vrij aan huis" worden uitgereikt, alsmede "kleine giften in geld tot buitengewone ondersteuning, bij voorkeur in den wintertijd".

Sedert 1871 stond de kaspositie een maandelijkse ondersteuning van *f* 2 toe. De heer Kutsch diende drie zesjarige perioden uit, de in 1880 benoemde advocaat en auditeur-militair mr. Willem Augustinus van Sloterdijck twee. In 1892 werd de levertraanfabrikant Samuel Draisma van Valkenburg administrateur, na zijn overlijden in 1894 opgevolgd door de kassier en courantendirecteur Willem Sprenger. Deze was tevens voorzitter van "Eigen Brood Bovenal" en die vereniging kocht in 1895 het pandje Bolswardersteeg 67 "om door amotie van dat perceel licht en lucht ter plaatse te brengen". De ontstane ruimte, vanwege de vereniging als bleek aangelegd en door de kamerbewoonsters daartoe gebruikt, is in 1902 gratis aan de fundatie overgedragen.

Als gevolg van de in de negentiger jaren heersende landbouwcrisis daalde de pachtopbrengst zodanig [13], dat er een exploitatietekort ontstond (hetwelk in 1897 en enkele volgende jaren door de administrateur uit eigen middelen werd aangezuiverd). De stereotiepe zin in de Gemeenteverslagen "de stichting van Harke Reinders en Doutjen Heeres, de zoogenaamde "Vijf Bolswarder kamers", bevindt zich in goeden staat" werd in 1908 afgezwakt tot "in betrekkelijk goeden staat". In 1909 blijken er nog vier be-

Wumkes.nl

woonsters te zijn; zij ontvingen een maandelijkse toelage van *f* 2,50, een tractatie met Kerstmis, 20 ton beste baggelaarturf en twee korven winteraardappelen.

De na het overlijden van zijn vader in 1911 tot administrateur benoemde Heinrich G. W. Sprenger was minder tevreden over de bewoonbaarheid van de eeuwenoude, wel steeds goed onderhouden, maar toen toch niet meer aan redelijke eisen voldoende eenkamerwoningen. Het Gemeenteverslag over 1912 meldt dan ook, dat "de twee door vertrek en overlijden opengevallen kamertjes wegens den gebrekkigen toestand, waarin zij verkeerden, niet weder ter bewoning werden afgestaan". De verslagen over 1915 en '16 bieden informatie over de verdere ontwikkeling: "De laatste bewoonster van een der "Vijf Bolswarder Kamers", eigendom van de stichting Harke Reinders en Doutjen Heeres, verliet in october 1915 hare woning [14], die in te bouwvalligen staat verkeerde. Daar de 5 kamertjes toen alle zonder bewoonsters waren, werd door B. en W., met het oog op den min gunstigen toestand der woningen, besloten den Gemeenteraad voor te stellen, de kamers onbewoonbaar te verklaren . . . Bij Raadsbesluit van 14 maart 1916 werden de Vijf Bolswarder Kamers, gelegen bij het Ruiterskwartier, onbewoonbaar verklaard. Den administrateur werd daarop machtiging verleend de woningen met terrein publiek te verkoopen. Ten overstaan van notaris A. Ottema werden de 5 woningen den 11 mei 1916 bij publieke verkooping toegewezen aan K. Kuipers te Leeuwarden voor een bedrag van *f* 1139,61 plus *f* 16,78 grondlasten 1916. Voor rekening der stichting werden in 1916 drie kamers gehuurd in het hoofdgebouw van het Mariahof aan Oldegalileën, welke daarop door drie weduwen werden betrokken. Deze bejaarde weduwen ontvingen per maand *f* 5 toelage, benevens *f* 20 gift voor winterbehoeften".

De huisvesting in het juist gereedgekomen "hoofdgebouw" van het Mariahof voldeed aanvankelijk uitstekend. Door de geringe inkomsten konden evenwel slechts drie bejaarde vrouwen worden geholpen; bij lage pachtopbrengst moesten soms wintergift en maandelijkse toelage verminderd of zelfs geheel ingehouden worden.

In 1935 werd de derde generatie Sprenger, mr. Jacob, als zijn vader en grootvader directeur van een courantendrukkerij, tot administrateur aangesteld. Na zijn overlijden in 1948 werd deze taak waargenomen door zijn adjunct-directeur Nicolaas Huppes, die tenslotte in 1951 een rechtstreekse benoeming kreeg. Deze laatste heeft, de traditie volgend, gedurende een tiental jaren de exploitatietekorten uit eigen beurs aangezuiverd.

B. en W. hechtten in september 1963 hun goedkeuring aan de verkoop van een strook van het aan de fundatie behorende weiland ten behoeve van de verbreding van de Harlingerstraatweg, twee maanden later aan de verkoop van het resterende land ten behoeve van woningbouw in het plan Westeinde. De totale opbrengst, minus onkosten, bedroeg bijna *f* 40.000

Wumkes.nl

en werd belegd in obligaties. Sedert bestonden er geen belemmeringen meer om de kamerbewoonsters hun maandelijkse toelage en Kerstgave (in 1964 5 hectoliter anthraciet en *f* 50) te verstrekken en kon ook de administrateur althans een deel van zijn stortingen terugontvangen.

Door verbetering van de sociale omstandigheden (ouderdomsvoorzieningen, bijstand e.d.) liep de behoefte aan dergelijke huisvesting voor "bejaarde en behoeftige vrouwen" zodanig terug, dat het in 1968 niet gelukte om een gegadigde voor een vacant gekomen kamer te vinden. Toen het mandaat van de heer Huppes in 1969 afliep, besloten B. en W. dan ook om niet tot herbenoeming over te gaan, doch te laten onderzoeken "of de aanwezige middelen eventueel voor andere doeleinden kunnen worden aangewend". Die middelen bestonden uit de juist genoemde obligaties plus nog enkele effecten, aangekocht uit 19e-eeuwse exploitatieoverschotten (!), de opbrengst van het in 1841 onteigende stukje land en die van de in 1916 verkochte kamers.

De Rompwet Instellingen van Weldadigheid (1963) bevat (in art. 8, 1e lid) de verplichting om, indien het doel van een dergelijke instelling is vervallen, haar bezittingen te gebruiken voor een andere, "aan de laatstbeoogde zoo nabij mogelijk komende bestemming"; die wijziging van doelstelling dient, onder goedkeuring van Gedeputeerde Staten, te geschieden door de bestuurders. Om deze procedure te kunnen volgen moest dus weer een administrateur worden aangesteld. Daar de heer Huppes inmiddels was overleden, koos de Raad 15 maart 1971 daarvoor de wethouder van sociale zaken, tevens belast met bejaardenaangelegenheden, Jan Heetla; de laatste door de fundatie ondersteunde bewoonster [15] had inmiddels het Mariahof verlaten.

Na advies van de Raad voor Bejaardenaangelegenheden zijn 15 maart 1972 statuten voor de "Stichting Harke Reinders en Doutjen Heeres te Leeuwarden" vastgesteld. Het bestuur bestaat uit de wethouder, belast met bejaardenzaken, als voorzitter en uit twee leden, respectievelijk door en uit de Gemeenteraad en door en uit de Raad voor Bejaardenaangelegenheden benoemd. Doel is nu het verlenen van financiële steun aan het niet-gesubsidieerde bejaardenwerk in het algemeen (vooral het vrijwilligerswerk) in de gemeente Leeuwarden. In principe worden subsidies uit het fonds éénmalig verstrekt; tot nu toe is ruim *f* 5000 uitgekeerd, voornamelijk aan werkgroepen voor bejaarden in verschillende stadswijken en tot de gemeente behorende dorpen.

De in 1678 gestichte "instelling voor bejaardenzorg" heeft hiermede, na een bedreigd bestaan gedurende bijna drie eeuwen, een nieuwe toekomst gekregen. Dank zij de nog geen *f* 2000 vergende "belegging" hebben intussen naar schatting 125 bejaarde vrouwen hun laatste jaren in verhoudingsgewijs gunstige omstandigheden kunnen doorbrengen. Indien de kamers niet waren gebouwd en het land niet was aangekocht, zou deze som

Wumkes.nl

binnen vijftig jaar met de andere bezittingen van Harcke en Doutien door de afstammelingen zijn "opgegeten" en zouden hun namen vergeten zijn. Het lijkt wel zeker, dat de namen der weldoeners opnieuw jarenlang – al dan niet verhaspeld – over de tong zullen gaan.

Noten

1. Gemeentearchief Leeuwarden (GA), inventarisatieboek y 58, fol. 1-28, 3 febr. 1679.
2. GA, groot-consentboek ee 23, fol. 143-144v, april 1665.
3. Het trekschip naar Bolsward voer af van het nabijgelegen Schavernek.
4. GA, groot-consentboek ee 26, fol. 98-100v, 8 maart 1678.
5. GA, hypotheekboek gg 101, fol. 122v, 16 maart 1710.
6. GA, hypotheekboek gg 109, fol. 26-31, 25 februari 1718.
7. Rijksarchief in Friesland (RA), archief van het Hof, bijlagen civiele sententies, port. 377, no. 23.
8. RA, archief van het Hof, sententieboek ww 111, no. 23.
9. RA, archief van het Hof, autorisatieboek hhh 5, fol. 25v, 29 december 1788. Daar er slechts enkele autorisatieboeken bewaard zijn gebleven, moesten de overige benoemingen aan de door mr. Mulier gemaakte aantekeningen – zie noot 11 – worden ontleend.
10. RA, BRF 1176: enquêtes van de landdrost, gestichten van liefdadigheid.
11. GA, aanwinst 1976.
12. GA, nieuw archief, rapporten 1825-'54, no. 47.
13. Enkele, aan het "aanteekenregister" van mr. Mulier ontleende pachtopbrengsten van het 1.747 ha. grote weiland:

1859	*f* 182,50	1889	*f* 185,50	1912	*f* 308,75	1938	*f* 190
1864	220	1894	152	1918	712,50	1947	215
1870	252	1901	211,375	1931	371,925	1953	252
1875	275	1908	280,25	1934	166,25	1959	310

14. Blijkens het "aanteekenregister" hebben tussen 1847 en 1915 in de vijf Bolswarder kamers 35 vrouwen en enkele inwonende familieleden onderdak genoten.
15. Idem tussen 1916 en 1971 in het drietal kamers in Mariahof 16 vrouwen.

Wumkes.nl

Het Fries Munt- en Penningkabinet

G. Elzinga

1

Huisvesting

Op 12 april 1972 werd het Fries Munt- en Penningkabinet als "uithof" van het Fries Museum geopend, tegelijk met de officiële ingebruikneming van het geheel gerestaureerde, laat-middeleeuwse "Camminghahuis" te Franeker als bijkantoor van de Friesland Bank.

Van dit gebouw, tot 1969 als hotel "De Valk" in gebruik (ook in de zeventiende eeuw was het reeds een logement en hing er een "vergulde Falck" uit) was n.l. door de Friesland Bank gastvrij de eerste verdieping als – in principe tijdelijke – huisvesting aan de Stichting Het Fries Museum aangeboden voor de grote munt- en penningcollecties, die in Leeuwarden voorlopig niet aan het publiek getoond konden worden. Naar ontwerp van het architectenbureau Wiersma en Brugman, dat ook de restauratie had geleid, werd samen met het Fries Museum een moderne inrichting gecreëerd, aangepast aan het karakter van het middeleeuwse bouwwerk.

Het Munt- en Penningkabinet beschikt nu over twee zalen, een grote voor de expositie en een kleinere voor studie, bibliotheek etc. Verder heeft het een eigen toegang. De oostelijke wand in deze kleinere zaal is de enige nog goed bewaard gebleven westelijke buitenmuur van een uit ± 1400 daterend verdedigbaar huis ("stins") en de bezoeker ontwaart hierin z.g. gietsleuven voor het "warm" ontvangen van belegeraars met kokende olie of heet water! Dergelijke gietsleuven zijn in ons land zeldzaam en vinden hun oorsprong in Frankrijk. Bij opgravingen zijn de grondslagen van de andere muren van deze stins teruggevonden onder het huidige keienplein aan de oostzijde. De grote zaal bevindt zich in een rond 1460 ontstaan huis, dat wellicht in de eerste helft van de zestiende eeuw met de zojuist genoemde oostmuur werd verbonden. Ook een traptorentje, ongeveer ter hoogte van de ingang van het Kabinet, behoorde eenmaal tot het complex, dat in zijn fraaie dak nog een zestiende-eeuwse kapconstructie bergt, die op de zolder boven de eerste verdieping goed te zien is. Bij de restauratie kon verder nog van zoveel oorspronkelijke details gebruik worden gemaakt,

Wumkes.nl

zijn bij art. 66 der Wetten tot eene dadelijke medewerking en bijdrage . . . uitgenoodigd!" Interessant is in dit verband, en een merkwaardig bewijs voor hoezeer het Genootschap in de persoonlijke sfeer werd getrokken, dat beide rapporteurs in hun toelichting vermelden dat zij zelf en andere leden enige zeldzame stukken bezitten en deze dus als "aanwezig" kunnen worden beschouwd! Met de overige ideeën gaan zij en het Genootschap in zijn geheel, met en zonder zoveel woorden, echter accoord en wij kunnen dus stellen dat in 1834 het Fries Munt- en Penningkabinet een apart onderdeel van de collecties ging vormen, waarvoor een speciale commissie, waaronder Deketh zelf, werd gevormd (6e Versl. F.G. 1833 - 34, p. 136/7, 145-156). Deketh besteedt er practisch en in woord en geschrift veel aandacht aan en achter het Tiende Verslag (1837 - 1838) is de tweede aparte aanwinstenlijst dan ook aangevuld van "Lijst der handschriften en boekwerken" (9e Verslag 1836 - 1837, p. 196 e.v.) tot "Lijst der handschriften, boekwerken, penningen en oudheden" (p. 212 e.v.).

Hij gaat ijverig voort en daarvoor wordt hem ook dank gebracht (11e Verslag 1838 - 39, p. 222), maar als hij in 1841 bij zijn vertrek – hij is dan ook penningmeester – ook in die functie wordt opgevolgd door de te Leeuwarden geboren en getogen advocaat, steenfabrikant en politicus mr. Jacob Dirks, treedt hiermede de bestuurder op, die de meeste invloed heeft gehad, niet slechts op de vorming van de numismatische verzamelingen, maar ook bij de ontwikkeling van het Fries Genootschap als geheel. In 1836 lid geworden, in 1841 penningmeester, in 1852 voorzitter tot aan zijn dood in 1892, heeft hij een zeer bijzonder stempel op de handelingen van het Genootschap gedrukt en het is mede aan zijn beleid te danken dat uit het bijeengebrachte tenslotte (1881) het Fries Museum is gegroeid. Behalve voor de Friese, verrichte hij ook voor de algemeen-Nederlandse numismatiek baanbrekend werk, vooral ten opzichte van historie- en gildepenningen. Verschillende, nu nog steeds geraadpleegde, grote werken van zijn hand zagen het licht, maar ook artikelen in binnen- en buitenlandse tijdschriften, vooral in de Revue de la Numismatique Belge. Ook geschiedkundig was hij zeer actief, terwijl zijn belangstelling eveneens naar de archeologie uitging. Meer dan eens werd zijn werk met goud bekroond, terwijl hem in binnen- en buitenland verschillende ere-lidmaatschappen ten deel vielen.

Wat de Friese numismatiek betreft moeten vooral genoemd worden zijn studies over de 7e-eeuwse sceatta's, waarvan juist in zijn tijd drie grote vondsten in Friesland aan het licht kwamen, en over de elfde-eeuwse z.g. "Brunonen"-munten, die merkwaardigerwijs in Friesland zelf nog nauwelijks zijn gevonden, maar waarvan Dirks definitief aantoonde dat zij in vier Friese steden zijn geslagen.

Het verbaast dan ook niet dat tijdens de periode Dirks het Fries Munt- en Penningkabinet de ruggegraat kreeg, waarop het nu nog steunt. De aanwinstenlijsten uit die jaren worden steeds groter en vermelden dikwijls

Wumkes.nl

stukken, die ook thans nog uiterst zeldzaam voorkomen. Goud, zilver en brons van de Romeinse tijd tot aan de negentiende eeuw toe, wordt in munt en penning aan de collectie toegevoegd, vaak onogelijk klein, dikwijls echter ook in kloek formaat.

Vooral in de periode dat de wettelijke invoering van de eenheidsmunten van het Koninkrijk met kracht wordt doorgezet en een inwisselgebod voor het oude provinciale geld bestaat (1842 - 1849), duikt menig zeldzaam stuk op, dat dan of iets later in het Kabinet van het Genootschap wordt opgenomen, hetzij door aankoop, hetzij door schenking. Op dit laatste vooral is het Genootschap aangewezen, gezien de bescheiden sommen waarover het beschikt, maar Dirks' functies in de provincie en het land (hij was o.m. lid van de Tweede Kamer) doen hem vele contacten met de door Deketh bedoelde "meer gegoeden" leggen en bij de schenkers zijn er dan ook verschillende met "klinkende" namen. Ook zijn connecties in het buitenland doen menige Friese munt weer naar "it heitelân" terugkeren. Van veel belang is ook de belangstelling van M. P. D. baron van Sytzama (1789 - 1848), van 1840 af gouverneur van Friesland (Commissaris des Konings), die in 1841 "verscheidene gouden en zilveren munten, welke op verscheidene plaatsen in deze provincie gevonden, even merkwaardig, als voor de geschiedenis belangrijk zijn" aan het Kabinet van het Genootschap schenkt (14e Verslag 1841 - 42, p. 6, 21-22).

In welk verband we echter het feit moeten zien dat de in 1866 nabij Wieuwerd gevonden beroemde, zevende-eeuwse goudschat niet voor Friesland werd behouden, is dan ook niet duidelijk. Over het waarom wordt n.l. in de Verslagen van het F.G. niet gerept (ook niet van spijt!), al wordt er in andere publicaties (o.m. Halbertsma 1957) op gewezen dat de vraagprijs te hoog was. Maar het wás in wezen niet zo'n hoog bedrag en wij vragen ons dan ook af of de toch wel internationaal georiënteerde Dirks de schat niet meer van nationaal-Nederlands, dan van nationaal-Fries belang achtte en er wellicht heimelijk vrede mee had dat hij naar Leiden verhuisde.

Dirks zelf had particulier ook een aanzienlijke hoeveelheid gilde- en andere penningen bijeengebracht, die hij in 1892 als legaat aan het Genootschap naliet en nog een integrerend bestanddeel van het Kabinet uitmaakt.

Merkwaardig en jammer genoeg bevinden zich daar niet de aan hem als eerbewijzen toegekende penningen en medailles bij: zij zouden een aan hem gewijde ere-vitrine in het Fries Munt- en Penningkabinet zeker rechtvaardigen. Ook het Fries Genootschap wijdde aan hem een penning en wel bij zijn 50-jarig lidmaatschap in 1886. In goud

Wumkes.nl

ontving hij hem zelf, in zilver en brons bezit ons kabinet een exemplaar (afb.). Het is de enige maal dat het F.G. een penning liet slaan. In Dirks' periode komt ook het grote legaat van mr. Assuerus Quaestius (1815 - 1887) te Dronrijp binnen, naast prenten een prachtige overzichtscollectie van bijna 3000 Romeinse munten omvattende (Zadoks-Josephus Jitta 1955, 1960). Verder het eveneens belangrijke legaat van jkvr. C. M. van Sminia (1838 - 1890), waarin vele historie-penningen en munten (63e Verslag 1890 - 91).

Na het overlijden van Dirks wordt slechts enkele jaren het bestuurslid C. H. F. A. Corbelijn Battaerd (1847 - 1913) conservator en wel tot 1893. In zijn tijd komt het grote legaat van de verzamelaar Age Looxma Ypeij (1833 - 1892), bestaande uit voornamelijk Friese, andere Nederlandse provinciemunten en zeldzame exemplaren van Koninkrijksmunten het Kabinet ten goede. Daarna treedt een rustige periode op, totdat in 1898 Servaas Wigersma (1857 - 1912), die een grote hoeden- en pettenzaak in Leeuwarden dreef, maar daarnaast een numismaat van betekenis was, conservator wordt. Wigersma publiceerde o.m. over Oranje-penningen, Karolingische en middeleeuwse munten, waarvan er tijdens zijn conservatorschap enkele schatvondsten werden ontdekt. Hij weet ook menig stuk voor het Kabinet te verwerven en zijn heengaan in 1912 was dan ook een te vroeg geleden, gevoelig verlies (De Man 1912, Boeles 1913).

Hij wordt opgevolgd door mr. P. C. J. A. Boeles (1873 - 1961), lid van de zittende magistratuur, voornamelijk te Leeuwarden, die reeds sedert 1893 conservator van de archeologische verzamelingen was. Boeles zet de studies van Wigersma over de Karolingsche munten op scherpzinnige wijze voort, maar bemoeit zich daarnaast ook met de vele gouden laat-Romeinse en Merovingische munten, die het Kabinet uit Friesland bezit en waarvan hij o.m. een voortreffelijke catalogus samenstelt (Boeles 1961). Ook weet hij de Friese slag van Merovingische gouden munten aan te tonen (type "Dronrijp"). Tijdens zijn beheer neemt de collectie weliswaar kwantitatief niet zo sterk toe, kwalitatief echter des te meer, terwijl hij de verzamelingen ook beter toegankelijk maakt. Verder is het Boeles' grote verdienste dat hij het belang van (de Friese) muntvondsten voor de archeologische wetenschap zeer nadrukkelijk heeft onderstreept (Spahr v. d. Hoek e.a. 1962).

Na het vertrek van mr. Boeles in 1950 ondergaan de collecties onder het directeurschap (1936 - 1963) van dr. A. Wassenbergh een zeer noodzakelijke reorganisatie. De grote toevloed in de jaren 1850 - 1950 van vele waarlijk onnodige doubletten en niet op Friesland en/of Nederland betrekking hebbende munten en penningen, had het beeld min of meer vertroebeld, terwijl door de moderne beroepsnumismaten, o.a. van het Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Stenen (kortweg als Koninklijk Penningkabinet bekend) en van buitenlandse instellingen, zoveel nieuwe inzichten naar voren waren gekomen, dat een heroriëntatie t.a.v. de betekenis van het Fries Munt- en Penningkabinet als zeer gewenst werd beschouwd (123e en 126e Verslag 1951 en 1954). Een en ander leidde er toe dat de

Wumkes.nl

directeur van het Koninklijk Penningkabinet, dr. H. Enno van Gelder, mevrouw dr. (later prof. dr.) A. N. Zadoks-Josephus Jitta, mevrouw drs. O. N. (Keuzenkamp)-Roovers en drs. (nu prof. dr.) W. A. van Es in de jaren 1950 tot 1961 de collecties nauwkeurig doornamen, schiftten en opnieuw ordenden. Behalve dat hierdoor nog weer vele nieuwe bijzonderheden werden ontdekt, ontstond ook een overzichtelijk geheel, en konden bestaande en nieuw geconstateerde hiaten dank zij het afstoten van overtollig en overbodig materiaal op veelal gelukkige wijze worden opgevuld, dan wel een verwervings-programma voor dit doel worden opgesteld. In het bijzonder hield dr. Van Gelder zich bezig met de Nederlandse munten sedert de Karolingische tijd, mevr. dr. Zadoks en drs. Van Es met de Romeinse tot laat-Merovingische en mevr. (Keuzenkamp)-Roovers met de penningen. Verschillende publicaties zagen door deze werkzaamheden het licht (zie *Literatuur).*

Er werd echter nauwlettend op toegezien dat het karakter van het Fries Munt- en Penningkabinet niet werd gewijzigd en dat de grote legaten, zo niet onaangetast, dan toch als duidelijk herkenbare bestanddelen bleven gehandhaafd. Toen kwam ook de nu nog bestaande onderverdeling tot stand:

Munten

I. Een belangwekkend overzicht van de Romeinse Republikeinse en Keizertijd-munten (tot en met die van het Oost-Romeinse Rijk). Dit is voornamelijk de collectie Quaestius.
II. Romeinse vondstmunten en vondstcomplexen uit Friesland.
III. Laat-Romeinse tot Merovingische vondstmunten en vondstcomplexen uit Friesland.
IV. Sceatta's uit Friesland.
V. Karolingische vondstmunten en vondstcomplexen uit Friesland.
VI. Middeleeuwse in Friesland geslagen munten tot circa 1250.
VII. 15e- en 16e-eeuwse Friese stedelijke en hertogelijke munten.
VIII. In en voor Friesland geslagen munten van de Republiek der Verenigde Nederlanden (m.a.w. de Friese provinciale munten van 1580 - 1738).
IX. Overzichtscollectie van de overige Nederlandse (provinciale en stedelijke) munten, met inbegrip van die der Zuidelijke Nederlanden, van de middeleeuwen tot circa 1800. Dit is voornamelijk de collectie Ypeij.
X. Munten van het Koninkrijk Holland en het Koninkrijk der Nederlanden tot heden (als IX).
XI. In Friesland gevonden niet-Nederlandse munten en vondstcomplexen van de middeleeuwen af.
XII. Munt-curiosa, muntweegschaaltjes, muntsieraden, muntdoosjes, muntstempels, spaarpotten, beurzen, Friese gas-, firma- en huismunten enz. enz. tot heden.

Wumkes.nl

Penningen

I. Friese geschiedenis- en gedenkpenningen, waaronder Friese Oranje-penningen, tot heden.
II. Friese gildepenningen 16e tot 19e eeuw.
III. Friese familie- en persoonspenningen tot heden.
IV. Friese en door Friezen of Friese instellingen en firma's gewonnen en uitgegeven sport-, prijs- en tentoonstellingspenningen, medailles, draagtekens enz. enz. tot heden.
V. Algemene Nederlandse geschiedenis- en gedenkpenningen, waaronder Oranje-penningen, tot heden.
VI. Nederlandse gilde- en brandspuitpenningen. Dit is voornamelijk de collectie Dirks.
VII. Friese, algemeen-Nederlandse en andere rekenpenningen, z.g. jetons (als VI).
VIII. Penningcuriosa, zoals ketens, rammelaars, sieraden, stempels enz. tot heden.

Nadat in 1959 de huidige conservator in dienst is getreden, volgt er een periode van consolidatie, al worden de collecties nog wel incidenteel aangevuld (o.m. Elzinga en Van Gelder 1963) en wordt er door binnen- en buitenlandse numismaten geregeld gebruik van gemaakt. Het wordt echter steeds ernstiger gevoeld dat al enkele decennia niets van de rijke collecties tentoongesteld kan worden, totdat in 1971 de Friesland Bank de mogelijkheid biedt de verdieping van het Camminghahuis voor het Fries Munt- en Penningkabinet in te richten. Onder het directeurschap van drs. C. Boschma komen dan de plannen tot uitvoering, zoals onder *Huisvesting* vermeld. Hier echter memoreren wij ook met dankbaarheid de medewerking van het Koninklijk Penningkabinet, dat, evenals mevrouw prof. dr. A. N. Zadoks-Josephus Jitta, vele adviezen gaf, terwijl de Provinciale Waterstaat van Friesland en het Biologisch-Archaeologisch Instituut te Groningen belangeloos aan de realisering van de expositie medewerkten.

Sedert 1972 is dan ook weer een opleving in de aanwinsten waar te nemen. Zowel door schenking (vooral die van A. Meindersma) als aankoop worden belangrijke, soms zeer zeldzame stukken aan de verzamelingen toegevoegd (zie verslagen sedert 1972).

Ook werd een populaire beschrijving over de Friese muntslag geschreven en in boekvorm door de Friesland Bank uitgegeven (Van der Molen 1974), terwijl in diverse, ook numismatische, periodieken aandacht aan het Kabinet en/of aanwinsten daarvan wordt besteed (o.m. Elzinga 1974).

Wumkes.nl

De expositie

Deze is verdeeld in een systematisch gedeelte en een gedeelte dat het systematische aanvult en nader illustreert. Daarbij is zowel van tableaux als vitrines gebruik gemaakt. Men ziet achtereenvolgens:

5

1. De munten van het Romeinse rijk. Een overzicht wordt gegeven van de muntsoorten, zowel uit de tijd van de Republiek als van het Keizerrijk, terwijl van een bepaalde muntsoort, n.l. de as, wordt getoond hoe deze in grootte en zwaarte steeds is afgenomen. De Keizerrijksmunten zijn verdeeld naar de dynastieën, die hebben geheerst, n.l. van de julisch-claudische (27 v. Chr. - 68 na Chr.) tot en met de dynastie van Valentinianus en Theodosius (361 tot na 400). Een kaartje geeft de grenzen weer van het Romeinse Rijk in Europa, Noord-Afrika en Klein-Azië.

6

2. Romeinse muntvondsten in Friesland. Op een kaart van Friesland, die in kleuren de verdeling van de provincie in zand-, veen- en kleigebieden weergeeft, is een aantal Romeinse vondstmunten ter hoogte van hun vindplaats gemonteerd, terwijl ook is aangegeven waar grotere Romeinse muntschatten zijn ontdekt. Hieruit blijkt duidelijk dat in de Romeinse tijd vrijwel alleen het kleigebied bewoond was (de terpen!) en de Friese zand- en veenstreken bijna onbewoonbaar waren. Ook andere bewoningssporen uit deze tijd (in feite zelfs van ca. 500 vóór tot ca. 1100 na Chr.) zijn daar maar zelden ontdekt. Een uitzondering vormt Fochteloo (gem. Ooststellingwerf), waar twee kleine nederzettingen uit de tweede eeuw na Chr. zijn gevonden, maar géén Romeinse munten zijn ontdekt. Het vrij veelvuldig voorkomen van Romeinse munten (maar ook van andere Romeinse waren) in het terpengebied toont aan, dat de bevolking, ofschoon niet binnen de grenzen van het Romeinse rijk opgenomen, toch in ruime mate contacten met de daar heersende culturen heeft gehad.

7

3. Laat-Romeinse en Merovingische munten. Een kaart van Friesland geeft aan dat de vrijwel uitsluitend gouden munten uit de vijfde tot zevende eeuw, ook weer tot het terpengebied beperkt zijn. Het zijn vnl. solidi en trientes die uit vele muntplaatsen in het zuiden en zuidoosten van Europa voornamelijk langs de Rijn, de Rhône-Maas en overzee "Ducatus Fresonum", een belangrijk handels- en doorvoergebied in die tijd, bereikten. Er

Wumkes.nl

zijn toen echter ook Friese naslagen en zelfs een eigen Fries type gouden munt (het z.g. type "Dronrijp", afb.) ontstaan. Naast de kaart van Friesland zijn de muntplaatsen van waaruit, en de handelswegen waarlangs de in Friesland gevonden munten hier zijn gekomen, aangegeven.

8

4. *Van de zevende tot de tiende eeuw* was er in Friesland, maar ook in zeer wijde gebieden daaromheen, ondanks de toch nog zeer levendige handel, vrijwel geen goudgeld in omloop. Er ontstond eerst een apart munttype, de zilveren z.g. "sceatta" — we herkennen hierin de Friese woorden "skat" = schat en "skeisen" = duit —, die in Engeland zijn oorsprong vond, maar ook in het Friese gebied in eigen typen is geslagen (afb.). Daarna doen de Karolingische zilveren denarien van Karel de Grote en zijn opvolgers hun intrede. Ook hierbij zijn in groter Friesland geslagen typen (o.m. uit Dorestad = Wijk bij Duurstede) te herkennen, terwijl in het noorden, d.w.z. het huidige Fries-Groningse kustgebied o.m. de (gouden) solidus van Lodewijk de Vrome moet zijn nagebootst. Getoond worden de verschillende typen sceatta's en Karolingische munten en waar deze in Friesland zijn gevonden.

9

5. *Van de elfde tot begin zestiende eeuw* zijn er binnen de huidige provinciegrenzen ook munten geslagen, zij het met grote tussenpozen. In de elfde eeuw zijn het de zilveren muntjes van de Graven van Brunswijk, de Brunonen, die hier toen als leenmannen van de Duitse koning het gezag uitoefenden. Zij lieten o.m. in Bolsward, Dokkum, Leeuwarden en Staveren (hun namen zijn op de munten te ontcijferen) munten slaan, die hier nog vrijwel niet zijn gevonden, maar wel veelvuldig in de Skandinavische en Oostzeelanden en daar een duidelijk bewijs van de toenmalige Friese handelsinvloed vormen. Aan de muur toont een grote kaart van Europa (5a) al die vindplaatsen.

In de twaalfde eeuw, economisch en politiek een "slechte" tijd, zijn er maar zeer weinig en dan nog zeer kleine, muntjes geslagen; we kennen enkele Friese "penningen" van 0,2 gram (schatvondst Bartlehiem). Uit de dan volgende periode van enorme woelingen, o.m. de strijd tussen de Schieringers en Vetkopers, kennen we geen Friese munten en behelpt men zich met "vreemd" geld (zie *10*). Pas in de vijftiende eeuw zien we enige Friese steden (Franeker, Sneek, Bolsward en Leeuwarden) gedurende korte tijd enkele muntseries (afb.) slaan; hierbij is slechts één goudgulden (Franeker). Van de stad Workum is maar één munt, een zilveren groot, bekend. Sedert 1498 hebben de Hertogen van Saksen het gezag hier in handen en dan verdwijnt de aparte stedelijke muntslag om plaats te maken voor één centraal munthuis te Leeuwarden, waar enig goud- en zilvergeld in ver-

Wumkes.nl

schillende denominaties wordt geslagen. Maar als in 1515 Karel V het gezag verkrijgt moet ook dit "Saksische" geld het veld ruimen. In 1527 opent Karel V opnieuw een munthuis te Leeuwarden en dat heeft tot 1530 gewerkt. Het daarin geslagen geld is uiterst zeldzaam en nog niet in het Fries Munt- en Penningkabinet vertegenwoordigd.

10

6. Friese muntslag 1580 - 1605. De door de Bourgondisch-Oostenrijkse vorsten nagestreefde eenheid in het muntwezen in hun uitgebreide machtsgebieden, begonnen in 1434, leidde inderdaad tot een bepaalde monetaire rust. Toch bleef de toevloed van ander geld, o.m. door de steeds weer opduikende zelfstandigheidsdrang van kleinere vorsten, staatjes en steden en de invoer van veel zilver uit de door de ontdekkingsreizen in de vijftiende en zestiende eeuw bekend geworden en aan edel metaal rijke gebieden, voortduren en moesten de muntwetten en de muntstelsels zo niet veranderd, dan toch veelal sterk aan de heersende (geld-)economische omstandigheden worden aangepast.

In Friesland werd na 1530, toen geen officiële Rijksmunten meer in Leeuwarden werden geslagen, specie uit andere gebieden in omloop gebracht, o.m. veel uit de Zuidelijke Nederlanden. Dit duurde onder Karel V en Philips II voort. De 80-jarige oorlog, in 1568 begonnen, zou daar in het begin nog geen verandering in brengen, maar toen het verzet tegen de Spaanse overheersing goed op gang kwam en er door de oorlogshandelingen geldgebrek ontstond, begon men in Holland en Zeeland noodmunten te slaan, spoedig gevolgd door op eigen gezag van de Staten (dus zonder voorkennis of machtiging van de in Brussel zetelende centrale regering) geslagen munten. Zo werd in 1575 de eerste munt van de Staten van Holland geslagen, de zilveren leeuwendaalder. In 1576, toen het Spaanse gezag ook door de andere provinciën niet langer werd erkend en de Pacificatie van Gent een grotere eenheid bracht, werd deze ook ten aanzien van het muntwezen nagestreefd, al belette dit niet het openen van nieuwe provinciale munthuizen, o.m. in Friesland in 1580, en daarmede ook van een min of meer eigen beleid, al bleef men de Republiek in wezen uiteraard wel trouw. Het gevolg van een en ander was dat er een groot aantal Nederlandse munten ontstond, zowel in goud, zilver als koper en soms in vrij sterk van elkaar afwijkende denominaties, beeldenaars en teksten. Op den duur moest dit natuurlijk tot nieuwe maatregelen van de Staten-Generaal leiden, wilde men enige orde in de chaos scheppen. Die maatregelen werden in 1606 genomen.

Van 1580 - 1606 zijn met zekerheid 37 Friese muntsoorten geslagen. Tot

Wumkes.nl

de zeldzaamste behoren o.m. de halve Philips-daalder van 1580 (Philips II was toen nog niet afgezworen!), de gouden rozenobels en de in de jaren 1591 - 1594 op last van de Friese Staten te Reiderschans (juist over de Gronings-Duitse grens) geslagen munten, waar toen een Fries garnizoen lag. Verder werd veel klein geld aangemunt (dubbele en enkele stuivers, oortjes en duiten), omdat daar veel behoefte aan was. In deze tijd ontstaat ook de dukaat, een gouden munt met de spreuk van de Republiek "Concordia res parvae crescunt" (Eendracht maakt macht), die door alle provincies sedert 1586 is geslagen en zelfs nu nog wordt aangemaakt, zij het niet meer als wettig betaalmiddel (zie onder *11*).

De spreuk op vele Friese munten luidt "Nisi Dominus nobiscum" (het is al vergeefs als de Heer niet met ons is). Wij vinden deze spreuk o.m. ook op de z.g. Friese florijn, de Friese arends-rijksdaalder en de Friese oortjes.

7. Friese muntslag 1606 - 1650. De ontstane onoverzichtelijkheid in de vele munttypen, die vóór 1606 in de Republiek werden geslagen, de zeer schadelijk werkende koersveranderingen, o.m. veroorzaakt door de steeds groter wordende toevloed van goud en zilver en minderwaardige munten van niet-Nederlandse origine, noopten tot saneringsmaatregelen van de Staten-Generaal, waaraan de provinciën en de "muntmeesters", d.w.z. de leiders van de munthuizen, zich moesten houden. Enkele maatregelen waren het aanzienlijk terugbrengen van het grote aantal geldsoorten, de invoering van enkele nieuwe algemeen geldende typen die, afgezien van de provinciale aanduiding (in tekst en wapenschild), niet van elkaar mochten afwijken en de bepaling dat kopergeld alleen in omloop mocht zijn in de provincie waar het geslagen was. Slechts een gering aantal zeer "eigen" provinciale munten mocht worden gehandhaafd.

Ondanks de nieuwe maatregelen bleef de "onrust" op de geldmarkt echter nog geruime tijd aanhouden; het zou tot ca. 1625 duren eer er een langdurige stabilisatie intrad. Pas rond 1650 moesten weer nieuwe maatregelen worden genomen.

In Friesland zijn van 1606 - 1650 nog maar 16 typen munten geslagen, alle te Leeuwarden, waar het munthuis bleef gevestigd (het teken dat dit munthuis voerde is een staande leeuw als in het Leeuwarder stadswapen). We zien nu o.m. een dubbele gouden dukaat, een goudgulden, maar ook nog de florijn en de Friese oord.

8. Friese muntslag 1650 - 1738. Vooral het Zuid-Nederlandse geld bleef toestromen en verzwakte de positie van het geld van de Republiek. Hoewel het moeilijk was daar een goede oplossing voor te zoeken bereikte

Wumkes.nl

men in 1659 een compromis: men ging ook hier bepaalde Zuid-Nederlandse munttypen uitgeven, n.l. de z.g. ducatons en patagons, die officieel zilveren rijder (met de waarde van 63 stuivers) en zilveren dukaat (50 stuivers) werden genoemd, maar al spoedig als resp. ducaton en rijksdaalder bekend werden. Deze maatregel heeft wel geholpen: de munten werden beide geliefd en wisten de overheersende positie van de vreemde stukken te breken. In de loop der jaren volgde nog een aantal maatregelen, o.m. de invoer van de Nederlandse gulden (in stukken van 3, 2, 1½, 1 en ½ gulden), terwijl ook de aanmaak van goudgeld in nieuwe banen werd geleid. In Friesland werden de maatregelen soms niet, soms wel, maar dan vaak met vertraging, uitgevoerd, mede een gevolg van het feit dat door de Engelse oorlogen de economische toestand (in de gehele Republiek) achteruit was gegaan en ook omdat de Verenigde Oostindische Compagnie in het Leeuwarder munthuis géén bestellingen deed, waardoor dit bedrijf, hier als ook elders min of meer als een op winst ingesteld instituut werkzaam, niet erg floreerde. Een van de gevolgen daarvan was dat na 1650 géén goudgeld meer in Leeuwarden werd geslagen, in andere munthuizen binnen de Republiek echter wel.

12

Ook in het kleingeld waren, o.m. door de enorme aanmaak van de zeventiende eeuw, spanningen ontstaan, zodat ook hier bepaalde maatregelen genomen moesten worden, die o.m. in 1702, ook in Friesland, leidden tot de invoering van een nieuwe, zwaardere duit. Wij zien echter een steeds meer verminderende activiteit van het Friese munthuis; wel maakt het nog flinke aantallen daalders, schellingen, dubbele stuivers en stuivers, maar in 1738 heeft de laatste slag van een enkele stuiver plaats. In 1711 en 1712 wordt nog een, thans zeer zeldzame scheepjesschelling geslagen, nadat in 1665 en 1666 de gewestelijke zelfstandigheidsdrang nog eens om de hoek was komen kijken: de Friese Staten gaven opdracht de aloude florijn (28 stuivers) in ere te herstellen, maar deze was nu van een slechtere kwaliteit en lichter van gewicht. De Staten-Generaal verboden hem dan ook al gauw. In 1752 tenslotte wordt het Friese provinciale munthuis officieel gesloten en is aan het eigen Friese geld voorgoed een einde gekomen.

13

9. *Betaalmiddelen van plm. 1700 - 1842.* Hield de aanmaak van het Friese geld in 1738 op, geld als zodanig moest toch ook hier blijven rollen. Er waren in de achttiende eeuw in Friesland dan ook heel wat gouden, zilveren en bronzen munten in omloop die elders in de Republiek waren geslagen. De vitrine geeft er een overzicht van. Naast slechts vier zilveren Friese munten (florijn, gulden, $^1/_2$ florijn, dubbele stuiver) en één

Wumkes.nl

koperen (de duit), zijn dat uit de overige Nederlandse gewesten en steden maar liefst vijfenvijftig stuks, waaronder drie gouden munten (1 dubbele (afb.) en 2 enkele dukaten). Deze wetenschap is ontleend aan allerlei administratieve en archivalische gegevens, zoals bestellingen bij en leveranties van munthuizen, rekeningen, testamenten, prijslijsten, geldadministraties van bankiers etc. Interessant is, dat deze omloop voortduurde tot in de jaren 1842 - 1849, hoewel reeds in 1807 eenheids-Koninkrijksmunten worden geslagen, n.l. van het Koninkrijk Holland en na 1813 van het Koninkrijk der Nederlanden. Men was echter zo vertrouwd met het oude geld en dit was zo geliefd dat men het bleef gebruiken, ook omdat de aanmaak in voldoende mate van nieuwe munten uitbleef, de gangbaarheid van het oude geld voorlopig nog werd gehandhaafd en de inwisseling daarvan om economische redenen verlies opleverde. Daar echter na 1808 géén nieuwe provinciale munten werden aangemaakt (van de meeste was de slag al vóór 1800 geëindigd, terwijl alle munthuizen, behalve Utrecht, in 1807 werden gesloten), werd het geld door slijtage etc. steeds slechter. Ook veranderde politieke omstandigheden (Belgische onafhankelijkheid) maakten rond 1840 inwisseling echter wel noodzakelijk èn aantrekkelijker. In 1842 - 1849 verscheen een aantal wetten die dit regelden, waardoor in 1849 definitief aan de omloop van het oude geld een einde kwam.

14

10. Vreemd geld in Friesland. Uit de vorige expositieonderdelen werd duidelijk dat Friesland in de perioden dat er geen muntslag in het gewest zelf was, op geld van niet-Friese origine was aangewezen. Het is dan ook niet ongewoon dat hier vele muntsoorten in omloop waren, die elders waren geslagen. Van die muntsoorten is in de loop der eeuwen nogal eens een stuk in de grond terecht gekomen, hetzij per ongeluk (door verlies of niet-voorziene calamiteiten, zoals brand, oorlogshandelingen en overstroming), dan wel met opzet, n.l. als men zijn geld in tijden van gevaar in de bodem verstopte. In het laatste geval gaat het meestal om grotere muntcomplexen, al of niet in een omhulsel (pot, kistje, doek etc.) begraven, in het eerste meestal om incidentele stukken. Bij toeval komt een en ander echter vaak weer voor de dag en in de loop der jaren heeft het Fries Munt- en Penningkabinet een flink aantal van deze vreemde vondstmunten bijeengebracht en het is daar nog steeds mee bezig.

We zien nu, in de suggestie van een kaart van Europa, een aantal munten bijeen, die een goed beeld geven van het geld dat in Friesland terecht kwam. Het zijn niet alleen de kleinere denominaties in brons en zilver, goed voor normale huishoudelijke uitgaven, maar ook een flinke koop- of betaalkracht bezittende goud- en zilverstukken. Zij dateren in onze vitrine van circa de tiende tot de negentiende eeuw en zijn uit vele landen van de kusten van Noord-Afrika en Klein-Azië tot Zweden en Rusland toe

Wumkes.nl

afkomstig, maar ook uit dichterbij gelegen streken. Sommige zijn op zichzelf niet zeldzaam, maar wèl soms hun voorkomen in Friesland, andere daarentegen zijn soms wel maar weinig bekend, ook in het land van herkomst. Vanzelfsprekend was het voor de normale burger niet eenvoudig te bepalen welke koopkracht of koerswaarde de munten hadden die zij in handen kregen. In de middeleeuwen, vooral in de zestiende en zeventiende eeuw, zijn er dan ook gedrukte lijsten, meestal in boekvorm verschenen, waarin tal van gouden en zilveren munten werden afgebeeld en een beschrijving werd gegeven van de koers- en betaalwaarde en van het gewicht dat zij moesten bezitten. Vooral geldwisselaars en bankiers hanteerden deze boeken, waarvan het Kabinet er ook enkele bezit. Zij zijn een belangrijke bron van informatie voor de muntsoorten die b.v. in ons land in een bepaalde tijd in omloop waren en geldigheid bezaten. Anderzijds geven de vondsten zelf ook veel informatie over het circuleren van het geld: nog steeds worden vondsten gedaan die daar nieuw licht op werpen.

Een ander hulpmiddel was de muntgewichtendoos, die zich vooral in de zeventiende en achttiende eeuw ontwikkelde. Vooral gouden, maar ook wel zilveren munten waren soms het doelwit van "snoeiers", d.w.z. lieden die de munt kleiner en lichter maakten door er stukjes af te snijden of te knippen en daarmede natuurlijk de betaal-, maar ook de werkelijke waarde ervan aanzienlijk deden dalen. Dit gewicht moest dan ook vaak gecontroleerd worden en de bezitters van lichtere munten en degenen die zich aan het lichter maken bezondigden, werden soms zwaar gestraft, om van valse munters, die er ook steeds zijn geweest, maar niet te spreken.

15

11. De munten van het koninkrijk sedert 1813. Onder koning Lodewijk Napoleon werden in het Koninkrijk Holland zilveren guldens en $2^1/_2$ guldens en gouden munten van 20 en 10 gulden geslagen, maar bij de inlijving bij Frankrijk in 1810 hield deze muntslag reeds op en werd de munt een Frans munthuis, waar in 1812 en 1813 munten met de kop van Napoleon werden aangemaakt. Deze munten worden hier echter niet getoond, hoewel het Kabinet er wel een aantal bezit.

Toen in 1813 het Franse juk kon worden afgeworpen en het Koninkrijk der Nederlanden in 1815 werd gesticht, kwam natuurlijk de behoefte aan eigen geld, ook om allerlei economische redenen, naar voren. Nieuwe muntwetten (1816) maakten de aanmaak mogelijk en we zien dat nu ook in het muntwezen het tiendelig stelsel wordt ingevoerd: de gulden is niet meer, zoals in de Republiek, verdeeld in twintig stuivers van acht duiten, maar in honderd centen. Model voor de nieuwe munten (goud en zilver) staat echter, ook in gehalte en gewicht, wel het type van de na 1650 geslagen

Wumkes.nl

Nederlandse guldens, alleen wordt de Nederlandse maagd door de kop van de Koning vervangen en veranderde uiteraard het omschrift. Op het klein zilver- en kopergeld zien we in plaats van de koningskop echter een W. Voor het zilvergeld verandert dat in 1848 en voor het kopergeld pas in 1877. Dan wordt de W respectievelijk een koningskop en een waardeaanduiding. Pas bij de invoering van de koperen stuiver en de cent in 1948 verschijnt ook daarop de portretkop van het staatshoofd. Behalve in Utrecht (tot heden nog altijd de muntplaats van de Koninkrijksmunten) wordt tot 1830 ook in Brussel Nederlands geld geslagen, kenbaar aan het muntteken B (Utrecht aan een Mercuriusstaf). Vóór 1816 zijn als overgangsmaatregelen echter nog gouden en zilveren dukaten geslagen van het oude Republikeinse type. De nu zo bekende rijksdaalder van $2^1/_2$ gulden werd echter pas in 1840 voor het eerst geslagen, voordien waren er nog 3-gulden stukken. De $^1/_2$ gulden bestond van 1818 tot 1930.

Op het tableau zien we vrijwel alle munttypen die onder de diverse Oranje-vorsten zijn geslagen, waarbij het opvalt dat de $2^1/_2$ cent, ook wel 4-duit-stuk genoemd (nog een herinnering aan de oude provinciale duiten, die $^5/_8$ cent deden!) pas onder Willem III (1890) wordt geslagen, om in 1942 in zink voor het laatst aangemunt te worden. Het 5-cent-stuk wordt in 1887 voor het laatst in zilver geslagen en in 1909 voor het eerst in nikkel. Het is dan nog rond, maar wordt in 1913 vierkant tot 1943 (dan van zink) en in 1948 weer rond geslagen.

In de oorlogsjaren 1940 - 1945 wordt in Nederland van 1941 - 1943 in zink gemunt (25-, 10-, 5-, $2^1/_2$-, 1-cent-stukken), nadat in 1940 en 1941 25- en in 1941 10-centstukken nog in zilver zijn geslagen en in 1940/41 5-centstukken in nikkel (maar alle met jaartal 1940), terwijl de $2^1/_2$ cent in 1941, de cent in 1940/41 en de $^1/_2$ cent nog in 1940 in brons zijn aangemaakt. In het buitenland, met name in de Verenigde Staten worden in 1944 en 1945 de voor 1940 hier in omloop zijnde typen van guldens, kwartjes en dubbeltjes in zilver geslagen, bedoeld voor na de oorlog, maar zij zijn slechts zeer kort in omloop geweest.

Na 1945 treedt in 1948 een geheel nieuwe muntwet in werking en wordt het aantal munttypen sterk beperkt, n.l. tot: in zilver de $2^1/_2$ en 1 gulden (resp. sedert 1959 en 1954 geslagen), in nikkel de 25- en 10-cent-stukken (sedert 1948) en in muntbrons de 5 en 1 cent (sedert 1948). Alle andere muntsoorten zijn dus vervallen, met name ook het goudgeld, behalve de dukaat, die echter geen wettig betaalmiddel is. In 1967 wordt de muntwet o.m. in verband met de enorme stijging van de zilverprijs, in zoverre gewijzigd dat nu ook nikkelen $2^1/_2$- en 1-gulden stukken (van kleiner formaat) mogen worden geslagen. Dit geschiedt voor het eerst in resp. 1969 en 1967. De omloop daarvan naast de zilveren exemplaren brengt echter vele moeilijkheden met zich mee (men pot de zilveren n.l. op) zodat de zilveren munten per 1-1-1973 definitief als betaalmiddel worden ingetrokken. Bij bijzondere maatregel zijn echter in 1970 en 1973 twee zilveren 10-

Wumkes.nl

gulden stukken in omloop gebracht, n.l. ter gelegenheid van het 25-jarig herdenken van het einde van de oorlog (het "bevrijdingstientje") en het 25-jarig regeringsjubileum van koningin Juliana (het "jubileumtientje"). Hoewel wettig betaalmiddel zijn zij daar echter zelden voor gebruikt. Opvallend is het grote aantal munttypen, geslagen onder koningin Wilhelmina. Dit hangt eensdeels samen met haar lange koningschap (1890 - 1948), waarin de mode, vooral de hoofdtooi, nogal eens veranderde, maar ook met de bijzondere gebeurtenissen in haar regeringsperiode, zoals haar kroning in 1898 (de portretten op de kroningsmunten van 1898 zijn een ontwerp van de Friese beeldhouwer Pier Pander, 1864 - 1919, afb.) en de oorlog 1940 - 1945.

Naast de wettige betaalmiddelen zien we ook z.g. handelsmunten, in den beginne vooral bestemd voor het internationaal betalingsverkeer, in de laatste jaren echter meer als curiosum en verzamelaarsobject. Bedoeld worden hier de gouden dukaten, vrijwel nog van hetzelfde type als die uit het eind van de zestiende eeuw (zie onder 6) en de gouden z.g. negotie-penningen van koning Willem II en koning Willem III, die zeldzaam zijn. Deze munten hadden geen vaste omloopwaarde, maar stegen of daalden naarmate de goudprijs fluctueerde.

16

12. Friese geschiedenispenningen. Penningen zijn geen munten, maar in de ware betekenis van het woord gedenkstukken. Wel zijn zij ontstaan uit munten, d.w.z. de munt gaf er aanleiding toe, omdat hierop vooral in de Romeinse tijd, naast de keizersportretten, ook gebeurtenissen waren vermeld, die de glorie van de keizer moesten verhogen. Werd de munt uitgegeven dan verdween het beeld echter al snel uit de herinnering van de oorspronkelijke bezitter, terwijl hij het misschien juist graag wilde behouden, uit welk oogmerk ook. Vooral toen de kunsten en wetenschappen in de middeleeuwen een groter algemeen goed werden (en de bedrijvers daarvan, maar ook belangrijke vorsten, prelaten e.d. zich in de gunst van een steeds groter wordend publiek mochten verheugen, of er graag in wilden komen), zocht men naar middelen de gedachtenis aan hen of aan hun (kunst-)daden blijvend levendig te houden. Een van de ontdekte mogelijkheden was de penning, die zowel als unicum, vooral in het begin, maar ook in meerdere exemplaren vervaardigd kon worden. Men kon hem als blijvend aandenken persoonlijk uitreiken of aanschaffen en men kon er van alles op laten uitbeelden of in geschrift op vermelden. Het Italië van de vijftiende eeuw is wel de bakermat van de penning, die veelal door kunstenaars van naam werd ontworpen en gemodelleerd.

Wumkes.nl

De penningkunst werd ook al spoedig in de Nederlanden bekend en beleefde hier in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw een bloeiperiode. Penningen kunnen zijn gegoten, gegraveerd of geslagen. Onder geschiedenispenningen verstaan wij die stukken, welke betrekking hebben op voor de algemene (Friese) geschiedenis belangrijke gebeurtenissen, zoals oorlog en vrede, het stichten van belangrijke bouwwerken, geboorte, huwelijk en dood van hoge gezagsdragers, zoals de Friese Nassau's, belangrijke Statenbesluiten etc.

In de betreffende vitrine zien we een aantal gouden en zilveren exemplaren betrekking hebbend op de 80-jarige oorlog, de Friese stadhouders en de Friese Staten en steden. Zij zijn zowel door bekende Friese zilversmeden vervaardigd, als door speciale, meest Hollandse medailleurs.

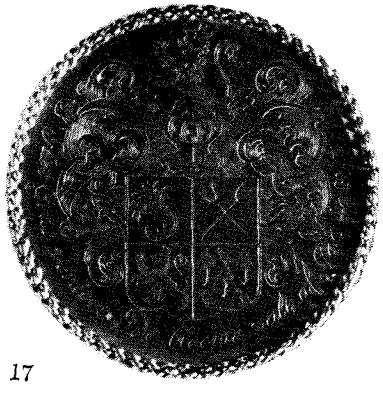

17

13. Friese familie- en persoonspenningen. Ook in het familieverband spelen zich echter gebeurtenissen af, die in de min of meer beperkte kring daarvan als historisch worden opgevat. Geboorte, huwelijk en overlijden zijn wel de meest belangrijke, maar ook ambtsjubilea, het deelnemen aan en winnen van belangrijke wedstrijden of het verrichten van bijzondere prestaties op het gebied van kunsten en wetenschappen zijn voor de familie of de persoon zelf bepaalde mijlpalen. Vooral in de meer gegoede families was het van de zeventiende tot de negentiende eeuw wel gewoonte, huwelijks- en overlijdingspenningen te laten maken. Het zijn vaak unica, maar sommige werden toch in grotere aantallen aangemaakt en werden dan aan de familieleden, maar ook aan belangrijke vrienden enz. uitgereikt. Vooral de overlijdens- of begrafenispenning is hierdoor bekend geraakt: hij werd veelal uitgereikt aan de dragers van de kist. In Friesland waren dat, als de overledenen veel grond bezaten, vaak de boeren die land van deze "lânhearren" in pacht hadden. We zien in de vitrine zowel gegraveerde als gegoten en geslagen exemplaren van dergelijke familiepenningen, die vaak zinnebeeldige voorstellingen en, naast de namen en levensdata, ook dikwijls het familiewapen dragen (afb.).

Persoonspenningen hebben eigenlijk een nog engere betrekking tot een bepaald menselijk individu. Zij zijn uitsluitend aan hem of haar uitgereikt, of omwille van een bijzonder gebeuren in zijn of haar leven vervaardigd. Veelal zijn het prijzen, maar ook jubilea e.d. worden met penningen herdacht, maar er worden ook veel persoonspenningen pas na de dood, soms zelfs pas na eeuwen (!) vervaardigd. Dat zijn dan gedenkpenningen op b.v. de geboorte- of sterfdag van kunstenaars (Gysbert Japicx), theologen

Wumkes.nl

en andere personen, die men om de een of andere reden graag opnieuw wil gedenken. Deze prijs- en herdenkingspenningen worden heden ten dage nog steeds vervaardigd en het streven is, om, evenals vroeger het geval was, ook nu weer kunstenaars (veelal beeldhouwers) daarbij in te schakelen, opdat een eigentijdse penning ontstaat, die ook in aesthetisch opzicht aan bepaalde eisen voldoet. In de vitrine is een aantal persoonspenningen, ook moderne tentoongesteld, die op Friezen en Friese gebeurtenissen betrekking hebben.

18

14. Friese Gildepenningen. Van groot maatschappelijk belang waren in de middeleeuwen, soms zelfs nog tot in de negentiende eeuw, de ambachtsgilden: mensen met hetzelfde beroep verenigden zich om gezamenlijk de specifieke belangen daarvan te behartigen. Zijn thans allerlei examens nodig om een bepaald beroep te mogen uitoefenen, vroeger waren er de meesterproeven om tot een bepaald gilde te mogen worden toegelaten. Als bewijs van het met goed gevolg afleggen van zo'n proef, of als bewijs van lidmaatschap van het gilde, gold vaak de gildepenning. Behalve de naam van de drager gaven zij, veelal in gegraveerde voorstelling, althans in Friesland, ook een voorstelling van het beroep (b.v. een timmermanswerkplaats) of van de gereedschappen waarmede het beroep werd uitgeoefend (scharen bij kleermakers b.v.), terwijl het jaar waarin de penning werd uitgereikt, ook dikwijls is vermeld. De meeste gilden waren in de steden gevestigd (waar zij soms grote macht uitoefenden), maar ook op het platteland kwamen zij wel voor, in Friesland b.v. in Grouw, waar vele schippers woonden.

De hier getoonde gildepenningen zijn van zilver en brons, de fraaie zijn meestal van de rijkste gilden afkomstig, de eenvoudige van meer bescheiden gilden, die niet over een rijke gildekas beschikten. Vooral in de middeleeuwen hadden vele gilden een heilige tot schutspatroon (St. Jozef van de timmerlieden, St. Eloy van de smeden, St. Lucas van de kunstschilders etc.) en ook deze zijn vaak in figuren of in naam op de penningen vermeld. Naast de gildepenningen zien wij enige gildelepels: meestal het gemeenschappelijk eigendom en gebruikt bij feestelijke gelegenheden, zoals de naamdag van de schutspatroon, een bijzonder jubileum etc. Ook werden zij wel namens het gilde aan bestuurderen etc. vereerd. De gilden boden ook sociale zekerheden: zij stichtten wel fondsen voor weduwen en wezen, begrafenissen e.d. en vaardigden vaak strenge regels uit om er zeker van te zijn dat de vakuitoefening op hoog peil bleef staan.

Wumkes.nl

19

15. Nederlandse Gildepenningen. Het Fries Munt- en Penningkabinet bezit in het legaat Dirks (zie *Geschiedenis)* een zeer grote en gevarieerde collectie gildepenningen van niet-Friese, maar wel Nederlandse gilden. Vooral in de grote steden bezaten de gilden vele leden en het was niet mogelijk aan allen zilveren penningen uit te reiken, omdat dit een toch wel kostbare aangelegenheid was. Zij lieten dan ook vaak penningen in grotere getale in brons gieten, waarin dan bij uitreiking vaak een nummer (lidmaatschapsnummer) en/of initialen en een jaartal werden gegraveerd, terwijl meegegoten was een voorstelling van het beroep, van de schutspatroon of van de ambachtsattributen. Daar deze penningen soms met een tussenpoos van vele jaren zijn vervaardigd en er intussen veel "gemoderniseerd" kon zijn, biedt een serie penningen van een zeer lang bestaan hebbend gilde een interessante kijk op de ontwikkelingen die in een bepaald beroep hebben plaatsgehad, vooral als de penningen kennelijk door bewame medailleurs, en dat gebeurde vaak, werden ontworpen.

16. Muntvondsten. Bij verschillende nummers is al opgemerkt dat muntvondsten van groot belang zijn: zij zeggen o.m. zeer veel over de omlooptijd van een bepaalde soort. In alle tijden dat er munten zijn geslagen, zijn deze om allerlei redenen verborgen. Verschillende van deze "schatvondsten" zijn als illustratie van het systematische gedeelte in het kabinet tentoongesteld, in datering uiteenlopend van de eerste tot de negentiende eeuw!

17. Munt- en penning-annexen. Met munten en penningen hebben o.m. te maken: stempels (ook wel matrijzen genaamd) waarmee de munt- of penningplaatjes van de voorstellingen werden voorzien. Men onderscheidt o.m. stempels waarbij hamers werden gebruikt (de echte "slag" dus) en stempels die in een schroefpers werden vastgezet en waarmede de voorstelling dus in het muntplaatje werd geperst; muntweegschaaltjes en muntgewichten; beurzen en spaarpotten; muntboeken enz. Aan deze annexen is een speciale vitrine gewijd, waarin ook enkele curiosa zijn uitgestald, zoals b.v. miniatuurketeltjes, die in de negentiende eeuw uit munten zijn vervaardigd.

18. Friese koophandel. Behalve aan het dagelijks levensonderhoud besteedde de Fries zijn geld ook aan zaken, die daarmede wellicht niet zo direct te maken hadden, maar toch een belangrijke rol daarbij konden of hadden te vervullen: sieraden, beeldjes, voorwerpen van kunstnijverheid,

Wumkes.nl

in tijden van welvaart wel gekocht. Vaak kwamen deze uit het buitenland en er is een speciale vitrine gewijd aan wat de Friezen met hun (al of niet Fries!) geld aan buitenlandse waren sinds de Romeinse tijd hebben gekocht. Men moet zich daarbij echter wel voor ogen houden, dat dit niet altijd met "echt geld" gebeurd zal zijn, maar ook in ruil voor specifiek Friese producten (o.a. vee!). Deze buitenlandse voorwerpen, alle in Friesland gevonden, zijn niet altijd als luxe te beschouwen: vele producten waren beter dan die van de eigen bodem, òf maakten het mogelijk hier nieuwe activiteiten te ontwikkelen, zoals b.v. de maalstenen van bazaltlava, uit het Eifelgebergte hier aangevoerd.

20

19. Nieuwe aanwinsten. Regelmatig ontvangt het Fries Munt- en Penningkabinet nieuwe aanwinsten op de hierboven aangestipte terreinen. De belangrijkste daarvan worden zoveel mogelijk in het jaar na de verkrijging in een aparte vitrine getoond.

De kleine zaal

In de kleine zaal ziet men de portretten van de belangrijkste Friese numismaten (zie onder *Geschiedenis*) en is een kleine verzameling handboeken voor de geïnteresseerde aanwezig. Tevens is deze zaal verrijkt met een zeer merkwaardig in 1886/'87 door de postkantoorhouder te Stiens vervaardigd bureau met bijbehorende stoel. Allerlei bijzonderheden uit het postale verkeer in Nederland en de wereld zijn daarop in beeld gebracht, alsmede van levenswijsheid getuigende spreuken, terwijl erin talrijke geheime laadjes zijn verborgen!

21

Wumkes.nl

Afbeeldingen
(ware grootte)

1. Friese zilveren rijder, 1582.
2. Rekenpenning op de inname van Breda, 1590.
3. Gouden penning op het behoud van de schans te Sotterum, 1581.
4. Mr. J. Dirks 50 jaar lid van het Fries Genootschap, 1886.
5. Romeinse quadrigatus, 235 v. Chr.
6. Sestertius van Marcus Aurelius (161 - 180 na Chr.) met portret van Lucilla, gevonden nabij Leeuwarden.
7. Gouden munt van het type "Dronrijp", 7e eeuw, gevonden bij Jislum.
8. Sceatta van het "Wodan-Monster"-type, 7e eeuw.
9. Vlieger van Leeuwarden, 1472.
10. Friese zilveren arendsrijksdaalder, 1583.
11. Friese gouden rijder, 1607.
12. Friese zilveren florijn, 1683.
13. Westfriese gouden dubbele dukaat, 1779.
14. Gouden dubbele dukaat van Salzburg, gevonden te Leeuwarden, 1574.
15. "Kronings"-rijksdaalder Koningin Wilhelmina, ontwerp Pier Pander, 1898.
16. De Friese Staten erkennen de Verenigde Staten van Amerika, 1782.
17. Gouden overlijdenspenning Abraham Quevellerius, 1704.
18. Zilveren schippersgildepenning Harlingen, 1740.
19. Begrafenispenning wijnkopersgilde Amsterdam, 1621.
20. Friese halve leeuwendaalder op Hollandse voet, 1589 (aanwinst 1975).
21. Gouden prijspenning Friese Maatschappij voor Landbouw, 1902.

Literatuur

Boeles, P. C. J. A. — 1913 — Servaas Wigersma en het munt- en penningkabinet van het Fries Museum, in: *De Vrije Fries* 21, p. 401-415.
— — 1915 — Les trouvailles des monnaies carolingiennes dans les Pays-Bas, spécialement celles des trois provinces septentrionales, in: *Jaarb. Munt- en Penningk.* 48, p. 1-14.
— — 1947 — Merovingische munten van het type Dronrijp, en de vondst van Nietap, in: *Oudheidk. Bodemonderz. in Nederland*, gedenkboek A. E. van Giffen, Meppel, p. 369-384.
— — 1951 — Friesland tot de elfde eeuw, 2e druk, 's-Gravenhage.
Catalogus — 1968 — Penningen, in: *Fries zilver*, catalogus Fries Museum, p. 343-381.
van der Chijs, P. O. — 1835 — De munten van Friesland, Groningen en Drenthe, Haarlem.
Deketh, A. — 1828 — Penningkunde, in: *De Vrije Fries* 1, p. 257-262.
Delmonte, A. — 1964 — Le Bénélux d'or, De gouden Benelux, Amsterdam.
— — 1967 — Le Bénélux d'argent, De zilveren Benelux, Amsterdam.
Dirks, J. — 1844/59 — Bijdragen tot de (munt- en) penningkunde van Friesland, in: *De Vrije Fries* 2, 4, 5, 6 en 8.
— — 1873 — De Angel-Saksen en hunne oudste munten (sceatta's), in: *De Vrije Fries* 12, p. 223-315.
— — 1878/79 — De Noord-Nederlandsche gildepenningen, wetenschappelijk en historisch beschreven en afgebeeld, I en II, met atlas, Haarlem.
— — 1879/91 — Penningkundig repertorium, Mededelingen ter aanvulling van de penninggeschiedenis der Nederlanden, 4 dln., Leeuwarden.
— — 1889/94 — Beschrijving der Nederlandsche of op Nederland en Nederlanders betrekking hebbende penningen, geslagen tusschen November 1813 en November 1863, met atlas, Haarlem.
Eekhoff, W. — 1839 — Geschiedkundige beschrijving van eene zilveren medaille of Friesche gelegenheidspenning voor Michiel Högelcko, in: *De Vrije Fries* 1, p. 321-341.

Wumkes.nl

Elzinga, G. — 1971/72 — Metslawier (Fr.) 1972 (muntvondst Ned. rijksdaalders 1842-1862), in: *Jaarb. Munt- en Penningk.* 58/59, p. 197-199.
— — 1973 — De opkomst van de belangstelling voor de archeologie van Friesland, in: *De Vrije Fries* 53, p. 68-80.
— — 1974 — Het Fries Munt- en Penningkabinet, in: *De Florijn*, nr. 13, p. 297-305.
— — 1974 — In goudene earepriis foar dr. Joast Hiddes Halbertsma, in: *It Beaken* 36, p. 235-242.
— en H. Enno van Gelder — 1963 — Een vroeg-16de-eeuwse muntschat uit Hieslum, gem. Wonseradeel, in: 135e *Verslag Fries Genootschap*, p. 38-40 (zie ook: *Jaarb. Munt- en Penningk.* 51, 1964, p. 52-53).
van Es, W. A. — 1960 — De Romeinse muntvondsten uit de drie noordelijke provincies, een periodisering der relaties. Groningen.
van Gelder, H. Enno — 1961 — De Karolingische muntslag te Duurswoude, in: *Jaarb. Munt- en Penningk.* 48, p. 15-42.
— — 1976 — De Nederlandse munten, 6e druk, Utrecht-Antwerpen.
— en J. S. Boersma — 1967 — Munten in muntvondsten, Bussum.
Grierson, Ph. — 1951 — The gold solidus of Louis the Pious and its imitations, in: *Jaarb. Munt- en Penningk.* 38, p. 1-41.
Halbertsma, H. — 1957 — De oudste historie, in *Baerderadiel, in geakunde*, Drachten, p. 51-110, speciaal p. 68-79.
— — 1973 — Historisch kijkje in bodem van Franeker, in: *Leeuwarder Courant* 24 maart.
Hill, Ph. V. — 1904 — Anglo-Saxon and Frisian sceatta's in the light of Frisian hoards and site-finds, in: *Tijdschr. Munt- en Penningk.* 12, p. 11-18.
van der Hoek, J. J. Spahr, e.a. — 1962 — Mr. P. C. J. A. Boeles, 1873-1961, in: *De Vrije Fries* 45, p. 5-31.
Keuzenkamp-Roovers, zie: Roovers.
de Man, M. G. A. — 1912 — In memoriam S. Wigersma Hzn., in: *Tijdschr. Munt- en Penningk.* 20, p. 140-153.
van der Molen, S. J. — 1971 — Het Camminghahuis te Franeker en zijn geschiedenis, in: *De Vrije Fries* 51, p. 33-45.
— — 1972 — Van stins tot bankgebouw, uitg. Friesland Bank.
— — 1974 — Wat Friese munters sloegen, Leeuwarden.
Roovers, O. N. — 1953 — De Noord-Nederlandse triumfpenningen, in: *Jaarb. Munt- en Penningk.* 40, p. 1-48.
Roovers, O. N. Keuzenkamp- — 1958 — De collectie gildepenningen in het Fries Museum te Leeuwarden (met uitzondering van de Friese), in: *Jaarb. Munt- en Penningk.* 45, p. 1-82.
van Schie-Herweijer, P. E. — 1969 — Solidi of Valens, Anastasius and Maurice Tiberius from Scharnegoutum, prov. Friesland, in: *Berichten Rijksd. Oudheidk. Bodemonderz.* 19, p. 81-88.
Scholten, C. — 1939 — De munten van Friesland van de 10e tot het begin van de 14e eeuw, in: *Jaarb. Munt- en Penningk.* 26, p. 1-55.
— — 1943/45 — De munten in de Lex Frisionum, in: *Jaarb. Munt- en Penningk.* 30/32, p. 1-68.
Schulman, Jacq. — 1975 — Handboek van de Nederlandse munten van 1795 tot 1975, vijfde druk, Amsterdam.
Suringar, Hugo — 1895 — Iets over mr. Jacob Dirks, in: *De Vrije Fries* 45, p. 5-31.
Verkade, P. — 1848 — Muntboek, bevattende de naam en afbeeldingen van munten geslagen in de zeven voormalige Vereenigde Nederlandsche Provinciën, Schiedam (reprint 1964).
Verslag — 1828/.... — Verslag(en) van het Fries(ch) Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde (en van het Fries Museum), 1828-....
de Vries, P. Ch. en H. J. van der Wiel — 1964 — Muntboek van de munten van Groningen en Friesland van 1576 - 1795, Rotterdam (gecycl.).
Wigersma Hz., S. — 1906/07 — Eenige aanteekeningen over de Nederlandsche, in het bijzonder over de Friesche muntgeschiedenis, in: *Tijdschr. Munt- en Penningk.* 14, p. 61-140; 15, p. 107-129.
Zadoks-Josephus Jitta, A. N. — 1955/60 — De collectie Quaestius in het Fries Museum (I en II), in: *Jaarb. Munt- en Penningk.* 42, p. 1-6; 47, p. 7-10.
— — 1961 — De eerste muntslag te Duurstede, in: *Jaarb. Munt- en Penningk.* 48, p. 1-14.

Wumkes.nl

Panorama van Friesland in 1975

Bestuurlijke ontwikkelingen

Wie 1975 wil typeren heeft de keuze tussen het jaar van de vrouw, het jaar van de zon en het monumentenjaar. Als jaar van de zon legde 1975 de mensen in Friesland, die hun boterham verdienen in de recreatie, geen windeieren. Als jaar van de vrouw bracht het de gemoederen in Friesland minder in beweging dan in andere delen van het land. Voelen de Friezinnen zich minder misdeeld dan de Hollandse vrouwen? Als monumentenjaar kreeg 1975 in Friesland vanzelfsprekend stevig de aandacht. Friezen staan nu eenmaal bekend om hun historisch besef en het nationaal appèl tot het "hoedzjen en noedzjen" van de erfstukken van de bouwcultuur was aan de Friezen dan ook goed besteed. Het provinciaal bestuur stelde een bedrag van *f* 150.000,– beschikbaar voor een aantal activiteiten in het kader van het Monumentenjaar 1975 (M'75). Tot die activiteiten behoorden onder meer het uitgeven van het boek "Friesland Monumentaal - in takomst foar ús forline" met een keuze uit Frieslands monumenten in woord en beeld. Tevens werden een boekje ("Tsien Fryske Monuminten") en een dia-serie voor de scholen samengesteld.

Het jaar was nog maar negen dagen oud toen in het hartje van de (ijsloze) winter een zomerse gebeurtenis de aandacht vroeg. Op 9 januari vond namelijk in de congreszaal van de Provinciale Bibliotheek in Leeuwarden de presentatie plaats van de film, die de Engelse televisie maatschappij ATV in samenwerking met radio Nederland Wereldomroep, in de zomer van 1974 had gemaakt van het skûtsjesilen. Een paar honderd genodigden beleefden, dank zij knap filmwerk van de Britten, nog eens de spannende gevechten van de skûtsjes, die Tjitte Brouwer met het Heerenveense skûtsje het kampioenschap bezorgden. Ook in 1975 zegevierde Tjitte Brouwer zodat de film, die eind juni op de Nederlandse televisie te zien was en door tientallen buitenlandse stations werd uitgezonden, zijn actualiteit behield.

De belangrijkste zaken, die Friesland en zijn bestuurders in 1975 bezig hielden waren: de plannen van de regering tot spreiding van rijksdiensten, het al of niet doorgaan van de experimentele universitaire vestiging in Leeuwarden, de keuze van het tracé voor de te verhogen zeedijk tussen Zwarte Haan en de Ternaarderpolder, de plannen van de regering tot reorganisatie van het binnenlands bestuur, de inkorting van de raaptijd voor kievitseieren en de start van een grootscheepse inspraakprocedure rond het Streekplan voor Friesland in wording.

Al in de eerste Statenzitting in 1975, op 29 januari, toonden Provinciale Staten hun bezorgdheid over berichten als zou staatssecretaris Polak het aantal naar het noorden te spreiden arbeidsplaatsen van de PTT willen inkrimpen tot 3000. Er werd met algemene stemmen een motie aangenomen, waarin nog eens duidelijk werd gesteld, dat Groningen en Friesland samen minimaal 5300 arbeidsplaatsen moeten krijgen, wil er sprake zijn van een aanzet, die werkelijk perspectief opent op een ontwikkeling, die regering en parlement blijkens de nota Noorden des Lands 1972 en de nota over de ontwikkeling van de Haagse agglomeratie voor ogen staat. Een poging van de FNP om via een motie een uitspraak aan de Staten te ontlokken, dat Friesland minimaal 2000 arbeidsplaatsen zou moeten krijgen en dat deze arbeidsplaatsen hoofdzakelijk bezet zouden moeten worden door eigen bewoners, had geen succes. Op 18 en 19 juni toonde de Tweede Kamer begrip voor de onzekerheid en ongerustheid in het noorden door de beslissing, dat de eerste fase van de spreiding rijksdiensten onverkort diende door te gaan. Wel werd aan

Wumkes.nl

het element van vrijwilligheid meer ruimte gegeven. Daarmee waren overigens de problemen rond de spreidingsoperatie niet voorgoed opgelost. Integendeel! Met onwillige ambtenaren is het slecht diensten spreiden. In Den Haag voert men een soort vertragingstactiek, die de noordelijke bestuurders af en toe danig irriteert.

De universitaire vestiging in Friesland leek even in gevaar te komen door een verschil van mening met staatssecretaris Klein over de studieduur. Voor dit conflict werd in de loop van het jaar een tussenoplossing gevonden, zodat het project in 1976 toch nog van start kan gaan.

De storm van 3 januari 1976 onderstreepte nog eens hoe dringend noodzakelijk de voltooiing is van de zeedijksverhoging langs de Friese Waddenkust. Het stormde in 1975 af en toe ook als de vraag aan de orde kwam hoe de verhoging van de zeedijk tussen Zwarte Haan en Holwerd zal moeten worden gerealiseerd. In landbouwkringen is men over 't algemeen sterk geporteerd voor een nieuwe zeedijk over het Wad (tracé D) waardoor gelijk 3800 ha. buitendijks land zal worden ingepolderd, voornamelijk ten behoeve van de pootaardappelteelt. Natuur- en wadbeschermers echter pleiten voor verhoging van de bestaande zeedijk (tracé A), omdat een nieuwe dijk over het Wad een bedreiging voor de vogelstand zou vormen. De keuze tussen tracé A of D hield de gemoederen van de betrokkenen het gehele jaar bezig. Door beide partijen werd strijdlustig vergaderd, betoogd en actie gevoerd om het begeerde doel te bereiken. De Landelijke Vereniging tot Behoud van de Waddenzee bood het provinciaal bestuur het rapport "Friesland buitendijks" (pro A) aan, plattelandsvrouwen en boeren kwamen naar het provinciehuis om handtekeningen aan te bieden, die argumenten beklemtoonden ten gunste van plan D. De Friese Staten stelden op 29 januari reeds een voorbereidingskrediet van *f* 100.000 beschikbaar voor verhoging van de dijk Zwarte Haan-Ternaarderpolder. Er werd een ambtelijke commissie ingesteld, die na een jaar een rapport aan Gedeputeerde Staten aanbood, waarin de voor- en nadelen van de verschillende tracé's tegen elkaar werden afgewogen. De commissie kwam tot de conclusie, dat de keuze uiteindelijk zou moeten gaan tussen tracé A of D, maar gaf zelf geen aanbeveling. Zij kwam tot de slotconclusie, dat het bepalen van de uiteindelijke keuze neer kwam op het stellen van een prioriteit, welke in dit geval alleen kon worden aangegeven door de daarvoor ingestelde bestuurlijke en politieke vertegenwoordigingen. (Die politieke keus deden Provinciale Staten, toen zij op 17 maart 1976 met 39 - 15 stemmen kozen voor tracé D.)

Het Lauwerszeegebied kwam in 1975 weer eens in het nieuws, doordat het ministerie van defensie via de defensienota herinnerde aan de oude claim van een militair oefenterrein in de Lauwerszeepolder. Dat bracht opnieuw de tegenstanders in het geweer. Een generaal en de staatssecretaris kwamen persoonlijk naar het noorden om de plannen van defensie met de Lauwerszeepolder toe te lichten en duidelijk te maken, dat het allemaal wel een beetje meeviel, maar niet iedereen liet zich daardoor overtuigen. Ook in de Friese Staten werd een uitvoerig debat over deze zaak gevoerd. Een motie van de heer Agterberg e.a., waarin herziening van het streekplan voor het Lauwerszeegebied werd bepleit, werd verworpen met 29 tegen 20 stemmen. De Groninger Staten hadden minder moeite met het opzeggen van het destijds met Friesland overeengekomen streekplan voor het Lauwerszeegebied. En dat wekte bij het Friese college wel enige verwondering.

Over de plannen tot reorganisatie van het binnenlands bestuur is op 29 oktober een debat gevoerd door Provinciale Staten naar aanleiding van een nota van GS met commentaar op het concept-ontwerp van wet met memorandum van de minister van Binnenlandse Zaken. Met uitzondering van de fractie van de FNP gingen de Staten accoord met de conclusies van Gedeputeerde Staten, die o.m. van mening waren, dat de decentralisatie van rijkstaken naar de provincies nieuwe stijl in het wetsontwerp onvoldoende waren uitgewerkt en de overheveling van taken van de gemeenten naar de provincies nieuwe stijl daarentegen te rigoreus was. Overigens was men in Friesland wel ingenomen

Wumkes.nl

met het voornemen om de bestaande begrenzing van Friesland vrijwel ongewijzigd te laten. Tenslotte spraken de Staten uit, dat de gemeentelijke herindeling door de plannen van de minister geen vertraging mocht ondervinden.

Een kwestie, die de emoties in Friesland hoog deed oplaaien was de inkorting van de raaptijd voor kievitseieren. Het werd staatssecretaris Meijer van CRM niet door iedereen in Friesland in dank afgenomen toen hij de einddatum van de raaptijd voor kievitseieren in Friesland vervroegde van 19 tot 6 april. De protesten uit Friesland hadden tot gevolg, dat de staatssecretaris een werkgroep instelde om de verschillende aspecten van het rapen van kievitseieren nader te bekijken, om daarna de duur van de raaptijd van kievitseieren voor Friesland opnieuw in beschouwing te nemen. Naar aanleiding van de brief waarin de staatssecretaris één en ander meedeelde aan de Commissaris der Koningin, werd op 19 maart door Povinciale Staten met algemene stemmen een motie van FNP-er Singelsma c.s. aangenomen, waarin de Friese Staten de staatssecretaris lieten weten, dat de sluitingsdatum voor het eierzoeken naar hun mening dient te worden vastgesteld door het provinciaal bestuur van Friesland in overleg met deskundigen van natuurbeschermings- en boerenorganisaties in Friesland. Eind 1975 brachten Gedeputeerde Staten dit standpunt nog eens opnieuw onder de aandacht van de staatssecretaris, waarbij zij als meest wenselijke sluitingsdatum 12 april noemden. De acties in Friesland hadden succes. De staatssecretaris besloot voor Friesland een uitzondering te maken in verband met de bijzondere nazorg van de Friese vogelwachters. Hij gaf toestemming om in 1976 in Friesland tot 13 april kievitseieren te rapen.

Democratisering van het openbaar bestuur is een eis van deze tijd. Inspraak en medezeggenschap zijn algemeen erkende mogelijkheden om deze democratisering inhoud te geven. In Friesland startte in 1975 een uniek inspraakproject over het Streekplan voor Friesland, waarvan in 1975 de eerste fase, de nota Wonen, gereed kwam. Rond 300 inspraakgroepen verspreid over de gehele provincie, gaven hun mening over de 57 doelstellingen die in de nota Wonen waren geformuleerd. Ook met de Friese gemeentebesturen werd overleg over de nota gepleegd. De resultaten van de inspraak kwamen op tafel toen Provinciale Staten op 28 januari 1976 hun steentje bijdroegen aan de opinie- en besluitvorming omtrent het toekomstige bestuursbeleid op het gebied van de ruimtelijke ordening. Voor deze officiële openbare behandeling van de nota Wonen bestond zoveel belangstelling, dat de publieke tribune van de Statenzaal veel te klein was en er moest worden uitgeweken naar de Beurs. De komende jaren zal gestadig worden voortgewerkt aan het Streekplan, dat in z'n geheel in de loop van 1978 klaar kan zijn.

Het werken aan het Friese Streekplan loopt gedeeltelijk parallel met een ander belangrijk stuk beleidsplanning in noordelijk verband: het ISP, de voor ingewijden vertrouwde, maar voor de doorsnee-noordeling waarschijnlijk minder bekende afkorting van Integraal Structuurplan Noorden des Lands. Voor het werk aan het ISP stelden de Friese Staten op 19 maart een krediet van *f* 150.000 beschikbaar. Zij stelden als voorwaarde, dat het ISP moet worden vastgesteld door het rijk en de vier betrokken provinciale besturen, dat het het karakter moet dragen van een geïntegreerd meerjarenplan voorzien van beleidsinstrumenten en financiële middelen en gedecentraliseerd dient te worden uitgevoerd. Ook voor de planning in noordelijk verband kozen de Friese Staten voor een integrale binding van de natuurlijke bevolkingsaanwas als uitgangspunt.

De portefeuille culturele zaken en onderwijs in het college van Gedeputeerde Staten ging in 1975 over in andere handen. De heer P. van der Mark uit Sneek nam in de statenvergadering van 19 maart (om gezondheidsredenen) afscheid als lid van GS en trad later in het jaar ook terug als statenlid. In zijn plaats kozen de Staten als gedeputeerde drs. J. Mulder uit Sneek (CDA). Een hernieuwde poging om FNP-voorman J. B. Singelsma op de stoel van Van der Mark gekozen te krijgen mislukte. De heer Singelsma kreeg 21 stemmen tegen de heer Mulder 30. De heer Van der Mark, die ruim

Wumkes.nl

20 jaar statenlid was geweest, waarvan 12 jaar als gedeputeerde, werd lof toegezwaaid door de Commissaris der Koningin en de heer H. Keuning, fractievoorzitter van de PvdA. In de vergadering van 3 september werd mr. P. E. van Krevelen door de voorzitter in het zonnetje gezet vanwege het feit, dat hij op 5 juli 20 jaar gedeputeerde was geweest.

Verder vallen nog de volgende feiten te melden: de herdenking van de 30ste verjaardag van Friesland bevrijding met een tentoonstelling van realia uit de bezettingsjaren 1940-1945 in het Kunstsintrum Prinsetún te Leeuwarden, de start van een artoteek (uitlening van kunstwerken) met financiële medewerking van de provincie, het verlenen van een provinciale bijdrage van *f* 35.000 ten behoeve van het vervaardigen van een nieuwe Friesland-film, herziening van het provinciaal zuiveringsplan voor de jaren 1973-1979 (een minder groot aantal zuiveringsinstallaties dan oorspronkelijk was geraamd door samenvoeging van bepaalde geplande installaties), het aanbrengen van hoogteaanduidingen op negen provinciale bruggen, aanvaarding van de nota's met beleidsaanbevelingen over de openluchtrecreatie in Friesland, subsidiëring van het Huis van Sport (gezamenlijk administratief centrum van vijf sportbonden in Friesland) en van het Begeleidingsorgaan Friesland (BOF) voor begeleiding van het jeugd- en jongerenwerk, installatie van een adviescommissie voor toekenning van de Friese Sportwisselprijs en toekenning en uitreiking van deze prijs voor de eerste maal aan Atje Keulen-Deelstra op 17 april, bezoek van Gedeputueerde Staten en aanbieding van geschenken aan het jarige Hindeloopen (750 jaar) en Amsterdam (700 jaar), principe-besluit van Provinciale Staten tot baanverdubbeling van de autoweg Leeuwarden-Drachten.

Belangrijk voor de boeren in Friesland was het besluit van de Staten om de bijdrage ineens voor de netverzwaring niet met 25 pct. (zoals GS voorstelden) maar met 30 pct. te verlagen. Een motie-De Geus c.s. van deze strekking werd op 11 juni met 28-14 stemmen aangenomen. Deze verlaging werd mogelijk dank zij een subsidie van het rijk van 30 pct. in de investeringskosten.

Op 29 mei bracht Koningin Juliana een bezoek aan Friesland, waarbij zij zich speciaal oriënteerde omtrent de problemen van de kleine dorpen. In 1975 werden tevens de contacten hernieuwd tussen de provincie en H.M.'s torpedobootjager "Friesland". Er werden over en weer bezoeken afgelegd en de bemanning van de "Friesland" adopteerde het kindertehuis Tjallingahiem in Leeuwarden.

Op 3 september behandelden de Staten het rapport over de musea in Friesland. Zij stelden zich in grote lijnen achter een aantal conclusies van GS, die zullen dienen als basis voor het toekomstig museaal beleid van het provinciaal bestuur. Er komt o.a. een consulent voor de musea, die zal worden ondergebracht bij het Fries Museum. Tevens stelden de Staten in deze vergadering een provinciale verordening vast ter bescherming van zeldzame plantensoorten in Friesland. Op 30 september werd besloten tot aankoop van een aantal panden aan de Tweebaksmarkt en de Herestraat voor de uitbreiding van de provinciale griffie.

Op 29 oktober werd een nieuwe landschapsverordening vastgesteld, die in de plaats kwam van de oude verordening Landschapsschoon Merengebied. De nieuwe verordening legt voor het gehele gebied van de provincie het aanleggen van woonschepen en pleziervaartuigen, het plaatsen van caravans, het aanleggen van havens, aanlegsteigers en beschoeiingen aan banden.

Op 9, 10 en 16 december tenslotte behandelden de Staten de provinciale begroting voor 1976 met de subsidievoorstellen. Bij de algemene beschouwingen kreeg het college van Gedeputeerde Staten over het algemeen waardering voor het gevoerde beleid.

A. J. WIJNSMA

Wumkes.nl

Rekréaesje en milieu

Op it mêd fan de rekréaesje yn Fryslân liken forrassingen amper mear mooglik. Elts jier wer mear boaten, mear jachthavens, mear simmerhúskompleksen, mear twadde wenten en mear baeigasten, – mar sjedêr 1975 mei twa hiel oare aspekten. Ien gloednij: it botulisme en ien alternatyf-âlderwetsk: in lange en gleonhite simmer. In soarte fan natuerwet dat hja efter inoar oan kamen lykas rein en sinneskyn: nei in (maei)tiid dat net ien fanwegen dat botulisme it wetter yn mocht, kaem in simmer sá hyt dat elk it wetter wol ynkrûpe wóe. Dat koe, hwant it botulisme wie doe wer oer, waerd sein.

Hwat botulisme is? Ja, it is pitertuerlik, mar it is net ien slagge en meitsje de gewoane man nou ris dúdlik hwat it is en hoe't it kaem dat der ynienen sa'n eksploazje fan wie. Der dreauwen deade einen op 'e Tsjûkemar en dat wiisde neffens saekkundigen op botulisme: út dy kadavers kamen forgiffen frij dy't foar minsken net ûngefaerlik wiene. De provinsje forbea it swimmen foar de iene nei de oare mar en it folk sette it baeijen, silen en alle oare wetterwille op in sêft sin. De Hollânske kranten brochten it nijs ûnder ûnbidige koppen en it like der op dat de Fryske marren likernôch leech bliuwe soene.

Doe kaem, nei de waermste winter sûnt 270 jier, dy âlderwetske lange, hite simmer mei 27 simmerske dagen (boppe de 25 graed) en acht tropyske (boppe de 30, mei 32,7 as heechste temperatuer). Sa lang as der waernimmingen dien wurde yn Fryslân, en dat is sûnt 1838, hie der sa'n waerme augustus-moanne net west. Doe't de protters dea fan 'e naeld foelen, wie der net ien mear dy't tocht oan 'e deade einen fan 'e Tsjûkemar en as yn novimber de krantelju de Fryske parsepriis net útrikt hiene oan dr. J. Haagsma as "útfiner" fan it botulisme, hwat it dan ek wêze mei, hie nimmen der mear weet fan hawn.

It liket allegearre hwat Wardenier-eftich, in min-slagge idé om de minsken op in distânsje to hâlden, mar der moat dochs wol hwat fan oan wêze. Deputearre Steaten diene offisieel to witten dat der yn it tiidrek fan 19 oant en mei 29 juny yn it Fryske wetterlân 421 deade einfûgels foun wiene en dat yn 209 fan dy kadavers, dy't út 'e Tsjûkemar opfiske wiene (mar dan ek allinne yn dy!) it foar minsken gefaerlike botulisme – Clostridium Botulinum E, liezen wy yn in ynstjûrd stik – oantoand wie. Hwer't dat botulisme samar ynienen weikaem en hoe't dy oare einen oan har ein kommen wiene, dêr liet de provinsje de minsken oer yn it ûngewisse.

Hoe dan ek: *de marren* wiene wer groatfol seiltsjes en bylkerige boaten, ja – foller as ea. De Lemsterslûs kamen 18.500 plesierboaten troch, goed 2600 (16 persint) mear as yn 1974 en in soartgelikens byld joegen Starum en de Helomafeart, plakken dy't yn 1974 elk al oer de 20.000 boaten talieten op it Fryske wetter. Sels de Warkumer slûs hie 2500 mear: op 'en nij in biwiis dat de boaten hwat langer hwat greater (en djûrder) wurde en de Iselmar net mije. De reddingboatminsken witte der fan mei to praten!

Dy greate boaten, tocht de fiskus, koe wolris aerdich hwat swart jild yn sitte en alle eigeners fan boaten fan oer de 20.000 goune krigen in fragelist foarlein. Party Friezen hawwe der moai wis in minne nacht fan hawn, hwant der bínne hwat plesierboaten yn Fryslân! Neffens in telling fan oktober 1974 leine hjir meiïnoar 17.320 boaten, 45 persint syl- en 55 persint motorboaten. Dêr binne útsoarte skipkes fan net-Friezen by; oars hie sein wurde kind dat ien op 'e tritich Friezen in boat hat. It boaterykst wiene de gemeenten Idaerderadiel (2208), Wymbritseradiel (1927), Snits (1851) en Ljouwert (1437). Omrekkene op it tal ynwenners stie Hynljippen boppe-oan: ien boat op trije Hylpers (mar dêr lizze gâns skippen fan oaren, ek Dútskers). Dan kamen Idaerderadiel, Utingeradiel en Starum mei ien op fjouwer, Sleat mei ien op fiif en Wymbritseradiel mei ien op seis. Fan dy 17.320 boaten hie 40 persint gjin plak yn in jachthaven. Binammen yn Idaerderadiel, Tytsjerksteradiel en Smellingerlân binne fierstentomin oanlizplakken foar al dy boaten (of fierstentofolle boaten foar it tal oanlizplakken, mar krekt hoe't men it bisjen wol).

Al dy boaten meitsje de marren en fearten (en greate farwetters) net allinne hinderlik fol, se forrinnewearje ek de wâllen, waerd altiten sein. In ûndersyk hat útwiisd dat soks

Wumkes.nl

tafalt en dat it binammen komt mei't de eigeners de wâllen forsluorkje litte dat 272 fan de 2117 kilometer iggen gjin sprekken lije kin. Mar de wettersport giet net frijút en as der noch mear boatsjes komme, wurdt it in probleem mei de wâllen.

Hoe hâlde wy dy boaten ôf? De farbilêsting kaem wer op it aljemint, mar dat sil wol neat wurde: it ryk wol gjin tastimming jaen. Der wurdt ek praet oer in farbiwiis (in soarte fan rydbiwiis foar motorboatebisitters mei in eksamentsje-foarôf wie net wei) en oer rêstgebieten dêr't gjin boaten, alteast gjin ploffers, komme meije. As de Opsterlânske Kompagnonsfeart dêr by wêze soe, wurdt der grif tsjinaksele, hwant dy "Turfroute" stiet heech oanskreaun: likernôch 2000 boaten hawwe dizze lânskiplik tige aparte feart fan De Gordyk nei Appelskea fearn.

Né — miskien moatte wy hwat minder advertearje mei "Friesland is mooi — houën zo" en it farrensfolk hwat spoeksjoch meitsje mei oankondigingen lykas in Amerikaenske steat docht: "Fryslân? — Smoarch wetter, stjonkende rûchskernen, walmjende fabriken, gûlende strieljagers: ik soe der weibliuwe as ik Jo wie". Soe dat helpe? Fansels: foar ússels moatte wy wol trochgean mei de Himmeldagen, mar dan tomûk en net yn 'e kranten skriuwe "Fryslân wurdt skjinner". Dat wie hwat de Marrekrite-skriuwer sei nei de Himmeldei fan 14 april. Yn 1974 hellen 6000 himmelders goed 1600 kubike meter ûnrant út it wetter en yn 1975 noch mar de helte. Litte der dan 1100 himmelders minder oan meidien hawwe — yn 'e krante stie, dat binammen de Snitser boatebisitters it ôfwitte lieten — it liket der op dat hwat langer hwat mear minsken dy't op it wetter hwat weismite har in fizerd bigjinne to fielen.

Fan *de eilannen* net safolle nijs. It wie der drok, mar it tal gasten wie likernôch itselde as yn 1974. Op 12 july (Boufak) wiene der op Flylân 8.900 gasten, op Skylge 30.000, op it Amelân 28.000 en op Skiermuontseach 7.000 en in wike letter wiene alle eilannen oan 'e kop ta fol, de kampearterreinen ynbigrepen. Oer útwreiding fan de forbliuwsakkomodaesje wurdt lang safolle net mear praet as in jiermannich forlyn; allinne op Flylân sei de rie, tsjin it sin fan b. en w., dat hy der neat tsjin ha soe as der oan 'e ein fan de Baeiwei noch in hotel by kaem. It reinde lykwols biswierskriften, dat folle kâns is der net. Der wurdt op 't heden mear acht slein op it forbetterjen fan de oare akkomodaesje: it de baeigasten hwat nofliker meitsje. Skiermuontseach krige der in kreas strânpaviljoen by dat yn in sucht útinoar nommen wurde kin en Flylân, dat dochs ek wol yn goedens wol, sil syn moaimakke doarpsstrjitte autofrij meitsje. Safier binne hja op Skylge noch net: dêr hawwe hja it hiele jier troch oan 't hakketoanen west oer it biheinen fan it autoforkear en dat wurdt wol 1977; ás it trochgiet. Net allinne auto's wurde in probleem: ek de plesierjachten. Flylân sleat syn haven ôf mei in keatling om't dy to fol wie, mar meikoarten kriget it eilân in "oanrinhaven" foar plesierfarders. Ek op de oare eilannen binne of wurde maetregels nommen, hwant de wettersport op it Waed nimt hieltiten ta.

Dat *Waed* stie yn 1975 wer yn it sintrum fan de diskusje: komt der fan Swartehoarne nei Holwert in dyk-yn-'t-slyk (plan D) of wurdt de bisteande sédyk op Deltahichte brocht (plan A). It gie hurd tsjin hurd; 1976 sil útslútsel bringe. Ek it sânsûgjen op it Waed foar de sédyk Ternaerd-Peazens joech oanlieding ta harsenskrabberij. It Waedrinnen gie troch, mar de groei is der (lokkigernôch) hwat út: in pear deaden op it Dútske Waed hawwe jitris biwiisd dat it net sûnder risiko's is. It tal séhounen bleau likernôch 400 en hja wiene aerdich soun, sei in saekkundige. Oft der yn de Lauwerssépolder soldaten oefenje sille, stiet noch neat fan fêst, mar it rekréaesjedoarp by Lauwerseach is ûnderwilens al hast in stêd wurden.

Op 'e *fêstewâl* spilen fansels ek wer alderhanne rekréaesjeproblemen. It aeisykjen bygelyks: wy rekken mear as ús ekstra wike (12-19 april) kwyt doe't 5 april foar it hiele lân de lêste dei waerd. Guon fûgelminsken bipleitsje dat it sa bliuwe moat, mar oaren wolle nei 12 april ta en dat joech in spjalt yn it Boun fan Fryske Fûgelwachten. De bislissing is yn 1976 fallen: 5 april en foar Fryslân 12 april. It kampearen waerd frijer: eltse boer mocht as it gemeentebistjûr it lije woe (en guon woene dat net) in biheind tal tinten en "karavans" op syn hiem talitte. De bilangstelling wie lykwols net

Wumkes.nl

bjusterbaerlike great: sawntjin boeren joegen har op, mar har hiem stie sahwat de hiele simmer leech. It bilied oangeande de twadde wenten waerd stranger: der wurdt mear op tasjoen dat de doarpskearnen it hiele jier troch biwenne binne. In tal huzen sitte nou wer gewoan doarpsgenoaten yn en der komme ek minsken út Hollân dy't hjir har "earste went" hawwe. Dy wurde soms wol mei in skalk each bisjoen; in riedslid út 'e Súdwesthoeke klage alteast: sadré't hja goed en wol to plak binne, moatte wy der neffens har foar soargje dat der nimmen mear by komt . . .

Hwat it *lânskip* oanbilanget: yn 't lêst fan oktober hawwe de Fryske Steaten de lânskipsforoardening oannommen (dy't oant nou ta allinne mar fan tapassing wie op it marregebiet), mar de bou fan lizboksestâllen en toersilo's giet fleurich troch. De earste lizboksestâl is fan 1965, de tûzenste kaem yn 1975 ré en it soe bêst kinne dat de twadde tûzen der mar fiif jier oer dogge. Hwat de toersilo's oanbilanget: der is drok oer praet hoe't it mei dy kolossen fan tsien oant tritich meter hichte moat. "Hja hearre by it nije boerebidriuw", waerd sein: "de toersilo is de nije skuorre – de kou dy't foardroege kuil fret hoecht hast gjin hea mear". In Deputearre sei dat sa'n toersilo op hûndert hektare op in tafel fan in kante meter net mear as in stompke fan ien sentimeter is en (sei in oar): in bytsje smoarge betonkleur is fierwei it bêste. Mar as der strak, yn 1980, nei't forwachte wurdt in 150 fan dy smoarge betonkleurige stompkes steane, it wol efkes wennen. En dan mei it wetterskip Lits en Lauwers sizze, dat men kierewyt wurdt fan CRM – faeks sit der yn ien fan de trije "griene nota's" fan dat ministearje, dy oer lânskipsparken, dochs noch in kâns dat fan it eigene fan it lânskip yn Fryslân (dêr't noch gjin lânskipsparken yn oanwiisd binne) mei ryksjild noch hwat to rêdden is. Dy nota jowt nammentlik ek mooglikheden foar it lânskip bûten de spesiael oanwiisde parken, mar dan moatte de boeren wol hwat meiwurkje. Of, lykas ir. J. Vlieger, haed fan de Lânynrjochting yn Fryslân, it sei yn in gearkomste fan de Steatekommisje: "de boer soe eins in nij produkt teelje moatte – lânskip".

De Fryske Steaten hawwe yn juny de biliedsnota Iepenloftrekréaesje oannommen; dy nota is foar de Steatekommisje it hâldfêst foar alles hwat oan 'e oarder komt. Dat sil net sa'n bytsje wêze, hwant der binne altiten noch "projekt-ûntwikkelers" dy't wol los wolle yn Fryslân (de Makkumer Waerd, de Tsjûkemar en oare plakken yn it marregebiet). Faeks saksearret dat yn de kommende jierren hwat, hwant der binne nije rekréaesje-oarden dy't de húskes sa gau net slite as tocht wie en der nou al mei sutelje op 'e Dútske merk. Mei de Riperkrite-plannen rint it sa hurd ek net as forwachte wie: hja binne hwat tó "ambitieus", seine wittenskiplike wurkgroepen dy't der oer to set west ha. Ek it plan om de Jan Durks-polder by de Headammen wer ûnder wetter to setten stiet yn 'e kiif: CRM is der op tsjin om't der in stikmannich seldsume plantsjes groeije soene.

Boeken op typysk toeristysk, rekréatyf en milieu-gebiet oer Fryslân binne der yn 1975 net útkommen. Wol boeken dêr't dejingen, dy't op har tochten troch Fryslân mear as sljochtweihinne genietsje wolle, hwat oan ha kinne, binammen as hja niget hawwe oan hoe't it west hat en hwat der fan oerbleaun is. Dat binne de op in oar plak ek al neamde monuminteboeken (S. J. van der Molen, *Friesland monumentaal,* Ljouwert 1975; H. Twerda, *Tsien Fryske monuminten,* Ljouwert 1975; H. Heeringa-Seepma, *Monuminten yn Eastdongeradiel,* Kollum 1975); it boek fan Jacob Jansen oer de Warkumer gildebieren *(Rijkdom uit Workums verleden. De beschilderde baren der gilden,* Ljouwert 1975); W. Dolk syn fotoboek *Leeuwarden gephotographeerd,* Ljouwert 1975; *Terschelling in vroeger tijd,* Zeist 1975; *Vlieland van toen* . . . fan J. Houter en oare boekjes yn de oanboazjende rige fan âlde printkaerten. Ek útjeften as *Pingo's, puollen en planten* fan H. van der Bij en H. Veenstra (Ljouwert 1975) en *De âlde boereblom- en krûdetún* fan H. Heidinga (Ljouwert 1975) kinne de reiswille to'n goede komme en meitsje dat men it Fryske lân wer ris mei oare eagen bisjocht.

K. SIKKEMA

Wumkes.nl

Beeldende kunst

Van de tientallen tentoonstellingen, die jaarlijks, verspreid over geheel Friesland, worden georganiseerd, blijft op papier maar heel weinig over. Het is mogelijk de stencils te bewaren, die in de galeries de exposities begeleiden, maar ze bevatten een zo summiere tekst, dat de opsomming van de geëxposeerde kunstvoorwerpen zich alleen maar staande kan houden ten overstaan van het voor zeer korte tijd en soms ook voor één gelegenheid bijeengebrachte werk. Wil men de gevarieerde, in veel opzichten ook bloeiende oogst van een Fries tentoonstellingsjaar documenteren, dan komt men helaas niet verder dan tot een stapel stencils en een reeks dagbladrecensies — een geheel, dat in deze rubriek zou verkorrelen tot een weinigzeggende opsomming van kunstenaarsnamen.

Dat is de reden, waarom er destijds is gekozen voor het rubriceren van de tentoonstellingen, die van een catalogus werden voorzien: deze kunnen de kunstenaar en zijn werk duidelijk belichten en — vooral dank zij enige illustraties — de herinnering aan het tentoonstellingsbezoek beter vasthouden. Die keus kan om documentaire redenen verdedigd worden, ideaal is ze niet (maar het noemen van alleen de tentoonstellingen, die voor de verslaggever van belang waren, leidt tot een nog veel minder ideale subjectiviteit). Er is dan wel een norm gesteld, maar aan een dergelijke norm zouden vele exposanten graag willen voldoen, als daartoe de middelen maar aanwezig waren. Die zijn er voor dit doel bij de galeries niet, zodat al die activiteiten meteen onvermeld blijven, en ze zijn er bij de musea — want deze rubriek is dan bijna automatisch een museumrubriek geworden — in beperkte mate. Weliswaar heeft een museum iets meer de neiging zijn tentoonstellingen van een blijvende documentatie te voorzien, maar het ziet daartoe lang niet altijd de mogelijkheden.

Om budgetaire redenen is er van het ambitieuse (en vooral ook buiten Friesland de aandacht trekkende) tentoonstellingsbeleid van het Museum 't Coopmanshûs te Franeker slechts een klein deel op papier gezet. Meer was binnen de begroting niet mogelijk. In die situatie is het logisch, dat de tentoonstellingen — waaraan het museum zijn snel gestegen bezoekcijfer voornamelijk dankt — prevaleren en dat zij slechts bij uitzondering worden voorzien van een catalogus, die in het geval van de "Kransossen" (een interessant overzicht van de parade-dieren van het slagersgilde in eerdere eeuwen) en van gekleurde tekeningen van Jan H. van der Zee heel eenvoudig werd gehouden. Forser is de catalogus van het werk van de Utrechtse kunstenaar Amp Smit, geboren in 1903, die alleen al daarom in Franeker paste, omdat het Coopmanshûs regelmatig èn vindingrijk aandacht vraagt voor Nederlandse kunst uit de vooroorlogse periode. Amp Smit is thans nog wel werkzaam, maar de tentoonstelling accentueerde niet het minst het werk van vóór 1940. Juist dergelijke exposities bepalen mee het gezicht van het Franeker tentoonstellingsbeleid. Dat de catalogus meer aanzien heeft gekregen was te danken aan het feit, dat de tentoonstelling niet alleen in Friesland, maar ook door een Utrechtse kunsthandel was georganiseerd.

Het Leeuwarder Princessehof doet al zijn tentoonstellingen vergezeld gaan van documentatie. Soms in de vorm van een vrij eenvoudig, maar goed verzorgd vouwblad. Een dergelijke begeleiding kregen de exposities van Loes van der Horst (weefsels), Cardena (een 'warmte-specialist', die bij langer verblijf in het museum misschien ook aan het pottenbakken was gegaan, maar voor het overige altijd en overal thuishoort en daarom, aldus Jaap Romijn, ook in het Princessehof) en van Geertje van Oudheusden, die een grote zomertentoonstelling kreeg, volgens de traditie, dat in de zomermaanden een Friese kunstenaar aan bod komt. In eerdere jaren waren dat Germ de Jong en Alma Tadema, nu dus een jongere, wier werk een, ondanks haar 32 jaar, heel eigen inbreng heeft.

Als catalogus van de in het kader van het Monumentenjaar gehouden tentoonstelling "Stadsbeeld" fungeerde het album "Leeuwarden gephotographeerd", waarin W. Dolk 175 oude, voornamelijk topografische foto's reproduceerde (zijn inleiding over 19e-eeuwse fotografen maakt o.m. duidelijk, waarom pourtraitschilders als Berend Kunst —

Wumkes.nl

zie Panorama 1974 – van de markt werden verdrongen). Is in het boek gekozen voor de chronologische volgorde, op de tentoonstelling waren de daguerreotypies, afdrukken van natte en droge collodiumplaten, kooldrukken, stereoscopische foto's enz. min of meer naar onderwerp gerangschikt. De samenstellers wisten de wat rommelige indruk van (de meeste) fototentoonstellingen te vermijden: zij kwamen tot een esthetisch bevredigende opstelling, waarin de circa duizend, dikwijls uiterst kleine objecten stuk voor stuk goed tot hun recht kwamen.

Bij de grotere ceramiek-tentoonstellingen heeft het Princessehof een uitstekend contact met het Mededelingenblad Vrienden van de Nederlandse Ceramiek, dat nummers wijdde aan het door Bernard Asselbergs, hoofd van de educatieve dienst van het Princessehof, samengestelde eerste overzicht van Surinaams aardewerk en aan het 80-jarig bestaan van de Utrechtse pottenbakkerij Mobach, welk bedrijf – in 1895 gesticht door de uit Bolsward afkomstige Klaas Mobach – niet alleen in de Utrechtse fabriek, maar ook in het Princessehof exposeerde. Een educatieve tentoonstelling van zoutglazuur werd toegelicht door een vouwblad, dat in samenwerking met de Museumkrant van het Amsterdamse Rijksmuseum werd gepubliceerd.

Van de tentoonstellingen in het Fries Museum kregen de twee zomerexposities – beide gehouden in de gehoorzaal – een catalogus, de eerste gewijd aan werk van Koosje van Keulen, Barend Blankert en Carel van Eeden, de tweede aan projectkunst van Jan de Bruin, Fritz Rahmann en Lollo Wijtsma. Informatie over de tentoonstellingen Van straatwinkel tot winkelstraat en de Kanselarij werd verschaft op de keerzijde der affiches. Een duidelijk beleid ten aanzien van affiches en catalogi is er in het Fries Museum dus niet. Het zal er wel moeten komen, wanneer in 1977 de tentoonstellingszaal gereed zal zijn en daar met zekere regelmaat tentoonstellingen zullen worden gehouden.

Wie ingelicht wil worden over de hedendaagse beeldende kunst in Friesland en wenst te beschikken over korte personalia van de in deze provincie werkende kunstenaars kan daarvoor terecht bij de artikelen van Peter Karstkarel in de Encyclopedie van het hedendaagse Friesland; de bijdrage over musea en oudheidkamers is van de hand van uw kroniekschrijver

H. KINGMANS

Tael- en letterkunde

By wize fan ynlieding kin hjir fêststeld wurde dat it rékommen fan it *Rapport van de projectgroep invoering Fries als verplicht vak op de scholen voor gewoon lager onderwijs in de provincie Friesland* oanlieding jowt, 1975 ek to bineamen as "it jier fan it Frysk". Minister Van Kemenade is – yn augustus – sels delkommen om dit rapport (fan de "kommisje-Sinnema") yn Ljouwert ta to ljochtsjen. Oer de útwurking fan de yn dat rapport (útkommen by it Ministearje fan Underwiis en Wittenskippen yn Den Haech) delleine rjochtlinen is wer in nije kommisje (wurkgroep) to set gien en fierders hat it ek oan in needsaeklik achte presentaesje net ûntbrutsen. De Provinsiale Underwiisried hold op fiif ûnderskate plakken mei dat doel in konferinsje en K. Boelens skreau, op oanstean fan it departemint, in fleurige èn saeklike brosjuere *Twatalich leger ûnderwiis, binammen yn Fryslân*, dêr't ek in Nederlânske, Frânske, Dútske en Ingelske versy fan rémakke waerd, c.q. wurde.

De Provinsje helle yntusken it hjitte hangizer dat stavering(sforoaring, ja of né) hjit ek wer út it fjûr. De kommisje dy't yn earste ynstânsje opdracht krige om nei to gean oft der ja of né trochpraet wurde moast oer staveringsforoaring kaem ein fan it jier noch krekt út 'e rie: der sil yndied oer praet wurde. In to forwachtsjen advys oer de omfang fan in staveringsforoaring sille Provinsiale Steaten har "yn heechste ynstânsje" oer útsprekke.

T a e l k u n d e. It tal taelkundige publikaesjes yn boekfoarm wie bare lyts, mar it yn 1975 útkommen twade diel fan B. Sjölin syn dissertaesje oer it Fivelgoër hânskrift (1971), nammeregister, glossarium en synoptysk oersjoch bifetsjend (Martinus Nijhoff, Den

Wumkes.nl

Haag), moat hjir yn elk gefal neamd wurde. Nijsgjirrige artikels fynt men fierders forspraet oer tydskriften lykas "Us Wurk" (tydskrift foar frisistyk, fan it Frysk Ynstitút oan de Ryksuniversiteit to Grins), "It Beaken" (Fryske Akademy) en ek wol yn "De Pompeblêdden" (tydskrift foar ûnderwiis en Fryske stúdzje fan de AFUK). Om inkelde eksimpels to neamen: G. van der Meer en T. B. Hoekema forfetten it ûndersyk nei *The imperativus pro infinitivo* ("Us Wurk", nr. 1-2), yn itselde blêd sette W. J. Buma net allinne syn "wurdsneuperijen" fuort, mar ljochte er de lêzers ek yn oer *In runefynst út Eenum* (nr. 3), wylst H. S. Buwalda fannijs in fiks stientsje bydroech ta de kennisse fan it Bildtsk (nr. 3). D. A. Tamminga en G. van der Woude leveren lêsbere bydragen oan "De Pompeblêdden" op it mêd fan resp. de syntaxis en de wurdôflieding. Fan H. T. J. Miedema moat it artikel oer *Sou, Séfonnen, Bauke, Bouma, Thor en touwersdey* ("It Beaken" nr. 4/5) signalearre wurde.

Letterkunde. *Prizen.* De advyskommisje foar de takenning fan de *Gysbert Japicxpriis* 1975 wie net ienriedich. De mearderheit (R. Postma-Stolk en G. de Vries) hâldde it op Rink van der Velde, de minderheit (Ph. H. Breuker) op R. R. van der Leest. Deputearre Steaten ha it mearderheitsadvys folge en ek gehoar jown oan de stille wink fan de bikroande auteur dy't der slim tsjin oanseach en nim syn priis (foar syn resinte publikaesjes yn it bisûnder en syn hiele oeuvre yn 't algemien) yn ûntfangst yn it troch it protokol foarskreaune Boalserter stêdhûs-formidden en alles hwat dêr, oan swellesturten e.t.q., mei mank liket to wêzen. Dat it kolleezje fan D.S. fan de weromstuit by de priisútrikking yn bisletten rounte op it Provinsjehûs yn alderkraelskroatenste útris forskynde wie it safolste biwiis fan it feit dat it heechste gesach oan de Twibaksmerk net foar ien gat to fangen is. Ek ûntradisioneel gong it om en ta by de útrikking fan de *Rely Jorritsmaprizen* fan de foriening De Fryske Bibleteek: it gemeentehûs yn Mantgum, it âlde sté, moast de eare litte oan de doarpsherberge. De prizen wiene by de ynstjûrders fan proaza foar Akky Kuiper-Van der Veer, Alex M. J. Riemersma en Pyt-Jan Sikkema, alle trije nijlingen yn dit formidden mei wurk op peil, en by de ynstjûrders fan poëzy foar Bearn Huisman pûr allinne. De *KFFB* bikroande de romans *As in blêd* fan Ryk (van der Galiën-)de Boer (yn 1975 ek útkommen) en as twade *Blommen foar Minke* fan de jierrige debutant S. Schoffelmeer. *Us Frysk Berneboek* bikroande *De trochsetters* fan de talintfolle Nel van Calsbeek en yn de *Toanielpriisfraech* fan de Fryske Kultuerried wiene de ûnderskiedingen foar (1) Alle Jager mei it moderne, min of mear eksperimintele *Halte* en (2) Elisa Posthuma mei in noflik-tradisionele *Frânske kater*. In ôffaller hie it Frysk Utjefte Fûns doe't bliken die dat fan de alve hânskriften, ynkomd foar de yn de mande mei it Skriuwersboun útskreaune *Romanpriisfraech*, gjinien in bikroaning wurdich achte wurde koe; foar Haye Galama lykwols skeat der al in "oanmoedigingsdofke" oer.

Belletry. Romans en forhalen forskynden der net minder as 23, mar dêr wiene dan wol 7 (!) werprintingen ("reprints", om krekt to wêzen) by. Hwerûnder de 9de sawol fan Abe Brouwer, *De gouden swipe* (Osinga, Boalsert; earste printinge 1941) as fan Rink van der Velde, *Foroaring fan lucht* (Friese Pers, Ljouwert; earste printinge 1971). Osinga yn 'e mande mei de KFFB naem de measte titels foar har rekken (10); it twade plak wie foar de Friese Pers (6). Echte forrassingen foelen der net to signalearjen; wol twa — tige útelkoarrinnende — romans elk yn eigen genre op heech nivo: Trinus Riemersma syn *Myksomatoze* (Koperative Utjowerij, Ljouwert) en Rink van der Velde syn *Pake Sytse* (Friese Pers, Ljouwert). Mei *Morpheus yn de ûnderwrâld* levere R. R. van der Leest it fjirde diel fan syn formaeklik-parodistyske romanrige. It kaem út by "Alternatyf", dêr't ek *Ealse en ik*, it lêste proazawurk fan de noch itselde jier forstoarne B. Tuinstra forskynde. Josse de Haan syn roman *Sliepe yn spinreach* (K.U.) moat hjir neamd wurde as in nij eksperiment fan dizze produktive auteur. Fan it debút fan Margryt Poortstra, *Hillige Minke* (Osinga, Boalsert) kin sein wurde dat it yn alle biskiedenens dochs forwachtings opropt en fierders kin it oankrúst wurde as kuriosum: it is it earste boek dat opnomd waerd yn it abonnemint fan de beide bisteande Fryske boekeklubs: Fryske Bibleteek en Kristlik Fryske Folksbibleteek. Kurieus is ek, dat yn 1975 twa

Wumkes.nl

Fryske boeken weardich kard waerden om yn Hollânske oersetting to forskinen: *De bloem uit de rietvelden* fan P. (J.) de Jong (Bigot & Van Rossum, Naarden; oerset troch jfr. M. van der Meulen) en *Kruidenbitter* fan Rink van der Velde (Wereldbibliotheek, Amsterdam; oerset troch de auteur).

Poëzy is der frijhwat publisearre: 14 titels. En dêr wiene mar twa werprintingen by. De Koperative Utjowerij wie hjir it warberst mei 5 bundels, meast fan jonge(re) auteurs. De Tille brocht (yn 'e mande mei Bosch & Keuning, Baarn) net allinne in twade printinge fan D. A. Tamminga syn syklus *In memoriam* (mei de Hollânske oersetting fan Theun de Vries) mar ek Lieuwe Hornstra syn poëzydebút *Fersen* en, fannijs yn 'e kompe mei Bosch & Keuning, Berber van der Geest har oertsjûgjende earstling *Der binne fan dy dingen*. De Friese Pers makke, njonken de populaire Gurbe-rige, in bigjin mei in poëtyske pendant dy't provosearjend a-poëtysk Loltsje-rige doopt waerd. Tiny Mulder koe mei har treflike bundel *Op slach fan tolven* de punt der ôf bite en fansels moat yn it ramt fan dit flechtich oersjoch dochs ek nr. 2 yn dy rige, de tsjokke bundel *Eerste keur uit de* (ûnfolpriizge, FD) *Lyrische Courant* neamd wurde.

Forskaet. Ta it literair forskaet kinne de beide forrassingen rekkene wurde dy't J. H. Brouwer syn lêzers foar sette: de biografy *Dag Hammarskjøld, strider foar frede* (De Terp, Ljouwert; útkommen ta gelegenheit fan Brouwer syn 75ste jierdei) en de literair-histoaryske stúdzje *Ta de skiednis fan De Holder, 1926-1929* (Lyts Frisia, Grins, jrg. 1976,!). De Koperative Utjowerij fierde syn earste lustrum yn styl mei in fleurige en ynformative *OmniKUbus* en it SSFS "Bernlef" die dat mei syn tsiende lustrum yn in ek fanwegen syn yllustraesjes dokumintair goed biteard tinkboek (Fryske Akademy). In bisykjen ta kontemporaine skiedskriuwing levere G. Abma yn it compendiumdiel fan de *Encyclopedie van het hedendaagse Friesland* (Van Seijen, Ljouwert). In apart plak yn de Fryske publisistyk nimt fierders Th. Bakker yn, dy't syn kristlik-fryske ideologyske stikken út blêdden as "De stim fan Fryslân" en "De stiennen man" karbondele yn *Kristus foar Fryslân* (Kristlik Frysk Selskip, Ljouwert). In stikje biwegingsskiednis waerd, smout en minutieus, dellein yn it jubileumboekje oer de hûndertjierrige Krite Grou fan it Selskip 1844, *De krite yn 'e krânse* fan S. A. Schoustra. Wy wolle dit skift bislute mei de beide vademecums dy't 1975 brocht hat: de *Skriuwerskalinder 1976* fan it Skriuwersboun (geskink by de diskear tige suksesfolle sutelaksje: opbringst twa ton) en it *Bûsboekje 1976* fan it Kristlik Frysk Selskip.

Tydskriften. Foarsafier't hja hjirboppe net yn oar forbân to praet komd binne kinne hjir noch in mennich tydskriften signalearre wurde op groun fan foar ús oersjoch relevante bydragen. Sa brocht dr. A. Feitsma yn "Trotwaer" (nr. 3) nijsgjirrige *Literatuersosjologyske fraechstellingen yn de Fryske literatuer* op it aljemint (fan har hân moat nammers yn it Hollânske moanneblêd "Spiegel Historiael", oktobernr., it artikel *Het Fries tot 1800* ek neamd wurde). "Alternatyf" makke syn lêzers net allinne bliid mei in trijedûbeltsjok spesiael nûmer *Fedde Schurer op en út*, mar publisearre yn nr. 4/5 ek in wiidweidich fraechpetear dat Joop Boomsma fierde mei Fokke Sierksma oer dy syn Fryske affiniteiten. Deselde Sierksma droech – de wrâld is lyts, ek yn tydskriftelân – oan "Trotwaer" û.o. in wiidweidich essay oer Picasso by (nr. 4). It moanneblêd "De Strikel" publisearre de hjirboppe al neamde bikroande ynstjûringen foar de Rely Jorritsma-priisfraech (novimbernr.). "Us Wurk" brocht "nijs" yn de foarm fan K. Dykstra syn stúdzje oer de achttjinde-ieuske auteur Feike van der Ploeg (nr. 3) en W. J. Buma syn ûntdekking fan in oant nou ta ûnbikend midfrysk brulloftsrym út 1760 (nr. 4). Fan "De stiennen man" moat sein wurde dat it de staveringsdiskusje op 'e foet folge hat û.o. yn de foarm fan in spesiael nûmer (16) en dat it mei in nûmer (6), alhiel wijd oan *It Frysk yn bistjûr en rjochtsforkear*, allyksa dokumintearjend goed wurk dien hat. As wy hjir bislute mei to forwizen nei it nûmer 6-8 fan "Lyts Frisia", wijd oan de neitins fan de yn 1975 forstoarne dichter R. P. Sybesma, dan bitsjut soks net dat oare, net neamde periodiken har plak net skjin makke hawwe soene, mar dy kinne al sachs in oar jier oan bar komme!

FREARK DAM

Wumkes.nl

Monumentenzorg

Kerken en torens. Dank zij de gelden, die het ministerie van sociale zaken ter beschikking stelde voor de bestrijding van de werkeloosheid, konden tamelijk veel restauraties worden aangepakt en daar deze geldstroom reeds enkele jaren vloeit, kunnen er ook steeds meer tot een goed einde worden gebracht. Vrijwel bij elke restauratie verlopen wel enkele jaren tussen het begin van de plannen en het begin van de uitvoering, en bij een omvangrijk werk vraagt die uitvoering zelf ook weer enkele jaren.

In 1975 kwam vooral een groot aantal torens gereed. Het bureau Van Manen & Zwart had de leiding bij de restauratie van de torens te Akkrum, Oudega (S.), Warns, Nes (W.D.) en Hantum. Baart restaureerde de torens te Nijemirdum en Marssum, Kroes die te Lemmer, en verder werden er nog vier torens hersteld onder leiding van de diensten van Gemeentewerken. Dit betrof die te Hollum en Nes op Ameland en die te Engwierum en Peasens in Oostdongeradeel. De meeste van deze torens behoren aan de burgerlijke gemeente, maar in zijn algemeenheid is dat in Friesland niet het geval. De Stichting Alde Fryske Tsjerken heeft onlangs een onderzoek laten uitvoeren inzake de eigendom van de Friese kerktorens. Daaruit bleek dat van de 310 torens (inclusief koepels en dakruiters) er 245 of 80 % eigendom van de kerkvoogdij zijn en slechts 65 of 20 % van de burgerlijke gemeenten. Het lijkt wenselijk, dat alsnog een aantal torens aan de burgerlijke gemeenten in eigendom wordt overgedragen.

In vier dorpen kwam een complete restauratie van kerk en toren gereed: Britswerd (Van Manen & Zwart), Gerkesklooster (Van Manen & Zwart), Olterterp (De Vrieze) en Jelsum (geen eigen architect). Ingrijpend waren vooral de beide eerstgenoemde kerkherstellingen. Britswerd moest gerestaureerd worden nadat bij de novemberstorm van 1972 het dak grotendeels verdwenen was. Het gebouw werd geheel hersteld in de bestaande vorm, dus zonder het openen van romaanse poortjes e.d. De inrichting is wel fors gewijzigd. Een groot deel van de banken werd uit de kerk gehaald (en herplaatst in Gerkesklooster); dit gebeurde om in de kerk meer mogelijkheden te hebben voor gebruik van diverse aard, bijvoorbeeld tentoonstellingen en kamermuziekconcerten. Er kwamen enkele fraaie grafstenen te voorschijn en er werden sporen van een vroegere tufstenen kerk aangetroffen. In Gerkesklooster werd de kerk — het voormalige brouwhuis van het cistercienser klooster Jeruzalem — van aanbouwen ontdaan. In het oostelijk deel werden de vergaderruimten hersteld, waar nog tot 1873 de predikant woonde.

Minder omvangrijk waren de herstellingen aan de Doopsgezinde vermaning te Dantumawoude, waar het interieur werd opgeknapt, en de Hervormde kerk te Ternaard, waarvan de muren in- en uitwendig werden hersteld. In Marssum en Schurega werd het dak onder handen genomen, in Balk het Lohman-orgel uit 1845 — onder leiding van K. Bolt — hersteld. De katholieke kerk te Sint Nicolaasga kocht het orgel van de kerk te Akersloot aan, een instrument met een sierlijk neo-gotisch front, rond 1870 gebouwd door L. Ypma.

Op 12 september 1975 werd het kerkgebouw te Britswerd weer in gebruik genomen, eigendom van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Daar het in die maand ook vijf jaar geleden was, dat deze stichting werd opgericht, hield de Commissaris der Koningin de openingsrede. Hij wees op de noodzaak om ook kerken als deze, die geen directe functie meer hebben voor de eredienst, toch te bewaren als monumenten van geschiedenis en kunst en als belangrijke onderdelen van dorp en landschap. Voor veel kleine dorpen — hoe opofferingsgezind ook — is het onmogelijk hun kerk goed te onderhouden. In toenemende mate worden derhalve kerken aangeboden aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken.

Deze stichting nam in 1975 de volgende kerken met torens in eigendom over: Beers, Katlijk, Terband, Hijum, Finkum, Schalsum, Peins, Zweins en Boer. Zij bezit nu vijftien kerken, een klokkestoel en een oude boerderij, bestemd voor de opslag van materiaal. Het werk van de stichting wordt door 3500 donateurs gedragen, die twee maal per jaar een goed verzorgde publicatie over de kerken krijgen toegezonden, in 1975 over de kerk

Wumkes.nl

te Sint Nicolaasga en over sagenthema's rondom Friese kerken. Gelukkig kwam de stichting in 1975 ook wat ruimer in haar middelen te zitten door verhoging van de overheidssubsidies.

Bij de kerken, die overgedragen worden aan de stichting, maar evenzeer bij verschillende andere, bijvoorbeeld die van Lions en Jouswier, blijft de bestemming een probleem. Voorop staat echter, dat deze waardevolle kunsthistorische monumenten bewaard moeten blijven, mede als onmisbaar onderdeel van het dorpsbeeld: primair komt het behoud van het gebouw, secundair de bestemming. Wie weet is er over twintig of vijftig jaar wel een goede bestemming voorhanden, die we nu nog niet zien. Ons leef- en woonpatroon verandert snel.

REGN. STEENSMA

Woonhuizen. Ook in 1975 werden er weer vele woningen gerestaureerd. Dat "vele" is, gezien het voornemen om in deze provincie rond 70 stads- en dorpsgezichten te beschermen, echter van zeer betrekkelijke aard. Het is spijtig te moeten constateren, dat van de zo profijtelijke rehabilitatie-regeling nog door maar weinig gemeenten gebruik kon worden gemaakt: door de meeste gemeenten is het daarvoor noodzakelijke "voorwerk" nog niet afgerond of zelfs nog niet aangevat. De gemeenten, waarvoor de regeling reeds geldt, hebben bepaalde rechten verworven en zullen daarvan nog vele jaren profiteren; de andere missen elke zekerheid, zolang niet door de ministeries van cultuur, recreatie en maatschappelijk werk en van volkshuisvesting en ruimtelijke ordening de rehabilitatie- en saneringsplannen voor de beschermde c.q. te beschermen plaatsen zijn goedgekeurd.

In 1975 werden restauraties voltooid in de volgende gemeenten:

Baarderadeel. In Bozum kwam de restauratie van het pand De Havens 3 gereed.

Dantumadeel. Op het terpje van Janum werden de woningen 4 en 8 gerestaureerd.

Dokkum. Met het gereedkomen van de restauratie van de panden Baantjesbolwerk 1 en Boterstraat 8 is de eerste stap gezet op het pad naar de volledige rehabilitatie van de stad Dokkum. Gezien de activiteiten, die het gemeentebestuur heeft ontwikkeld om zo ver te komen, en de — niet in de laatste plaats financiële — zorgen, die het heeft gehad, is het verheugend, dat nu eindelijk een begin kan worden gemaakt met het herstel van de binnenstad.

Ferwerderadeel. Deze gemeente staat er reeds lang om bekend, dat zij, als het niet op andere wijze mogelijk blijkt, zelfstandig restauraties ter hand neemt. Het is dan ook geen wonder, dat jaar op jaar de voltooiing van restauraties kan worden gemeld, in 1975 van de panden Havenstraat 1 en Vrijhof 5 en 6.

Franeker. Met de geslaagde restauratie van de Botniastins komt de algehele rehabilitatie van het centrum van Franeker in zicht. Er zullen in Friesland weinig plaatsen gevonden worden met zulk een voorname en complete diversiteit van monumenten.

Harlingen. Ook in Harlingen is men actief bezig met de totale rehabilitatie van de binnenstad. Het ligt ook voor de hand, dat in een stad met zo veel monumenten op zulk een grote schaal wordt gerestaureerd en gerehabiliteerd. Een gelijke opgave wordt echter niet in elke gemeente op gelijke wijze opgelost. Bij het Harlinger gemeentebestuur is duidelijk de wil aanwezig om het tijd- en geldrovende restauratieprobleem aan te pakken; elders ontbreekt die wil nogal eens en voor vele gemeenten geldt, dat de eerste stap nog moet worden gezet. Dat Harlingen vele stappen voor ligt blijkt uit de gereedgekomen restauratie van de panden Grote Bredeplaats 35, Hondenstraat 3, Kerkstraat 16, Noorderhaven 26 en 55, Voorstraat 36, 38 en 65 en Zoutsloot 76, 84 en 86.

Heerenveen. Na veel moeite en zorg is de restauratie van Herema state voltooid; het zou onvergeeflijk zijn geweest indien dit gebouw door sloop was verdwenen.

Hindeloopen. Wanneer de rehabilitatie met dezelfde voortvarendheid wordt voortgezet als tot nu het geval is, zal dit stadje er al spoedig weer gaaf bij staan. Zo werden dit jaar gerehabiliteerd de panden Achtvoet 30, Kalverstraat 13, Nieuwstad 41 en (een gedeelte van) Oost 1 (een schuurgedeelte, dat in een clubhuis werd getransformeerd).

Wumkes.nl

Leeuwarden. Ook hier werden weer enkele panden gerehabiliteerd c.q. gerestaureerd: Bollemanssteeg 64 (interieur), Bredeplaats 3, Grote Hoogstraat 6, Grote Kerkstraat 6 en Weaze 32. (Helaas werd de Willemskade verder ontluisterd door afbraak van het karakteristieke, circa een eeuw oude, doch in uitstekende staat verkerende pand no. 29; in 1972 trof het soortgelijk te kwalificeren hoekhuis Zuiderstraat 3 hetzelfde lot.)

Lemsterland. Gelukkig is door de restauratie van het pand Langestreek 1 toch nog een klein stukje van het — nu bijna geheel verdwenen — oude Lemmer voor ondergang behoed.

Menaldumadeel. Hopelijk is de restauratie van het pand Slachtersrige 6 te Beetgum de eerste in de rij, en zal deze uiteindelijk leiden tot de volledige rehabilitatie van dit (nog) mooie dorp.

Oostdongeradeel. Opnieuw kan Oostdongeradeel met ere genoemd worden onder de actieve gemeenten. De rehabilitatie van de Kerkbuurt te Metslawier gaat voort, hetgeen blijkt uit de restauratie van de nos. 15 en 16. Maar ook in Ee komt de rehabilitatie van de kern op gang; het pand Hegeloane 10 is daarvan een bewijs.

Opsterland. In Gorredijk werd de restauratie van het pand Hoofdstraat 41 voltooid.

Westdongeradeel. In Moddergat wordt de rehabilitatie voortgezet. Na het gereedkomen van de welbekende Fiskershúskes werd nu de laatste hand gelegd aan het pand Reddingsbootreed 4.

Workum. Ook in deze stad gaat de rehabilitatie door: letterlijk overal wordt gebouwd. Ten gevolge van deze activiteiten herneemt het ene na het andere pand met ere zijn plaats in de lange rij waardevolle woonhuizen. Hier kan men duidelijk constateren, wat een geïnspireerd gemeentebestuur vermag. Tot de rehabilitatie droegen in 1975 de volgende panden bij: Dwarsnoard 72, Noard 76 en Súd 46 en 69.

Schiermonnikoog. In deze gemeente kwam het fraaie eilanderhuis Langestreek 130 gereed.

Sloten. Met de restauratie van het pand Voorstraat 107 is een belangrijke stap verder gezet op de weg van de rehabilitatie. Het is vrijwel zeker, dat deze stad met de in gang gezette ontwikkeling een mooie, "behouden" en bovenal veilige toekomst tegemoet gaat.

M o l e n s. Ook voor het molenbestand in Friesland is 1975 een goed jaar geweest. Tegenover rampen, zoals het verbranden van de houtzaagmolen "De Haan" te Franeker en van "De Welkomst" te Sint Jacobiparochie staan vele in dit jaar voltooide restauraties. In de onderscheiden gemeenten betreft dat de volgende molens:

Dantumadeel. De molen van de Broekpolder en de molen bij het Klaarkampstermeer werden gerestaureerd. De eerste komt in beheer bij de gemeente Dantumadeel en de tweede heeft Staatsbosbeheer als eigenaar, instanties, waarbij beheer en onderhoud in goede handen zijn en waardoor de toekomst voor deze molens verzekerd schijnt.

Ferwerderadeel. Het molentje "Groot Hickaerd" onder Jislum kon volledig gerestaureerd aan de eigenaar, de stichting "De Fyske Mole" worden opgeleverd.

Franekeradeel. Gerestaureerd werd de spinnekop met achtkante ondertoren, gelegen aan de weg Tzum-Wommels. Bij de nieuwe eigenaar, de gemeente Franekeradeel, is dit molentje in goede handen.

Haskerland. De Deelsmolen (ook wel Grevensmolen), met het oude molenaarsonderkomen, kan na de voltooide restauratie weer ettelijke jaren zijn landschappelijk belangrijke functie vervullen. De nieuwe eigenaar, de gemeente Haskerland, zal daartoe naar vermogen het hare bijdragen.

Hennaarderadeel. Met de voltooiing van de restauratie van de molen van de Rispenserpolder onder Hidaard is eindelijk aan deze molen recht gedaan. Bij de gemeente Hennaarderadeel is de toekomst voor deze molen verzekerd.

Idaarderadeel. De restauraties van de Borgmolen en van de spinnekopmolen aan de Wijde Bird te Grouw zijn gereedgekomen. Een goed beheer is bij de gemeente Idaarderadeel gewaarborgd.

Tietjerksteradeel. Ook de molen van het waterschap "De Wâlden" onder Oudkerk

Wumkes.nl

werd gerestaureerd. Dat deze in zeer goede handen is, kan bekend worden verondersteld.

Weststellingwerf. De molen "Windlust" in Wolvega, die een groot deel van de omgeving beheerst, kon worden gerestaureerd; hij zal zeker door de gemeente Weststellingwerf in ere worden gehouden.

Wonseradeel. Ook deze gemeente heeft haar steentje bijgedragen tot het behoud van het Friese molenbestand. De restauratie van de molen "De Onderneming" te Witmarsum werd voltooid, waardoor een voor dit deel van Friesland belangrijke grote molen zich weer kan laten zien.

Het streven van de eigenaren van molens is er op gericht om alle molens een of twee molenaars te geven. De vereniging "Gild Fryske Mounders" tracht in samenwerking met de stichting "De Fryske Mole" voor elke molen een molenaar/voogd te vinden, die tot taak krijgt de molen regelmatig te laten draaien, kleine onderhouds- en reparatiewerkzaamheden aan de molen te verrichten en de noodzaak van grotere reparaties aan de eigenaar te melden. Op deze manier moet het mogelijk zijn om het Friese molenbestand voor verval te behoeden en met een minimum aan kosten in ere te houden.

J. F. STALLINGA

Monumentenwacht. De op 23 februari 1973 in Sint Nicolaasga door de heer H. J. Vonhoff, staatssecretaris van c.r.m., ten doop gehouden "Stichting Monumentenwacht Nederland" bestond aanvankelijk alleen uit een Friese afdeling. Nog in datzelfde jaar werd ook een Groninger afdeling opgericht, waardoor het aantal abonnees (voor het merendeel kerkvoogdijen en gemeentebesturen, alsmede de stichtingen "Oude Groninger kerken" en "Alde Fryske tsjerken") op ruim tachtig kwam. Dat eerste jaar kenmerkte zich door voortdurende improvisatie. Voor de twee — met zorg uitgekozen — Friese monumentenwachters was er niet direct een volledige dagtaak; deze vaklieden konden echter op de tijden, dat er niets te inspecteren viel, worden ingeschakeld bij de werkzaamheden van een op restauratiewerk gespecialiseerd bouwbedrijf. In de loop van 1974 ontstond een afdeling Utrecht en werd een zodanig abonnee-bestand bereikt, dat de beide monumentenwachters volledig in dienst van de stichting moesten worden genomen. Dat was slechts mogelijk door aanzienlijke subsidies van het Rijk en van de provinciale overheden.

Einde 1975, dus na drie jaar activiteit, zijn er al zes provinciale afdelingen (Friesland, Groningen, Utrecht, Noordbrabant, Drente en Zeeland), terwijl er in de overige provincies besprekingen gaande zijn over de oprichting van afdelingen. Het aantal servicewagens, elk bemand door twee monumentenwachters, kan binnenkort — mede dank zij de financiële medewerking van het Prins Bernhardfonds — op vier worden gebracht.

Het nut van geregelde inspectie van monumentale gebouwen, algemeen erkend door degenen, die zelf in de monumentenzorg werkzaam zijn, dringt ook meer en meer tot de eigenaars door, wat leidt tot een snel toenemend tal abonnees. Momenteel worden rond 700 grotere en kleinere objecten in de genoemde zes provincies door de monumentenwacht gecontroleerd. Voor de werkelijke inspectie-uren wordt een (laag) uurtarief berekend; kleine herstellingen, die tijdens de inspectie — snel en eenvoudig — kunnen worden uitgevoerd, worden tegen kostprijs "meegenomen".

Naast de specifieke inspectietaak wordt al enige tijd gewerkt aan de vorming van een "restauratiematerialen-bank". De in depôts opgeslagen steeds schaarser wordende restauratiematerialen zullen in de eerste plaats worden gebruikt voor de onder controle staande gebouwen. Het materiaal wordt tegen reële prijzen aangekocht; ook komt het voor, dat kleine hoeveelheden, zonder bepaalde bestemming, om niet aan de stichting worden afgestaan.

Het nut van de monumentenwacht (secretariaat van de Friese afdeling: stadhuis Leeuwarden) is moeilijk in geld uit te drukken. Vast staat, dat de periodieke controle van het monumentenbezit en het tijdig ingrijpen van de monumentenwachters reeds vele en kostbare restauraties hebben voorkomen.

H. J. ZIJLSTRA

Wumkes.nl

Geschiedenis

In 1975 was het 30 jaar geleden, dat Nederland bevrijd werd. Bij dit zesde lustrum ontbrak het ook ditmaal niet aan historische werken over de bezettingstijd. P. Wijbenga publiceerde zijn tweede deel van *Bezettingstijd in Friesland*, Leeuwarden 1975, dat de periode beslaat van mei 1943, na de stakingen, tot aan de herfst van 1944. De schrijver zou de Friese en Nederlandse geschiedbeoefening aan zich verplichten door zijn werk voort te zetten, zodat deel III, dat de periode van herfst 1944 tot aan de bevrijding zou kunnen omvatten, binnen niet al te lange tijd kan uitkomen. In dit kader van werken over de periode 1940-'45 noemen wij verder nog S. de Jong, *Joodse oorlogsherinneringen*, Franeker 1975; S. Hogendorp, *Bezetting en bevrijding in Kollumerland, een terugblik op de jaren 1940-1945*, Kollum 1975; G. J. Minnema, *Dantumadeel in de jaren 1940-1945*, Dantumawoude 1975 en F. Drost, *Bevrijding van Harlingen*, Harlingen 1975.

De mediëvisten kunnen dankbaar zijn met de posthuum verschenen bijdrage van P. W. A. Immink, *L'évolution de la liberté et de la peine dans les régions non féodalisées situées entre le Vlie et l'Ems*, Leeuwarden 1975. Het is echter de vraag of zij evenveel waardering zullen hebben voor R. Visser, *De adel in de Trynwâlden*, (z.p.) 1975, althans wat betreft de bladzijden 11 en 12 over het ontstaan van de adel. E. S. de Jong, J. Stienstra en A. Santema schreven *Fan weagen oant wegen, Frysk skiednisboekje foar skoalle, leargong en selsstúdzje*, Ljouwert 1974, een goede inleiding op de Friese geschiedenis.

Pax Groningana, 204 oarkonden út it Grinzer Gemeentearchief oer de forhâlding Grins-Fryslân yn de fyftjinde ieu, útjown troch M. G. Oosterhout †, P. Gerbenzon, B. Sjölin, Th. S. H. Bos, A. L. Hempenius, J. van der Kooi, A. Pietersma en O. de Vries, Grins 1975, bevat uitsluitend nog niet eerder uitgegeven bronnen. De wijze waarop de uitgave is verzorgd, verdient alle lof.

Het nummer mei/juni/juli 1975 van "Mensen van vroeger en de dingen die zij ons hebben nagelaten" is in zijn geheel gewijd aan het eiland Terschelling. Naast bijdragen van genealogische aard bevat dit speciale nummer, dat verschijnt onder de titel "Terschelling in vroeger tijd" ook artikelen die een historisch karakter hebben, namelijk G. Schepperle, *Terschellinger leven in vogelvlucht*; T. W. Dekker, *Strandvonderij door de eeuwen heen*; H. van Dieren, *Tijs Pieters Bakker, een geboren jutter, een redder van groot formaat, en de oprichter van een eigen reddingmaatschappij*, en dezelfde, *Reddingwezen en redders op Terschelling*.

A. E. Klijnsma, *Lemsterlân, in kuijerke troch it forline*, Boalsert 1975, is een bijdrage tot de geschiedenis van deze gemeente met de nadruk op de "hoofdplaats" sinds omstreeks 1780. *Pieter de Boer, geschreven portretten*, verzameld en van commentaar voorzien door J. Jeensma (z.p. en j.), is een uitgave van kranteartikelen over en brieven van en aan de man die gedurende 55 jaar de onvermoeibare en strijdbare voorzitter is geweest van de "Bond van mobilisatie-invaliden en hun nabestaanden".

We vermelden hier ook twee fotomechanische reprints, en wel A. J. Andreae, *Kollumerland en Nieuw Kruisland, geschiedkundig beschreven met oudheidkundige plaatsbeschrijving* (1e druk 1883-'85), Leeuwarden 1975, met een inleiding van dr. J. J. Spahr van der Hoek, en de zeer bekende *Beknopte geschiedenis van Friesland in hoofdtrekken* (1e druk Leeuwarden 1851), Groningen 1975.

G. BAKKER

Kerkgeschiedenis

Elk jaar weer is men verbaasd over de lengte van de lijst met kerkhistorische bijdragen, die (in)direct met Friesland te maken hebben en in het voorbije jaar verschenen zijn. Maar ook steeds weer is er een gevoel van schaamte. Om met het laatste te beginnen: naast mij ligt het 772 pagina's tellende boek van ds. Menno Smid, *Ostfriesische Kirchengeschichte*, het zesde deel van een serie van negen turven "Ostfriesland im Schutze des Deiches". Goed, de "Deichacht Krummhörn", die deze prachtig verzorgde

Wumkes.nl

boeken uitgeeft, zal geld bezitten en laat dit ook tot eigen glorie rollen. Maar het gebeurt dan toch maar en er wordt een man – één man! – gevonden, die zo'n boek op zich neemt en klaar krijgt. Vlekkeloos werk? O nee, maar met de rijke literatuuropgaven en de Duits-systematische opzet toch wel een boek om steeds weer met respect te raadplegen. De Friese romanticus, die het contact met het andere Friesland graag cultiveert, moet het (dure) werk wel bezitten . . . en bestuderen! Wie P. P. Miedema's korte, maar heldere overzicht van het kerkelijk leven van de laatste tijd in ons Friesland leest – te vinden in het eerste deel van het boek, dat pretendeert een *Encyclopedie van het hedendaagse Friesland* te zijn – zal proeven, dat hij met een wat gedesillusioneerd man te maken heeft. Ja, die ontnuchterende ervaringen heeft men ook in Oostfriesland – spanningen tussen Gereformeerden en Luthersen! –, maar tóch verscheen het bovenvermelde boek (uitg. Deichacht Krummhörn, Sitz Pewsum 1974). Werken hier Duitse onverzettelijkheid en vlijt tezamen met teamspirit? Oostfriesland is zijn taal reeds lang kwijt. De "staverings"-mensen hier zijn – met al hun vreselijk goede bedoelingen – hard bezig ook onze taal in de "nederklits" te brengen. Oostfriesland heeft de laatste eeuw heel wat historisch, ook kerkhistorisch werk geleverd. Vraag: moeten de liefhebbers van de kerkgeschiedenis hier soms ook wachten tot er tenminste geen taalstrijd meer is? Of eist de niet zo gemakkelijke praktijk de mensen hier te veel op?

Er verschenen wederom enkele dissertaties, die ook Friesland raken: P. N. Holtrop, *Tussen Piëtisme en Réveil*, Amsterdam 1975, waarin o.a. de Harlinger drogist-theoloog J. Mecima ter sprake komt, en T. Brienen, *De prediking van de Nadere Reformatie*, Amsterdam 1974, dat uitvoerig over "onze" Wilhelmus à Brakel en H. Wits handelt. Daarnaast moet worden genoemd K. Exalto, *Beleefd geloof*, Amsterdam 1974, dat een opstel over de Fries Sixtus Brunsvelt bevat. De drie genoemde boeken leveren het bewijs, dat de nadere reformatie en het oude orthodoxe geloof meer aandacht krijgen dan tot voor kort gebruikelijk was.

Direct daarnaast stellen wij echter het door A. F. Mellink uitgegeven *Documenta Anabaptistica Neerlandica. I. Friesland en Groningen (1530-1550)*, Leiden 1975. Ook de oude Dopersen krijgen de laatste tijd veel aandacht, getuige mede H. W. Meihuizen, *Van Mentz tot Menno. De verbreiding van de Doperse beginselen*, Amsterdam 1975, en het opnieuw verschijnen van een Dopers wetenschappelijk tijdschrift *Doopsgezinde Bijdragen*, nieuwe reeks 1, Amsterdam 1975.

De Gereformeerde emeritus-hoogleraar C. van der Woude gebruikt zijn otium cum dignitate. Apart kwam van zijn hand *E. A. Borger. Een geleerdenleven in 't begin der 19e eeuw*, Kampen 1975, in het Geref. Theol. Tijdschrift 1975 verscheen *Een kerkelijke procedure uit het begin der negentiende eeuw* (ds. A. Bruining te Pietersbierum, 1806 en v.). Als wij het wel hebben, zitten de Borgers in de Van der Woude-"staech" en is het eerste boekje dus weer een bewijs, hoe familieziek wij Friezen – of wij het willen toegeven of niet – eigenlijk zijn. Het lange artikel over Bruining heeft meer actuele waarde dan eerst gedacht wordt.

Een paar archiefinventarissen moet ook worden vermeld, allereerst die van Joh. Schaafsma, *Inventaris der archieven van de Ned. Herv. gemeente Leeuwarden*, Leeuwarden 1975, juist nu een mooi hulpmiddel. Er wordt immers gewerkt aan een geschiedenis van de Leeuwarder Grote of Jacobijnerkerk en van de gemeente, die er samenkwam. Een Dopers hulpmiddel is: S. de Haan, *Het archief van de Friesche Doopsgezinde Societeit*, Monumenta Frisica 22, Leeuwarden 1975, dat echter wel even onder deskundige ogen had gemoeten. Wij misten b.v. bij de literatuur o.a. P. W. Feenstra's feestrede (Doopsgezinde Bijdragen 1895). S. ten Hoeve leverde – om het in scheepsterm te zeggen: op de valreep – nog een *Inventaris van de archieven van de Hervormde gemeente van Heeg*, Nijland 1975, waaraan die van Nijland zelf, Woudsend en IJlst respectievelijk in 1970, '73 en '74 waren voorafgegaan. Ook verscheen zijn *Kerk en toren van Nijland*, Nijland 1975. "Nijlân sil master misse", maar wij vertrouwen, dat Ten Hoeve, nu hij museaal werkzaam is, zijn liefde voor de kerkhistorie zal blijven tonen.

Een knap opstel is dat van de vroegere Amelander pastor J. Kamerling over *De kerk-*

Wumkes.nl

historicus Annaeus Ypeij (1760-1837) in Ned. Arch. v. Kerkgesch., N.S. LV 1975. Ypeij was, zoals bekend mag zijn, een Fries en hij heeft veel geschreven, dat in de vaderlandse geschiedvorsing nog steeds nawerkt. In deze rubriek moet zeker worden vermeld Jaap van der Bij's doctoraal scriptie algemene pedagogiek over *H. Nieubuur Ferf, schoolopziener ... van 1815 tot 1858, propagandist van het verbeterd onderwijs*, Sneek 1974. De schoolopziener-dominee was eertijds een bekende verschijning; een mooie aanvulling op A. S. Wadmans boek over H. G. van der Veen.

Ook nu kwamen dorpskerkhistorieverhalen aan de markt: R. Veenstra schreef over *De Nederlandse Hervormde kerk ... te Dantumawoude*, (tweede druk) aldaar 1974, en de plaatselijke dominee P. van den Heuvel gaf in *Driesum. Een kerk in de Dokkumer Wouden*, Driesum 1975, een bijzonder leesbaar verhaal over zijn gemeente, zo goed, dat de eerste druk reeds is uitverkocht.

De kerkgebouwen kregen natuurlijk in het monumentenjaar veel aandacht. Wij noemen Herma van den Berg en Regn. Steensma, *Nederlandse monumenten in beeld*, Baarn 1974, E. H. ter Kuile, *De Romaanse kerkbouwkunst in de Nederlanden*, Zutphen 1975, en J. A. J. M. Verspaandonk, *Bolsward. De Martinikerk*, Amsterdam 1974. Met respect maken wij melding van Regn. Steensma's *Verbeeld vertrouwen. De mens tussen kruishout en doodskop*, Baarn 1975, dat eerst als (pracht)geschenk werd rondgestuurd, maar gelukkig nu ook in de handel is. Natuurlijk bevatten ook de "algemene" monumentenboeken het een en ander over onze provincie.

Het zal de lezer intussen opgevallen zijn, dat verschillende boeken en artikelen uit 1974 stammen. Een grappenmaker zou kunnen zeggen, dat de kerk — en zo ook de kroniekschrijver — achter de dingen aan loopt. Men houde echter ook uitgeverseigenaardigheden voor mogelijk en bedenke, dat een flauw mopje ons leert, hoe in dit achtergebleven gebied het nieuws van acht uur eerst om vijf over acht doorkomt. Overigens geldt voor de hele kerkgeschiedschrijving: "Better let as net"!

J. J. KALMA

Volkskunde

A l g e m e e n e n v e r z a m e l w e r k e n. In 1975 verscheen van S. J. van der Molen in de Encyclopedie van het hedendaagse Friesland onder het trefwoord *Folklore* een overzicht van hedendaagse volksgebruiken en folkloristische bijzonderheden in Friesland, waarbij voor het eerst aandacht werd geschonken aan de z.g. neo-folklore, het "zweites Dasein", het commercialisme. In de *Folkskundige Bijdragen III* (It Beaken, jrg. 37, nr. 1/2) publiceerde C. Roggen, oud-Terschellinger, onder de titel *Om Aast* in het dialect van Oosterschelling een beschrijving van het dagelijks leven op dit deel van het eiland van pl.m. 1800 tot pl.m. 1900, welke omvangrijke inventarisatie grotendeels berust op een handschrift van Jelle Cornelis Roggen (1860-1953).

Z a k e l i j k e v o l k s k u n d e. Onder de titel *Wonen en werken te Koehool* publiceerde het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen het eerste nummer van Het Peperhuis, dat in andere vorm Uit het Peperhuis zal vervangen. Hierin n.a.v. de overbrenging naar het z.g. Buitenmuseum van een pandje aan de zeedijk te Koehool o.m. bijdragen van diverse auteurs (museumstaf) over onderzoek, verplaatsing en wederopbouw van deze visserswoning, het interieur van Sédyk 5 omstreeks 1900, enkele gegevens over leven en werken te Koehool en de haringboot van Koehool. Deze monografie gaf reden tot kritiek als gevolg van het feit, dat geen contact was gezocht met instanties of personen in Friesland, die de redactie voor onjuistheden hadden kunnen bewaren. In het eerste nummer (okt. 1975) van Volkskundig Bulletin (orgaan van de Volkskunde Commissie van de Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen) publiceerde J. J. Voskuil *De wieg in Nederland* op grond van vragenlijsten, waarbij opvalt, dat de wieg in Friesland (widze, nane, wale, wieg of wiege) overdwars schommelend was; tekeningen van al dan niet beschilderde wiegen van de Waddeneilanden en uit Hindeloopen verluchten deze bijdrage over een weinig behandeld onderwerp. S. J. van der Molen beschreef (met foto's van Paul Vogt) in *Langs Frieslands oude boerderijen* (1975: 2 drukken) zeven routes

Wumkes.nl

langs min of meer gave boerderijen in Friesland en op Terschelling, waarbij de inleidingen over de ontwikkeling van het Friese boerenhuis en het raadsel van het ûleboerd op de laatste bekende gegevens zijn gebaseerd.

Volkskunst. In De Vrije Fries (1975) beschreef en commentarieerde Juub Bosmans *Hindeloper meubelschilderkunst: geen imitatie, maar product van invloeden,* waarbij de beide Hindeloper kamers van het Fries Museum worden "gegidst" en ook kritische opmerkingen worden gemaakt. Wie de Noorse meubelschilderkunst kent, heeft "oanstriid" om de beschilderde deuren van een Hindeloper schrien (begin 18de eeuw) als Noorse import te beschouwen (p. 58). Aanvullend kon S. J. van der Molen wijzen op *Quasi-"Hylper" in musea* (boerenwagens, arresleden, stoelen). Hierbij is ook van belang een artikel van L. F. Triebels in Neerlands Volksleven (jrg. 24, nr. 4) over *Volkskunst en voorbeeld, de samenhang tussen verschillende uitingen van verhalende volkskunst.* Dit is een bewerking van de op de Nederlandse Volkskundedag 28 september 1974 gehouden lezing over prenten en schilderijen als voorbeelden voor beschilderde of besneden voorwerpen, waarbij uiteraard producten uit Hindeloopen, Ameland en Workum een belangrijke plaats innemen. De schrijver wijst ook op het verschil in kwaliteit van de schilders en snijders, waarbij men dus zou kunnen spreken van beroeps- en amateurkunstenaars.

In dit verband moet ook worden genoemd het boek van Jacob Jansen, *Rijkdom uit Workums verleden, de beschilderde baren der gilden,* waarin hij na verschillende vóórpublicaties de uiteindelijke resultaten van zijn jarenlang onderzoek naar de ouderdom van de baren zowel als van de beschilderingen publiceert: onder voorstellingen van pl.m. 1800 bleken hier en daar beschilderingen uit de 17de eeuw schuil te gaan. Ook hier waren prenten (onder meer van G. Groenewegen voor de scheepsafbeeldingen) voorbeelden voor de anoniem gebleven en in verschillende tijdperken werkzame schilders. Mede door de vele afbeeldingen (foto's A. Jansen en G. J. Peek) is dit werk zowel van belang voor deze merkwaardige plaatselijke erfstukken in het bijzonder als voor de traditie van het meubelschilderwerk in het algemeen. Ook het gildewezen werd in het onderzoek betrokken.

Meer onder de ambachts- en minder onder de volkskunst valt te rekenen hetgeen vermeld en afgebeeld staat in *Boerenpracht en visserstooi* (klederdrachtsieraden in Nederland). Het is de als documentatie waardevolle catalogus van de tentoonstelling onder dezelfde naam in het Museum Boymans-van Beuningen in het eerste kwartaal van 1975. Het betreft hier een omvangrijke particuliere (anonieme) verzameling, waarin ook veel Fries materiaal beschreven wordt: oorijzers, kapspelden, voorhoofdsnaalden, kettingen en sloten, broches, ringen, tassen en tasbeugels, pepermuntdoosjes, loddereindoosjes, keelknoppen, gespen en horloges, waaronder (merendeels 19de eeuwse) werkstukken van Friese goud- en zilversmeden, zowel uit de steden als uit enkele dorpen in onze provincie.

Volksverhalen. De eerste publicatieband van de Stichting Alde Fryske Tsjerken kon eind 1975 worden afgesloten met *Enkele sagenthema's rondom Friese kerken* door S. J. van der Molen (foto's Paul Vogt). Het gaat over Noormannenpoortjes, bouwplaats van de kerk en het thema "Tuorkemjitters en Lyntsjesnijers", waarvan de ouderdom alsook de oorsprong wordt nagegaan; op de "Schwank" van de torenmeters en de lijnsnijders na blijken de behandelde sagen ook buiten Friesland bekend te zijn. In het aan dr. J. J. Spahr van der Hoek (60) gewijde Beaken-nummer *Spesiael foar Spahr* bespreken Jurjen van der Kooi en Ype Poortinga *Man en plak yn it Fryske folksforhael,* waarin wordt nagegaan, welke verhalen in de internationale catalogus van Aarne-Thompson in Friesland zijn opgehangen aan mensen en plaatsen: It pealtsje fan Easterlittens, Skip op 't strân, Terbant fakant, Ulespegel, Faust, Japik Ingberts, Klaas Kunst en recentelijk "Baron" Ypma. Rest de vraag, wanneer en waardoor deze motieven hier en op deze wijze vasthaakten.

Diversen. In zijn boek *Lemsterlân, in kuijerke troch it forline* beschrijft A. E. Klijnsma onder meer buorreplicht yn 1823 (een gemeentelijke verordening), bynammen, Lemster humor.

S. J. VAN DER MOLEN

Wumkes.nl

FRIES GENOOTSCHAP

FRIES MUSEUM

JAARVERSLAGEN 1975

Wumkes.nl

Wumkes.nl

FRIES GENOOTSCHAP

VAN GESCHIED-, OUDHEID- EN TAALKUNDE

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

147e verslag, over het jaar 1975

In het verslagjaar vergaderde het algemeen bestuur vijf maal; het dagelijks bestuur voerde onder meer besprekingen met de Stichting Het Fries Museum. De (reeds grotendeels gesloopte) panden Turfmarkt 20 en 22 werden ten behoeve van de uitbreiding van het museumgebouw formeel overgedragen aan de Stichting. De ledenadministratie, die de laatste jaren veel aandacht vroeg en toch niet geheel voldeed, is enigszins gereorganiseerd en vereenvoudigd. Plannen voor de herdenking van het 150-jarig bestaan werden nader uitgewerkt, fondsen daartoe gereserveerd.

In de algemene ledenvergadering op 29 april namen de secretaris mr. G. M. Bierman en de penningmeester drs. G. W. Spelde afscheid als bestuursleden, waarbij de voorzitter zijn waardering uitsprak voor hun activiteiten ten behoeve van het Genootschap. Mr. J. G. Beversluis werd in het bestuur herkozen, drs. D. P. Keizer en W. Dolk gekozen; de laatste nam het secretariaat weer op zich, notaris Wierda zag zich belast met het penningmeesterschap. Aan het einde van het jaar was het bestuur als volgt samengesteld:

drs. L. van der Sluis, voorzitter (aftredend 1976),
W. Dolk, secretaris (aftredend 1978),
H. J. Wierda, penningmeester (definitief aftredend 1977),
H. L. Sixma baron van Heemstra, Balk (def. aftredend 1977),
dr. R. Steensma, Kollum (definitief aftredend 1977),
mr. J. G. Beversluis (definitief aftredend 1978),
mej. E. C. A. van Riesen (aftredend 1976),
mr. J. Rinzema, Dronrijp (aftredend 1976),
drs. D. P. Keizer (aftredend 1978).

De door het bestuur — naar aanleiding van een uit de ledenvergadering gedaan verzoek om aandacht te besteden aan de bescherming van herinneringen aan het verleden in de Friese dorpen en steden — ingestelde "monumentencommissie" heeft verslag uitgebracht. De commissie werd tenslotte gevormd door de leden dr. Regn. Steensma, voorz., drs. P. Hemminga, secr., S. ten Hoeve, mr. Jan Korf, mr. J. J. L. Pastoor en ir. Chris Vegter. Hun rapport "Om het gezicht van Friesland", met steun van het provinciaal comité M '75 gedrukt, werd op 27 augustus aangeboden aan gedeputeerde drs. J. Mulder. De samenstellers uiten kritiek op de huidige praktijk van de monumentenzorg in deze provincie. Dat er in Friesland ondanks de positieve belangstelling voor restauraties (en de bereidheid tot financiering

Wumkes.nl

daarvan), nog steeds veel "monumentaals" nodeloos wordt "opgeruimd", wijt de commissie vooral aan de minder doeltreffende organisatie. Het rapport mondt uit in een advies tot oprichting van een overkoepelend "Fries Monumentenbureau". Het Genootschap heeft circa 200 exemplaren gratis verspreid onder de daarvoor het meest in aanmerking komende personen en instellingen; via uitgeverij "de Tille" is de brochure ook in de boekhandel verkrijgbaar. De eerste reacties van provinciale en gemeentelijke overheden bieden hoop, dat de voortvarende en gedegen aanpak van de samenstellers inderdaad gunstige gevolgen zal hebben voor de bescherming van het karakteristieke uiterlijk van stad en dorp in Friesland.

Op verzoek van het reeds genoemde, door het provinciaal bestuur gevormde Comité M'75 namen Fryske Akademy en Genootschap op zich om in het "monumentenjaar" ook een speciaal Fries monumentenboek te laten verschijnen. Op zo korte termijn bleek het, mede door gebrek aan voorstudies, niet mogelijk om het oorspronkelijk voor ogen staande handboek voor de geschiedenis der Friese bouwkunst te realiseren. Dat de actieve combinaties S. J. van der Molen – Paul Vogt en Handelsdrukkerij – de Tille toch tijdig een informatief en keurig uitgevoerd product afleverden, dwingt bewondering af. De voor onze provincie niet geringe oplage (6000 exx.) van "Friesland monumentaal, In takomst foar ús forline" was, mede door door de subsidies gedrukte prijs, binnen twee maanden uitgeput.

Het 55e deel van De Vrije Fries kwam 15 mei gereed. Door financiële steun van de Stichting Het Fries Museum en van het Biologisch-Archaeologisch Instituut der Rijksuniversiteit te Groningen kon hierin in extenso worden opgenomen het lang verwachte, uitvoerige rapport van G. Elzinga over de authenticiteit van een groep, 1948-'66 op de markt gebrachte en quasi uit de Vikingtijd stammende, voornamelijk zilveren en benen voorwerpen. Dit artikel werd omlijst met een aantal, op verzoek van de redactie geschreven variaties op het thema "nabootsingen". Via de landelijke dag- en weekbladpers alsmede de radio kreeg het rapport en daarmede het jaarboek grote publiciteit. Van het Fries Museum Bulletin verschenen twee nummers, waarin ook tentoonstellingen werden aangekondigd.

Drie van de vier "winteravondlezingen" werden gehouden in het gehoorzaaltje van het Fries Museum, dat steeds goed bezet was. 13 februari behandelde dr. J. R. Bruyn, lector in de maritieme geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden, "de Friese walvisvaart in het midden van de 17e eeuw"; daarbij werd vooral de economische betekenis voor Harlingen duidelijk (verslag in Leeuwarder Courant en Friesch Dagblad van 14 febr.). 8 april verstrekte architect ir. J. J. M. Vegter talrijke historische en technische bijzonderheden betreffende het kanselarijgebouw, waarvoor hij een restauratieplan voorbereidt (verslag in Leeuw. Crt. en Fr. Dbl. van 9 april). 26 november sprak de majolicaspecialist Dingeman Korf over "zeskante Renaissance-tegels" naar aanleiding van een bij Klooster Anjum gedane vondst (de uitgewerkte lezing zal worden gepubliceerd in het Mededelingenblad van de Vrienden van de Nederlandse Ceramiek). In het middeleeuwse kerkje van Blessum gaf op 6 oktober Jan Jongepier, docent aan de Leeuwarder muziekpaedagogische academie, een instructieve uiteenzetting over de ontwikkeling van het kerkorgel, met name van opbouw en decoratie van de orgelkas; besloten werd met een improvisatie op het kleine

Wumkes.nl

maar karaktervolle Blessumer instrument (verslag in Leeuw. Crt. van 8 okt.).

De dagexcursie werd voorbereid door een commissie, bestaande uit de leden mr. E. N. Heemskerk, voorz., H. Kingmans, secr., mej. E. C. A. van Riesen en J. van der Hoek. Op 18 oktober reisden vijftig leden en echtgenoten naar Kampen, waar zij door burgemeester drs. S. van Tuinen (in zijn Dokkumer jaren bestuurslid van het Genootschap) en enkele zijner (friestalige!) ambtenaren allervriendelijkst op het stadhuis werden ontvangen en door de stad rondgeleid; op de terugweg werd nog het Scheepsarchaeologisch Museum voor de IJsselmeerpolders te Ketelhaven bezocht. De deelnemers verklaarden zich zeer voldaan met het gebodene.

Dank zij de bereidheid van de leden H. G. van Slooten, G. Elzinga en J. A. Mulder om de voorbereiding en de leiding ervan op zich te nemen, kon er weer een meerdaagse excursie worden gehouden. Ter inleiding sprak dr. H. J. Oldenhof op 29 april, na de algemene ledenvergadering, over "Grote en kleine Hanzen, de Duitse Hanse en haar soortgenoten". De belangstelling van de leden was zodanig, dat de reis – van 21 t/m 24 mei – wel met drie in plaats van twee bussen had kunnen worden ondernomen; evenwel moest het deelnemertal om organisatorische redenen (rondleidingen, logies) tot 70 beperkt blijven. Hoofddoel was de fraai gelegen Hansestad Lübeck, vooral gekenmerkt door baksteengotiek. Het gezelschap werd met een feestelijke morgendrank en marsepein (een plaatselijke specialiteit) ontvangen op het stadhuis, waarbij mejuffrouw Van Riesen de "Senator für Kultur" een tweetal, circa een meter hoge schepen van koek aanbood, gemaakt op koekplanken uit het Fries Museum. De voor stadsbezichtiging uitgetrokken dag bleek onvoldoende om ook maar een vluchtige indruk op te doen van álle imposante kerken, musea, koopmanshuizen e.d. Tot in de late (en koude) avond verkenden nog groepjes deelnemers de vrijwel geheel van oorlogsschade herstelde binnenstad, hoewel de meesten toch ook wel de tijd vonden voor een meer of minder eenvoudige, doch steeds uiterst voedzame maaltijd in één der karakteristieke eethuizen. Op de overige dagen werden onder meer bezocht de Wasserburg en de Woldenhorner Kirche (1595 en '96 gesticht door Peter Rantzau) te Ahrensburg, de Mennokate (toevluchtsoord van Menno Simons) bij Bad Oldesloe, de St. Laurentiikirche (met beschilderde grafkelders waarin rijk versierde sarcophagen) te Itzehoe en de St. Nicolaikirche (Rosenmalerie, orgelconcert à l'américaine) in Altenbruch. Tijdens de slotmaaltijd te Winschoten werden woorden van dank tot de excursieleiders gericht door dr. L. Hornstra, die tevens aandrong op het jaarlijks organiseren van dergelijke reizen, en dokter L. H. J. Bogtstra, die pleitte voor iets langduriger tochten.

Mogelijk mede als gevolg van het succes van de excursies en van de publiciteit voor De Vrije Fries meldde zich in de loop van het jaar een verblijdend groot getal nieuwe leden aan, namelijk 100 (vorig jaar 30). Door overlijden verloor het Genootschap 20 (17) leden, door bedanken 42 (40). Het nieuwe jaar werd aangevangen met twee ereleden en 1770 leden, waaronder vier buitengewone.

Het bestuur betuigt gaarne zijn dank voor de steun, weer van zo vele zijden ondervonden.

Leeuwarden, 28 april 1976.

De secretaris,
W. Dolk.

Wumkes.nl

Staat van opbrengsten en kosten 1975

Opbrengsten:

Contributies	*f* 26.815,–
Donaties	„ 4.475,–
Verkoop boeken	„ 17.310,05
Verhuur gebouw aan Stichting Het Fries Museum	„ 12.500,–
Vergoeding dienstwoning	„ 1.100,–
Vergoeding gebruik roerende goederen	„ 4.323,80
Renten	„ 11.879,78
	f 78.403,63

Kosten:

Bijdrage in exploitatiekosten museum aan Stichting	*f* 15.000,–
Idem uit Eysingafonds	„ 1.500,–
Lidmaatschappen, donaties, bijdragen	„ 4.190,04
Publicaties	„ 27.740,30
Secretariaat	„ 4.994,91
Lezingen, excursies	„ 386,69
Afschrijvingen	„ 2.650,–
Diversen	„ 3,189,47
Saldo	„ 18.752,22
	f 78.403,63

Zowel onder *Verkoop boeken* als onder *Publicaties* is *f* 11.546,– verantwoord, afkomstig van doorverkoop van Voet's *Merken van Friese goud- en zilversmeden.*

De penningmeester,
H. J. Wierda.

Wumkes.nl

Nieuwe leden

Abma, drs. G. W.
v. Apeldoorn, A. A. T., Wapenveld
Bleeker, mej. A. M.
Boer, G., Oppenhuizen
de Boer-Bonne, A. M.
Boersma, J., Boornbergum
Boes, A.
Boots, P. R., de Waal (Tessel)
Bootsma, G., Menaldum
Braak-Pons, J.
Brouwer, mr. J., Goutum
de Bruin, H. J. F.
de Bruin, J., Zwaagwesteinde
v. Butselaar-de Jager, A.
Dam, F., Veenwouden
v. Doesum, J.
v. Donselaar, mr. J., Drachten
Douma, A.
v. Drooge, A., Harlingen
Dijkman, C., Neer
Dijksma, mevr. mr. M. A.
Dijkstra, G.
Dijkstra, H. H., Sneek
Dijkstra-Visser, B.
Ebbinge, mr. E.
Efdée, J.
Elzinga, drs. G., Hardegarijp
Elzinga, H., Bolsward
Engelmoer, K. H.
Eijer, J. H. W., Harlingen
v. Eysinga, jhr. I. F .B. v. Humalda, 's-Gravenhage
Gelderblom, H., Drachten
Gerbenzon, D.
Gerbenzon, mevr. J.
Goedhart, ds. J. M., Zwolle
Goslings, ir. H., Assen
Groenink, R.
de Haan, B. M., Dronrijp
Hettema, J., Voorburg
Heymeyer, mevr. H. T. J.
Hoekstra, B., Heerenveen
Hoekstra, J., Nijkerk
v. Houten, mej. E.
Huistra, A. Buitenpost
Hylkema-de Hoop, N., Wassenaar
International Institute for Land Reclamation and Improvement, Wageningen
de Jong, R., Studio Rudolf
Jorna, J. P.
Jouwersma-Koetzier, W., Wolvega
Keizer, drs. D. P.
Kemp, ds. M. S. F., Ried
Keulen, G.
Klompmaker, I. J., Groningen
Kop, F. A.
Kramer, dr. D.
Kramer, H., Giekerk
Kunst, drs. R., Hardegarijp
Kwak, drs. A. C.
Landman, P.
Landman, W., Bergum
de Lange, mr. E. M. W.
Langelaan, D. F. W., Amsterdam
Laurent, G. J., Dokkum
v. der Meer, S. D., Kootstertille
Mertens-Slieker, G. P., Hardegarijp
Meyer, J.
Mulder, B., Utrecht
Mulder, J., Bolsward
Nanninga-Thomassen à Thuessink v. der Hoop v. Slochteren, J. A. M., Drachten
Noordam, mr. F., Zuidhorn
v. Norden, G. C.
Oegema v. der Wal, Th.
Okkema, H.
Oosterbaan-Zandberg, D.
Opzoomer-Talma, S. H. Seret, Heerenveen
Ozinga, mevr. E. J.
Plantenga, mej. C., Bussum
v. der Ploeg, S. Th., Giekerk
Plomp, W. J.
Poppinga, L., Norg
Postma, F., Heerhugowaard
Poutsma, J. J., Nijega (Sm.)
Prins, A.
Pruis, mevr. H.

Wumkes.nl

Reitsma, F. K., Oosterend
Reumer, mr. W. J. G.
Roos, A. G.
Ruwet, prof. J., Leuven (B.)
Samsom, J. P.
Schaafsma, Joh.
Schenkel, G.
Schilstra, R., IJlst
Schootstra, mej. S., Sneek
Sibma, M. D., Oudega (Sm.)
Sluyters, L. L. C. F.
Smit, Joh., Ermelo
Snaaijer, J. A., Beetsterzwaag
v. Solkema, mr. L., 's-Gravenhage
Spanninga, H., Joure
Spijksma, A., Stiens
Stallinga, J. F., Grouw
Talsma, mevr. drs. C.
Talstra, Fr., Groningen
Terpstra, Rienk
Theunissen, J. N., Amsterdam
Timmer, J. Winschoten
Tjepkema, J. J.
Tooren, Gustav, Hannover (D.)
v. de Velde, prof. E., Enschede
Veltman, J., Drachten
Venema, E.
de Vries, K., Veenwouden
de Vries-de Boer, M.
Walta, J. A. M., Ouderkerk a.d.A.
Weidema, ir. J. P., Makkinga
Weij, ir. F. v. der
Wielenga, M. R., Balgoy
Wielinga, R. J., Heerenveen
Wieringa, mej. ir. P. C.
Wiersma, J., Radolfzell (D.)
Wildschut, A.
Willemsma, Ids, Oude Leye
v. der Woude, B.
Wüst, J.
Wijnsma, A. J.
Zandstra, Th. W., Sneek
Zielhuis, mr. W. L., Gouda
de Zoete-Steenbeek, Th., Tietjerk
Zijlstra, J.
Zijlstra, M. P.

Wumkes.nl

Stichting Het Fries Museum, Jaarverslag 1975

Het jaar 1975 werd in belangrijke mate beheerst door de bouw van de nieuwe museumvleugel. Door de gunstige weersomstandigheden vond het werk goede voortgang, zodat de eerste fase, de kelders inclusief de vloer van de begane grond, op 7 maart 1975 kon worden opgeleverd, ongeveer zeven weken eerder, dan aanvankelijk voorzien was. Aangezien de nodige goedkeuringen voor bestek en begroting van de tweede fase en de toezegging van de A.C.W.-subsidie reeds binnen waren, kon op 17 maart die fase aangevangen worden. De ruwbouw van het gehele complex verrees in de loop van het jaar, het hoogste punt werd bereikt op 2 oktober en in december waren de daken en kappen gereed. Bij het bereiken van het hoogste punt spraken de voorzitter van het Stichtingsbestuur, de architect en de directeur van het museum enkele woorden, waarna timmerlieden de meiboom in de kap zetten en alle werkers een tractatie ontvingen in het museum. Op 3 december bracht het voltallige museumpersoneel een bezoek aan de bouwplaats, teneinde een indruk te krijgen van hun toekomstig werkterrein. Ook vloeide uit dit bezoek een aantal praktische op- en aanmerkingen voort. Bestek en begroting voor de derde fase zijn inmiddels gereed en ook weer voor A.C.W.-subsidie aangemeld. Deze fase zal de afwerking en inrichting van de nieuwe vleugel omvatten, als ook de aansluiting met het nieuwe gebouw. Tevens voorzien de plannen in de bouw van een lift in het oude gebouw, overkapping van de Bisschopvleugel en ombouw van de pottenzolder, waardoor het gehele museumcomplex, op de kelder na, voor invaliden toegankelijk zal worden en bovendien de beschikbare expositieruimte vergroot zal worden.

Toen het in de loop van het jaar duidelijk werd dat het Rijksarchief in het voorjaar van 1976 de Kanselarij reeds zal gaan verlaten, werden besprekingen met de Rijksgebouwendienst en de Provincie geopend over de mogelijkheid om het Kanselarij-gebouw, vooruitlopend op een eventuele ingebruikneming door het Fries Museum als expositieruimte, aan het museum ter beschikking te stellen als tijdelijke depot- en werkruimte gedurende de werkzaamheden van de derde fase, welke zullen dwingen tot het voor kortere of langere tijd ontruimen van publieks-, depot- en personeelsvertrekken.

Voor de onbevredigende situatie met betrekking tot beheer, onderhoud en huisvesting van de landbouwverzameling kon in het verslagjaar nog geen oplossing bereikt worden.

Met het oog op mogelijke toekomstige vormen van samenwerking tussen het Princessehof en het Fries Museum, stelde de Provincie een coördinatiecommissie in, zoals aanbevolen in het *Rapport over de Musea in Friesland;* namens de Stichting Het Fries Museum nam drs. C. Vlas daarin zitting.

De Provincie heeft het besluit genomen om in 1976 een museumconsulent te benoemen, die zal ressorteren onder de Federatie van Friese Musea en Oudheidkamers, doch zijn werkruimte zal hebben in het Fries Museum.

Wumkes.nl

Mevrouw Tichelaar maakt namens de Stichting deel uit van de begeleidingscommissie.

Aangezien het er naar uit ziet dat de Stichting Historisch Centrum Beetsterzwaag op korte termijn zal kunnen beginnen met de inrichting en openstelling van een educatief verzetscentrum 1940 - 1945 op Stania state te Oenkerk, heeft het Provinciaal Bestuur er op aangedrongen het bestuur van deze Stichting uit te breiden met twee vertegenwoordigers van het Fries Museum; namens het bestuur heeft mr. Heemskerk zich beschikbaar gesteld en namens de staf de heer Bosmans.

Het bestuur van de Stichting was per 31 december 1975 als volgt samengesteld:

J. G. Brugman, voorzitter
mr. E. N. Heemskerk, secretaris
drs. C. Vlas, penningmeester
mevrouw drs. M. A. Tichelaar-van den Hoek
mr. J. G. Beversluis.

Het bestuur vergaderde 10 maal. Het totaal aantal bezoekers aan de door de Stichting beheerde musea bedroeg 53.703 (1974: 46.548).

Fries Museum

Personeel

De lang gekoesterde wens tot aanstelling van een conservator voor het prentenkabinet kon in 1975 in vervulling gaan. Een commissie uit het bestuur verichtte de selectie, daarin bijgestaan door een personeelsfunctionaris van de Provincie en een delegatie uit het personeel, die kennismakingsgesprekken voerde met de opgeroepen kandidaten. De keus viel op drs. G. Elzinga, die voordien werkzaam was bij de opzet en inrichting van het Volkenkundig Museum "Gerardus van der Leeuw" te Groningen. Na zijn indiensttreding per 1 oktober heeft hij zich vol energie geworpen op de inventarisatie en de ordening van het rijke bezit aan prenten, tekeningen en foto's van het museum. De samenwerking met de heer Elzinga loopt voortreffelijk.

De typiste-telefoniste voor halve dagen mevrouw E. E. Drost-de Jong werd op haar verzoek per 15 juli ontslagen. In haar plaats trad per 1 september mej. J. van der Meer in dienst. Mevrouw J. J. Mülschlegel-Koornstra, die 1 juli 1974 ontslag nam als typiste-telefoniste, trad een jaar later opnieuw in dienst, nu op part-time basis en tot het verrichten van administratieve werkzaamheden ten behoeve van het Fries Genootschap, waarmede tot dusverre steeds verschillende personeelsleden waren belast. Het dienstverband krachtens de T.A.P.-regeling van de heer J. van Wijk werd verlengd tot 1 december 1975. Aangezien hij de catalogisering van de bibliotheek nauwgezet en voortvarend verrichtte en uiterst plezierig in de samenwerking en omgang was, speet het alle medewerkers van het

Wumkes.nl

museum erg dat zijn dienstverband na die datum niet verlengd kon worden. Met ingang van 1 juni werd als administratief assistente bij de archeologische afdeling krachtens de T.A.P.-regeling aangesteld mej. W. R. Runia. Gelukkig kon haar dienstverband per 1 december verlengd worden. Eveneens krachtens de T.A.P.-regeling kon per 1 november aangesteld worden de heer J. Weultjes voor onderhouds- en restauratiewerkzaamheden en hulp bij de opbouw van tentoonstellingen.

De personeelsexcursie vond plaats op 10 april en voerde naar Twente, waar wij op uitnodiging van Grolsch Brouwerij het bedrijf in Enschede bezochten en tevens een bezoek brachten aan het Rijksmuseum Twenthe en de tuinen van kasteel Twickel bij Delden.

De personeelssamenstelling per 31 december 1975 was:

C. Boschma, directeur
J. A. Bosmans, conservator, plaatsvervangend directeur
G. Elzinga, conservator archeologische afdeling
H. Kingmans, hoofd educatieve dienst
S. I. E. Wille-Engelsma, conservatrice textielafdeling
G. Elzinga, conservator prentenkabinet
M. R. Nauta, hoofd interne dienst
F. de Vries, administrateur
J. Hofstra, museumassistent
S. T. Postma, museumassistent
J. G. de Wal, museumassistent
T. Elzinga-van der Brug, assistente archeologische afdeling
J. Bontekoning-Barendrecht, typiste-telefoniste, halve dagen
J. van der Meer, typiste-telefoniste, halve dagen
J. J. Mülschlegel-Koornstra, administratief assistente, part-time
J. K. Boschker, veldassistent
J. Jonkman, concierge
G. Zondervan, toegevoegd medewerker: museumassistent
T. de Jong, toegevoegd medewerker: magazijnbediende
F. M. de Lang, toegevoegd medewerker: fotograaf
A. Struiksma, encadreur
W. R. Runia, administratief assistente archeologische afdeling
J. Weultjes, timmerman
F. Plantinga-Steigenga, schoonmaakster.

Gebouwen

De heer Jonkman en de heer Weultjes verrichtten weer vele kleine onderhoudswerkzaamheden. De ramen van de gehoorzaal en de werkvertrekken aan de binnenplaats werden voorzien van zonneschermen.

Wumkes.nl

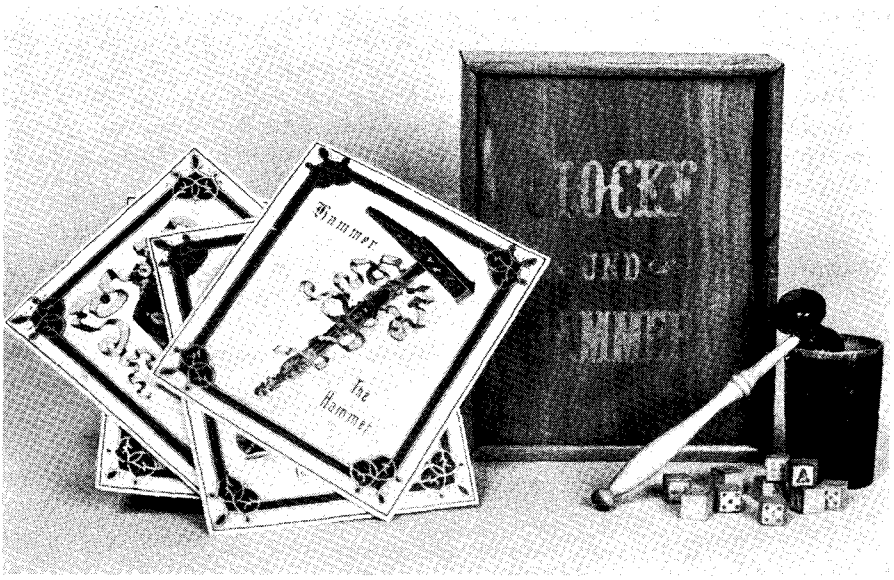

Klok- en hamerspelen

Werkzaamheden

I n v e n t a r i s a t i e: Alle nieuw ingekomen voorwerpen werden geïnventariseerd. Ook werden bruiklenen, voor zover nodig, bij de bruikleencontrole geïnventariseerd. Er werden 746 inventariskaarten getypt.

T e x t i e l a f d e l i n g: Onder de vele textielaanwinsten vallen enkele zeer in het bijzonder te vermelden. In de eerste plaats een 19e-eeuws damasten tafellaken met voorstellingen uit het leven van Christus. Verder een 18e-eeuwse Hindeloper skooldermantel van sits en vervolgens een zeer fraai mannevest van wol damast van ± 1740 en 16 zilveren knopen uit ± 1765.

Geïnventariseerd werden alle nieuwe aanwinsten en groepen textilia zoals schorten en bedrukte katoenen doeken. De reeds geïnventariseerde collectie waaiers werd schoongemaakt, gefotografeerd en op zuurvrij karton gespannen. Zo worden ze nu in speciaal daarvoor aangeschafte ladenkasten bewaard. De zilveren knopen werden eveneens op dit karton gezet; ook hiervoor kregen we nieuwe kasten. De verbetering van de wijze van opbergen der sieraden werd voortgezet. De lakens en slopen werden gesorteerd. Restauraties van een japon uit 1835 en een schoorsteenkleed uit de Bisschopkamer werden beëindigd.

De opstelling van de kostuums is gedeeltelijk veranderd. De kleding van 2 poppen werd vernieuwd door kostuums uit ongeveer dezelfde periode: ± 1840 en ± 1860. Ook voor de tentoonstelling "Van straatwinkel tot winkelstraat" werden enige poppenopstellingen gecreëerd (met behulp van etalagepoppen uit een warenhuis, welke we na afloop mochten behouden):

Wumkes.nl

Begrafenispop (van was) en speelpoppen

een markttafereel van omstreeks 1825 en een winkel uit de zestiger jaren van de vorige eeuw. In de hal van het museum werden enkele malen vitrines ingericht onder meer met een deel van de schenking van de erven J. J. Zuidema te Dronrijp en met voorwerpen waarop het wapen van Friesland voorkomt. De vaste vitrines voor sieraden, spelen en dergelijke werden vergroot. Hierdoor kon het materiaal aangenamer en ruimer geëxposeerd worden. Doordat deze vitrines eind 1975 begin 1976 bij de tentoonstelling over het geslacht Tjipke Visser getrokken werden, kon de expositie nog niet verwezenlijkt worden. In Fogelsangh state was het eerste deel van het seizoen nog de in 1974 opgestelde poppen-tentoonstelling te bezichtigen.

Mevrouw W. J. Niemeyer-Huysse uit Oudkerk houdt zich sedert augustus gedurende een halve dag per week vrijwillig bezig met de merklappenverzameling. Zij is begonnen een kaartsysteem aan te leggen van de op de

Wumkes.nl

merklappen voorkomende motieven, teksten en technieken. Eveneens werd een begin gemaakt met een documentatie van Hindeloper bonten aan de hand van het stalenboek van J. H. Halbertsma, getiteld "Maitre d'indiennes Hindelopiennes".

Vele malen werden inlichtingen verstrekt over de meest uiteenlopende onderwerpen op textielgebied. Te vermelden zijn de verschillende groepen uit Nijland, die advies vroegen voor het 700-jarig bestaansfeest, en de Sneker Skotsploeg. Bijzondere gasten waren o.m. miss J. Farell, New Jersey U.S.A. (Nederlandse zijden damasten uit 17e/begin 18e eeuw), en mevr. U. Sierks-Citroen, Laren N.H. (symboliek, achtergronden en herkomst van merklapmotieven). Rondleidingen werden een enkele maal gehouden voor huishoudscholieren.

P r e n t e n k a b i n e t: Het prentenkabinet mag zich in een grote belangstelling verheugen. Veel personen maken er gebruik van ten behoeve van studies, publicaties, restauraties enz., waarbij vooral de topografische atlas dikwijls geraadpleegd wordt. Sinds zijn indiensttreding heeft de conservator zich dan ook naast het inwerken in de in het prentenkabinet aanwezige collecties, vooral bezig gehouden met het controleren, opnieuw ordenen en bijwerken van genoemde atlas.

Mr. C. F. van Veen te Warder (N.H.) werkte verder aan de kinderprentencollectie, waarvan het overgrote deel nu geordend is op uitgever en plaats van uitgave. De heer Struiksma zette op de hem eigen manier het encadreren voort, waardoor ook nu weer een groot aantal prenten op een betere wijze dan daarvoor in kartonnen dozen opgeborgen kon worden.

De aanwinsten zijn gering in getal en beperken zich voornamelijk tot foto's, prentbriefkaarten en (enkele) kaarten voor de topografische verzameling. Prenten en foto's werd uitgeleend voor tentoonstellingen binnen het eigen museum (met name voor "Winkelstraat" en "Kanselarij") en daarbuiten aan het museum 't Coopmanshûs te Franeker en het Morgensternmuseum te Bremerhaven. Het Princessehof kreeg ten behoeve van de tentoonstelling "Stadsbeeld, Leeuwarden gephotographeerd" de tijdelijke beschikking over een groot aantal 19e-eeuwse topografische foto's; een belangrijk deel daarvan is gereproduceerd in het – mede als tentoonstellingscatalogus fungerende – album van W. Dolk, "Leeuwarden gephotographeerd".

Z i l v e r: De tweede druk van de "Merken van Friese goud- en zilversmeden" van Elias Voet verscheen in februari. Oud-directeur dr. Abr. Wassenbergh bood tijdens een feestelijke bijeenkomst in de zilverkamers van het Fries Museum op 3 februari het eerste exemplaar aan aan mr. H. Rijpstra, Commissaris der Koningin. Een kleine tentoonstelling van Friese zilversmeedkunst uit particuliere collecties en uit het bezit van het museum omlijstte dit gebeuren.

D i v e r s e n: Ondergetekende zette zijn werkzaamheden voor het boek over Willem Bartel van der Kooi voort. De catalogus, die alle bekende en in de literatuur vermelde werken omvat, is vrijwel gereed.

Een werkgroep van vijf kunstgeschiedenisstudenten aan de Rijksuniversiteit te Groningen, onder leiding van drs. L. de Vries, heeft het werk van Wybrand de Geest en zijn leerlingen en navolgers, voor zover in het bezit van het Fries Museum, bestudeerd en het leven en de ontwikkeling van

Wumkes.nl

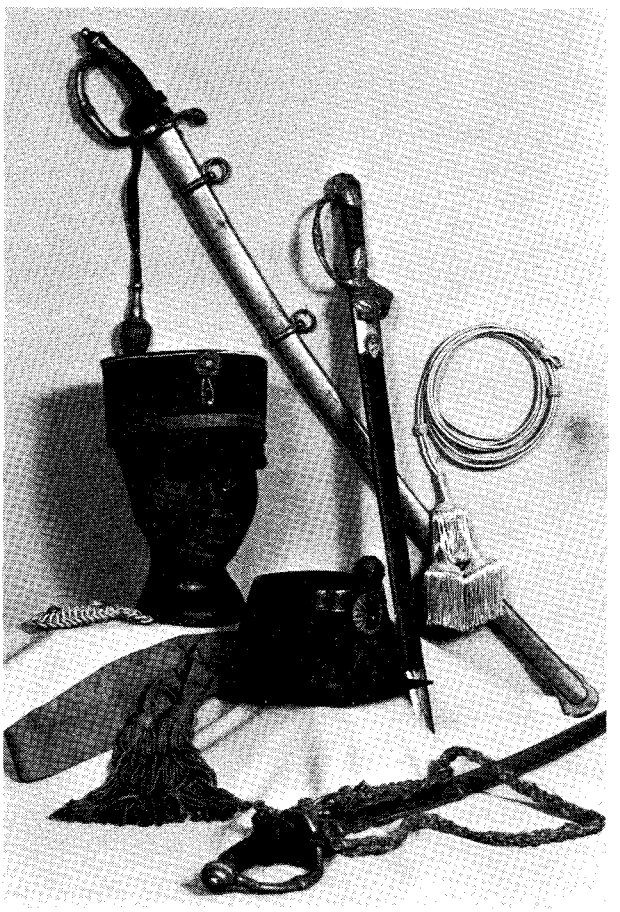

Sabels, petten, epauletten en tressen van de Leeuwarder schutterij

het werk van De Geest, alsook de bronnen, aan een onderzoek onderworpen. Wanneer alle gegevens op schrift zijn gesteld, hoopt het museum deze monografie annex catalogus van het museumbezit uit te geven.

Evenals in voorgaande jaren liet B.V. De Handelsdrukkerij van 1874 te Leeuwarden enkele afbeeldingen uit het prentenkabinet reproduceren ten behoeve van haar zakenrelaties. Ditmaal viel de keus op twee tekeningen van Harlinger schepen van oorlog en op zeegezichten van Wiger Vitringa en Nicolaas Bauer. Bovendien kwam van deze pers "Friesland op de photo" (naar een idee van, en samengesteld door W. Dolk, met een inleiding van ondergetekende) met reproducties van zeventien 19e-eeuwse foto's van Friese steden en dorpen uit de museumcollectie. De Handelsdrukkerij stelde van genoemde uitgaven een ruim aantal exemplaren beschikbaar voor verkoop in het museum.

Wumkes.nl

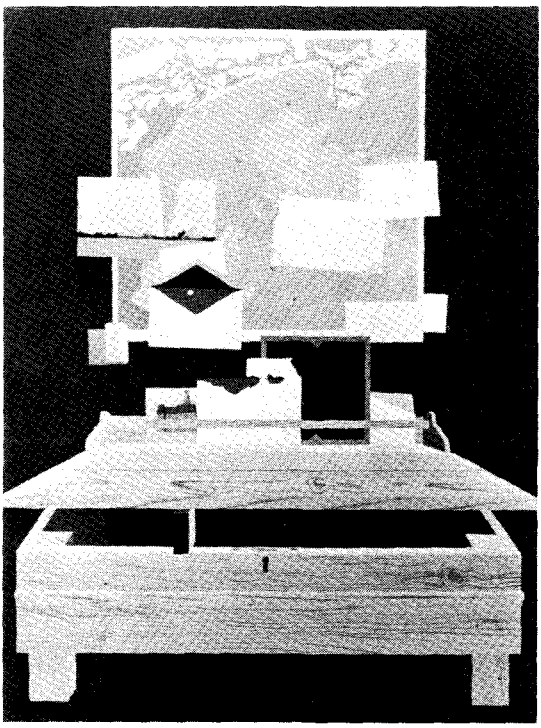

Lode Pemmelaar, Schrijfkist, inv.nr. 1975-1

Op 10 januari vond in de gehoorzaal de presentatie plaats van de provinciale commissie voor het monumentenjaar M'75. In aanwezigheid van de heer N. Bolkestein, voorzitter van het landelijk dagelijks bestuur van de Stichting Nationaal Comité M'75, en van vertegenwoordigers van musea, oudheidkamers en verenigingen, die zich met monumenten in Friesland bezig houden, werd de commissie voorgesteld aan pers en publiek.

Onderhoud verzamelingen

De heer N. van Bohemen te Den Haag restaureerde de volgende schilderijen:

Inv.nr. 1951-149 W. B. van der Kooi, portret van Petronella Agatha van Asbeck-van Plettenberg,
1975-16 dez., portret van Jeronimo de Vries,
1975-17 dez., portret van Maria Gijsberta de Vries-Verhoesen,
1975-31 dez., portret van Maximiliaan Samson Elisa Kamphuis.

De restauratie van het poortje van Bennema state werd in het Centraal Laboratorium te Amsterdam voortgezet, doch kon dit jaar nog niet worden afgerond.

Wumkes.nl

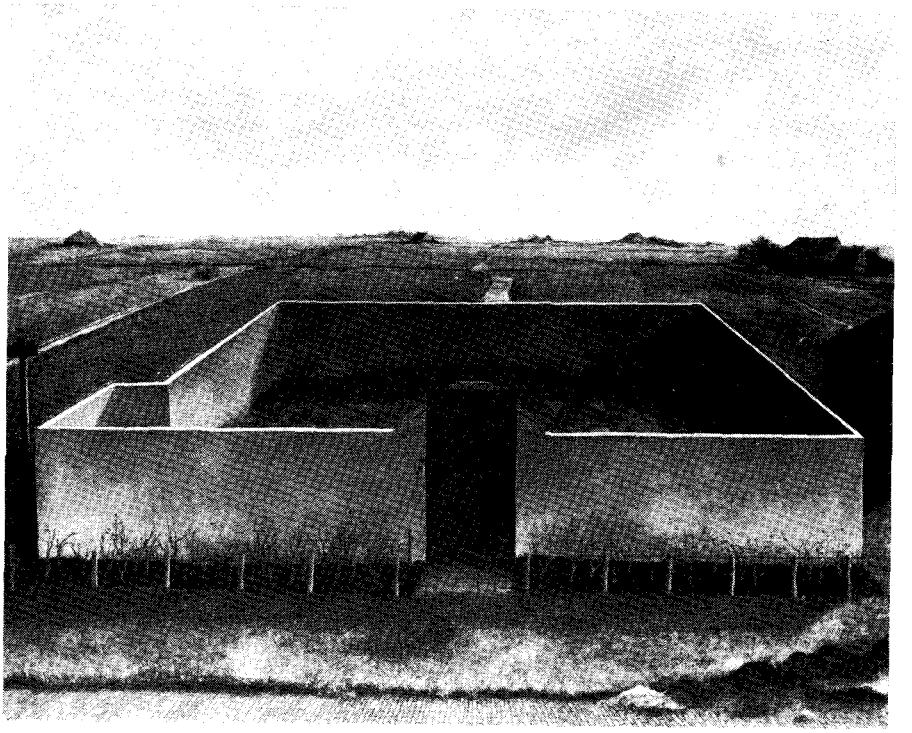

Koosje van Keulen, Het Joodse kerkhof in Workum, inv.nr. 1975-2

Aanwinsten

Van de vele aanwinsten van het afgelopen jaar willen wij allereerst vermelden een aantal schilderijen van hedendaagse kunstenaars uit Friesland, die de eerste aanzet vormen van een verzameling op dit gebied. Van Lode Pemmelaar kochten wij het doek "Schrijfkist" uit 1974, dat op de eerste zomertentoonstelling in 1974 te zien was (1975-1). Het Joodse kerkhof in Workum is het onderwerp van het paneel van Koosje van Keulen, eveneens uit 1974, dat werd aangekocht (1975-2). De drie schilderijen van Geert van Fastenhout zijn heel goede voorbeelden van zijn streven om (in zijn eigen woorden) vanuit "de zwartkant van de kleur" te komen tot "een statiese beweeglijkheid, een ononderbroken nu" (1975-176-178).

Uit de verzameling op kasteel Neerijnen in de Betuwe werden de door Willem Bartel van der Kooi geschilderde portretten van Hans Willem baron van Aylva (1826) en Catharina L.A.A. van Scheltinga-du Tour van Bellinchave (1825) aangekocht. Deze werken zijn fraaie vertegenwoordigers van Van der Koois late portretstijl (1975-13-14). Van het Fries Genootschap kreeg het museum een vroeg werk (1792) van Van der Kooi, Christus en de Samaritaanse vrouw, in bruikleen. Het stuk was oorspronkelijk toegepast als schoorsteenstuk in een kamerbetimmering, waarvan de herkomst onbekend is (1975-84).

Wumkes.nl

Een belangrijke aanwinst is het fraaie gesigneerde stilleven van Maerten Boelema de Stomme, waarop o.a. een zilveren "Hansje in de kelder" voorkomt (1975-85). Een aantrekkelijk schilderij dat ook topografisch van belang is, vormt het anonieme, vroeg-18e-eeuwse gezicht op de Tuinsterpoort (1975-88). Ook moet nog vermeld worden een curieus werk van Piet van der Hem, een meer dan levensgrote voorstelling van Greate Pier tijdens een gevecht (1975-87).

De avondmaalsbeker uit de Hervormde kerk te Beetgum kon voor het Fries Museum behouden worden.

Tentoonstellingen

Het tentoonstellingsprogramma in 1975 was groter en gevarieerder dan in het voorafgaande jaar. De wintertentoonstelling over de Grote Kerk, geopend op 19 december 1974, trok zoveel bezoek, vooral ook van groepen en schoolklassen, dat de sluitingsdatum verschoven werd naar 9 maart 1975.

In nauwe samenwerking met de educatieve dienst van het Tropenmuseum te Amsterdam kwam de tentoonstelling "Bram Schutte" tot stand (14 april - 2 juni). Het Fries Museum droeg hieraan een groot aantal voorwerpen en afbeeldingen met betrekking tot leven en werken op het platteland en in de boerderij in de vorige eeuw bij.

De zomertentoonstellingen, om technische redenen dit maal tot twee beperkt, vonden weer in samenwerking met de Fryske Kultuerried in de gehoorzaal plaats. Van 4 juli tot 28 juli exposeerden Barend Blankert en Koosje van Keulen uit Workum en Carel van Eeden uit Amsterdam schilderijen en tekeningen die als onderwerp de architectuur, de gebouwde omgeving van de mens, hebben. Jan de Bruin, Frits Rahmann en Lollo Wytsma stelden hun projecten van 5 augustus tot 24 augustus tentoon, waarbij de toegangshal en de binnenplaats in de expositie werden betrokken. Helaas was ten gevolge van het uitzonderlijk warme zomerweer, het bezoek minder dan wij hoopten.

De jubilerende Commissie Centrumwinkeliers te Leeuwarden had zich eerder in het jaar tot het museum gewend met het verzoek om in het kader van de winkelfeesten een tentoonstelling in te richten. Dit resulteerde in "Van straatwinkel tot winkelstraat", een overzicht van de ontwikkeling van het Leeuwarder winkelcentrum van 1800 tot nu, dat met veel succes van 10 september tot en met 30 november werd gehouden. Winkeliers, particuliere verzamelaars, het Gemeentearchief en het museum zelf leverden het materiaal voor deze bonte expositie.

In de winter 1975/76 worden twee tentoonstellingen gehouden. In de Workumer kamer en aangrenzende vertrekken is een expositie ingericht van werk van de beeldhouwer Tjipke Visser, van zijn dochter Marijcke, beeldhouwster en edelsmid, en van zijn kleinzoon, de ontwerper Bram van der Lyke. Tjipke Visser werd in 1876 in Workum geboren uit een oud-Workumer geslacht; familie-boeken en poppen en speelgoed roepen dit verleden op. De expositie werd op 12 december geopend door de heer J. J. Schilstra uit Bergen.

In de reeks exposities gewijd aan Leeuwarden opende mr. dr. K. de Vries op 19 december de tentoonstelling "De kanselarij, recht en straf in

Wumkes.nl

Friesland". Het gebouw en zijn functie in stad en provincie als zetel van het Hof van Friesland, later als gevangenis, worden getoond aan de hand van schilderijen, foto's, tekeningen, prenten, penningen en documenten. De keuze van dit onderwerp werd mede bepaald door het feit dat dit historisch zo waardevolle monument binnenkort leeg zal komen te staan.

Uitgegeven bruiklenen

Voor de volgende tentoonstellingen werden bruiklenen tijdelijk ter beschikking gesteld:
Vogelpottenprojekt, Princessehof Leeuwarden;
Armenzorg, Gemeentelijke Sociale Dienst Leeuwarden;
Haarlems Zilver, Frans Halsmuseum Haarlem;
Leeuwarden op keramiek, Princessehof Leeuwarden;
Kransossen, Stedelijk Museum Coopmanshûs Franeker;
Nederlandse lepeldozen, Haags Gemeentemuseum Den Haag;
The European Vision of America, Nat. Gallery of Art Washington U.S.A.;
Zoutglazuur, Princessehof Leeuwarden;
700 jaar Nijland, Het Dorpshuis Nijland;
Fries Zilver, Kreismuseum Zons West-Duitsland;
Groninger Zilver, Groninger Museum Groningen.

Vertegenwoordigingen

De directeur woonde van 23 - 26 juni te Parijs de vergadering bij van het Conseil Consultatif van de I.C.O.M. Van 13 - 21 september bezocht de directeur het Congres van het Internationaal Comité voor Archeologische en Historische Musea, gehouden in de D.D.R.

Bezoek

Het Fries Museum werd in 1975 bezocht door 45.314 personen (1974: 40.120). Op 3 januari hielden wij weer een "open dag", welke 706 bezoekers trok, die het museum bekeken en voor een deel hun antiek en curiosa aan het oordeel van de staf onderwierpen. Ook ditmaal dus een groot succes, zodat wij dit in de toekomst zeker weer zullen doen.

Catalogi en gidsen

Er werden 1675 gidsen in de Nederlandse taal verkocht, 210 Engelse, 105 Franse en 80 Duitse. Het aantal verkochte prentbriefkaarten bedroeg: 5270 gekleurde en 1317 zwart-witte. Het assortiment werd met vier nieuwe kleuren-briefkaarten uitgebreid. Er werden 17 dia-series en 217 dia-sets verkocht.

Wumkes.nl

Kerkmuseum Janum

De restauratie van de panden nos. 4 en 8 te Janum werd voltooid, zodat wij nu beschikken over een geriefelijke beheerderswoning voor de familie Agema en een fraai dubbel woonhuis met oude bedschotten en schouwen, dat, na inrichting, een uitstekend beeld zal kunnen geven van het leven ten plattelande in het einde van de vorige eeuw. Dit zal ongetwijfeld meer bezoekers naar de terp kunnen lokken.

Het aantal bezoekers aan het kerkmuseum was 2316 (1974: 2442). Er werden 743 gidsen verkocht.

Museum Fogelsangh state

Besprekingen werden gevoerd en plannen gemaakt voor restauratie van het gebouw. Hopelijk kan in 1976 met de werkzaamheden begonnen worden, zodat het hele huis de tand des tijds voorlopig goed weerstaan kan en het museum ook een aantal ruimten in het souterrain voor expositie kan inrichten.

Het aantal bezoekers was 5021 (1974: 3160). Er werden 553 gidsen verkocht.

Landbouwmuseum op Stania state

De toestand is nog steeds dezelfde als in vorige jaren. Een oplossing lijkt nog niet op korte termijn in zicht.

Fries Munt- en Penningkabinet

Het aantal bezoekers bedroeg 1052 (1974: 826). Er werden 46 exemplaren van de voorlopige gids verkocht. Voor de aanwinsten en verdere gegevens verwijzen wij naar de achter de algemene aanwinstenlijst opgenomen verantwoording.

C. Boschma

Wumkes.nl

Educatieve Dienst

In 1975 was de cliëntèle van de educatieve dienst opnieuw groter dan in de voorgaande jaren. Het totaal aantal groepen bedroeg 482 (met elkaar 12.067 bezoekers tellend, een gemiddelde van 25 bezoekers per groep), terwijl deze cijfers over 1974 respectievelijk 398 en 9.266 waren. Voor een zo vlot mogelijke verwerking van zoveel bezoek was het bijzonder verheugend, dat de belangstelling zich opmerkelijk gelijkmatig over het hele jaar spreidde (met uitzondering van de maanden juli en augustus, de uitgesproken maanden voor het individuele bezoek, dat in verband met de lange en hoge zomer overigens betrekkelijk klein gebleven is). Zoveel bezoek en begeleiding kan geen éénmanswerk meer zijn. Daarom moet met dankbaarheid worden vermeld, dat de educatieve dienst nooit een vergeefs beroep behoeft te doen op de medewerking van de suppoosten. Bovendien gaf de medewerking van Tom Sandyck, student van de Agogische Akademie, die van september 1975 tot juni 1976 in het Fries Museum stage loopt, een welkome verruiming van de begeleidende mogelijkheden.

Het is zonder meer ook duidelijk geworden, dat de betrokkenheid van de (Leeuwarder) basisscholen bij het museumwerk sterk wordt gestimuleerd door het feit, dat het museum de laatste jaren door middel van zijn tentoonstellingen extra-aandacht besteedt aan de geschiedenis van Leeuwarden. Het zal te zijner tijd — en dat is een kwestie van expositieruimte en niet van gebrek aan materiaal of belangstelling — moeten komen tot een afdeling Leeuwarden in het Fries Museum. De deel-tentoonstellingen (over de Grote Kerk, over de ontwikkeling van Leeuwarden als winkelstad, over de Kanselarij) konden zich verheugen in veel individueel bezoek, maar nog meer in een groot groepsbezoek en toonden daardoor aan, dat hiermee aan persoonlijke en stellig ook aan onderwijs-behoeften werd voldaan. De aan de Grote Kerk gewijde tentoonstelling werd begeleid door een project voor de basisscholen. De tentoonstelling "Van straatwinkel tot winkelstraat" werd mede toegankelijk gemaakt door een speurtocht, die zich deels op de tentoonstelling, deels ook in de Leeuwarder binnenstad afspeelde. Voor de deelnemers aan de speurtocht hadden de jubilerende winkeliers prijzen beschikbaar gesteld. Prijzen — in samenwerking met het advertentieblad "Huis aan huis" — waren er ook voor de oplossertjes van de puzzels, die in de Paasvacantie werden gesteld door middel van een speurtocht naar "Het dier in het Fries Museum".

Tussen de Grote Kerk-tentoonstelling en de speurtocht in de Paasvacantie was, op initiatief van het Tropenmuseum, een doe-tentoonstelling gepland over ontwikkelingssamenwerking. De 20 deelnemende Leeuwarder scholen, vooral basisscholen, maakten eerst door middel van een briefwisseling kennis met Bram Schutte, die, uitgezonden naar Boven Volta, zijn ervaringen, ambities en teleurstellingen in brieven vastlegde. Nadat de jeugd op deze manier vertrouwd was geraakt met een stuk problematiek

Wumkes.nl

Veel aandacht, vooral ook van de Leeuwarder basisscholen, was er in januari en februari voor de aan de Leeuwarder Grote kerk gewijde tentoonstelling

van ontwikkelingssamenwerking werd een afsluitend bezoek gebracht aan het Fries Museum, waar aan de hand van talrijke voorwerpen en verdere gegevens nader werd ingegaan op de situatie in Volta. Bij de collectie van het Tropenmuseum bleef het niet. Uit eigen bezit voegde het Fries Museum ter vergelijking met de landbouw in Afrika een groot aantal historische (en hedendaagse) Friese landbouwgegevens aan het geheel toe.

Van de twee zomertentoonstellingen in de gehoorzaal werd de tweede, gewijd aan projectkunst van Jan de Bruin, Frits Rahmann en Lollo Wytsma, alleen begeleid door een catalogus. De eerste tentoonstelling – schilderijen en tekeningen van Koosje van Keulen, Barend Blankert en Carel van Eeden – kreeg bovendien een klankbeeld mee, voor de vertoning waarvan plaats was ingeruimd in de bestuurskamer. Klankbeelden waren er voorts bij de tentoonstellingen over Grote Kerk en Kanselarij.

In het verslagjaar werden 26 lezingen gehouden, te weten in Amstelveen, Bilthoven, Buitenpost, Driesum, Dronrijp, Ee, Franeker (2 keer), Harlingen, Heerenveen, Kollum, Langweer, Leeuwarden (6 keer), Menaldum, Minnertsga, Oostermeer, Surhuisterveen, Tzum, Tzummarum, Veenwouden en Wirdum.

H. Kingmans

Wumkes.nl

Archeologische Afdeling

Algemeen

Het jaar 1975 kenmerkt zich opnieuw door een grote toeneming van de werkzaamheden, voortvloeiend uit zowel een steeds groter wordende belangstelling, een steeds vaker beroep doen op onze collecties en gegevens, toeneming van het veldwerk èn de wens de omvangrijke verzamelingen beter toegankelijk te maken, te meer daar deze, gelukkig, steeds in belangrijkheid toenemen. Dit laatste niet alleen door de vele aanwinsten, maar vooral door het feit dat in de beoefening van de archeologie en de "archeologische warenkennis" een steeds grotere specialisatie optreedt, waardoor méér bepaalde onderdelen van onze collecties aan onderzoek worden onderworpen.

Betreft dit een reeds lang voorziene ontwikkeling, daarnaast werpt het in gebruik nemen van nieuwe ruimten in de in aanbouw zijnde uitbreidingen ook zijn "schaduwen" reeds vooruit. Naar die nieuwe behuizing zien we reikhalzend uit, al ontveinzen we ons niet (en moeten we daarvoor ook waarschuwen), dat er veel, zeer veel werk verricht zal moeten worden, éér de collecties daar op overzichtelijke wijze gerangschikt zullen zijn. Met de voorbereidingen daartoe is, zo goed en zo kwaad als dat met de beperkte mogelijkheden van dit ogenblik tenminste kan, reeds begonnen.

Administratieve en conserverende zorg

De zuiver administratieve begeleiding van de collecties vergt steeds grotere aandacht; hierin was, zoals in de vorige jaarverslagen beschreven, een grote achterstand ontstaan. Gelukkig is er enige verbetering gekomen nadat met ingang van 1 juni mej. W. Runia, in het kader van de regeling tot bestrijding van de jeugdwerkloosheid, op onze afdeling kon worden gedetacheerd, waarbij zij speciaal belast werd met het tikken van de reeds jaren klaar liggende inventaris-beschrijvingen. Zij verricht haar werkzaamheden dienaangaande tot tevredenheid. De heer T. de Jong, door de Dienst Sociale Werkvoorziening van Leeuwarden beschikbaar gesteld, kwam gereed met het schoonmaken van alle voorradige vondstcomplexen en houdt zich thans, naast het reinigen van de nieuwe toevoer, bezig met het sorteren en in dozen ordenen van de oude scherven-collecties, waarbij deze vaak van nieuwe nummers moeten worden voorzien, daar de oude veelal slecht leesbaar zijn. Daarbij komen steeds verrassingen te voorschijn in de vorm van nauwelijks bekende soorten aardewerk, profileringen etc. Een adequaat systeem om een en ander straks weer terug te kunnen vinden is in ontwikkeling. Mevrouw G. P. Mertens-Slieker te Hardegarijp zette haar vrijwillige arbeid voort en kwam nagenoeg gereed met het ordenen van de omvangrijke collectie benen naalden. Als toegang tot het opbergsysteem maakte zij een kleine cartotheek.

Wumkes.nl

De heer G. A. van Eldert te Leeuwarden bleek bereid belangeloos het lijmen van bodemvondsten te vervolgen en zette vele 16de- en 17de-eeuwse stukken uit de bouwput van het Fries Museum en uit Bornwerd in elkaar. Een probleem vormt daarbij dat dit alleen het lijmen omvat, maar dat geen restauratie van het aardewerk kan volgen. Het is n.l. de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, waarop wij vroeger altijd een beroep konden doen, niet meer mogelijk dergelijk werk uit te voeren. Op deze plaats willen wij de gedachte lanceren dat hierin o.i. een taak ligt voor de drie noordelijke provinciale musea en het B.A.I. te Groningen om gezamenlijk een restauratie-atelier voor bodemvondsten in te richten, dat wellicht ook voor andere museale restauraties gebruikt zou kunnen worden. Wel heeft de Rijksdienst thans nog het hout- en metaalwerk van de bouwput-vondsten in behandeling.

Mevrouw T. Elzinga-van der Brug hield zich, naast het inventariseren en sorteren van de nieuwe aanwinsten, voor zover hun conserveringstoestand enz. dit toeliet, bezig met het beschrijven van de door mevrouw Mertens gesorteerde benen naalden en met de bronzen naalden en sierspelden. Zij is hiermede een goed eind gevorderd. Zorgen baren echter de inventarisering en de beschrijving van de grote door de heer De Jong gereinigde oudere collecties en het door de veld-assistent Boschker verzamelde. Hierin moet dringend worden voorzien, niet alleen omdat zich hieronder veel belangrijk materiaal bevindt, maar ook met het oog op de straks nieuw in te richten depots.

Veldwerk

De heer J. K. Boschker zette het verkenningswerk in de ruilverkavelingen, dorps- en stadsuitbreidingen door de gehele provincie voort en kon ruim een 20-tal nieuwe vindplaatsen aan de reeds bestaande toevoegen, daterend van Jong Paleolithicum tot diep in de Nieuwe Tijd. Hier vloeiden ook noodopgravingen uit voort. Veel medewerking is bij deze laatste ondervonden van de Archéologyske Wurkgroep van de Fryske Akademy en het Fries Museum samen. Nu hierin geleidelijk meer geoefende medewerkers voorkomen blijkt dat hun arbeid steeds waardevoller wordt en de bereidheid tot hulp aan onderzoekingen, die anders door geld- en/of tijdgebrek niet kunnen worden uitgevoerd, toeneemt. Een woord van dank aan hun belangeloos verrichte arbeid is hier wel op zijn plaats, waarbij wij tevens de hoop uitspreken dat de in 1975 gevormde afdeling Noord-Nederland van de Arch. Werkgemeenschap Nederland (A.W.N.) bereid zal blijken met de geheel op vrijwillige basis ontstane en niet aan contributies gebonden Arch. Wurkgroep, die reeds veel ervaring heeft, samen te werken met erkenning van elkanders identiteit.

Naar datering van de betreffende vindplaats moeten de volgende onderzoekingen worden genoemd:

Bij *Oostrum* (gem. Oostdongeradeel) een vindplaats van mesolitische artefacten, dank zij de medewerking van de Dienst voor de Landinrichting. Gebleken was n.l. dat op een hoog in de klei opduikende zandkop, die in een nieuwe bermsloot was aangesneden, een atelier was gevestigd. In de

Wumkes.nl

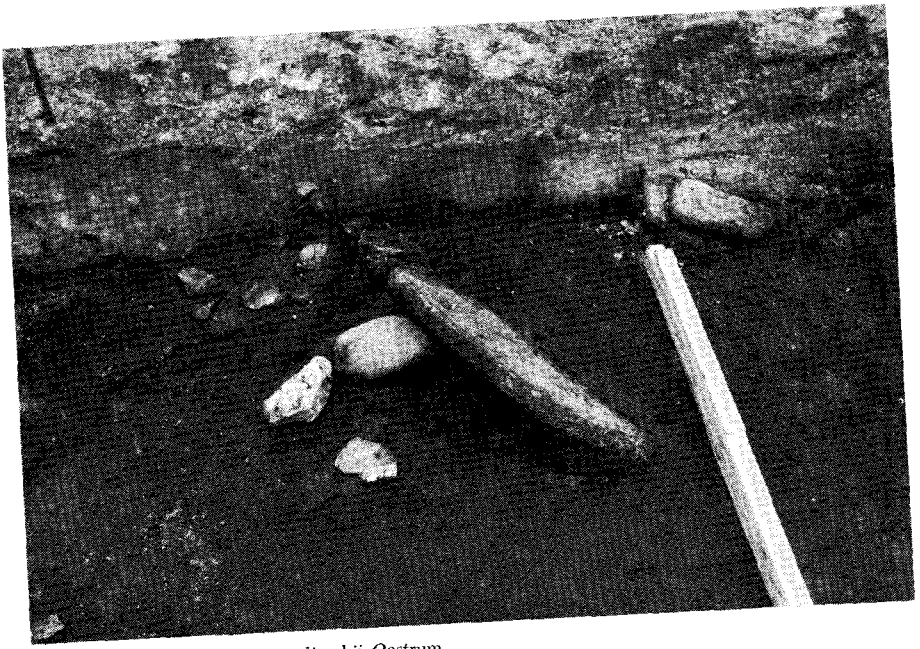

Aambeeldstenen in vuursteenatelier bij Oostrum

betreffende berm kon hiervan nog een deel worden onderzocht, waarbij bleek dat de bovenste lagen ten dele waren weggevaagd toen de overstromingen begonnen, maar uit de diepere lagen konden toch nog vele artefacten, voornamelijk spitsjes en schrabbers, en kern- en afvalstukken worden geborgen, die nauwkeurig zijn ingemeten, ook wat hun niveau t.o.v. elkaar betreft. In 1976 zal nog een profielsleuf worden gegraven om een inzicht te krijgen in hoeverre de oorspronkelijke oppervlakte door de zee is aangetast.

Van veel belang was de waarneming te *Birdaard* (gem. Dantumadeel), waar in een bouwput ten westen van de kerk duidelijk werd geconstateerd dat zich onder de terp een vrij hoge zandkop bevindt, die waarschijnlijk naar het midden van de kerk oploopt. Duidelijk zichtbaar was ter plaatse, dat de terpbouwers de bovenste lagen van deze zandkop hadden afgegraven. In de bouwput was de datering van deze activiteiten, gezien het aardewerk, in de derde of vierde eeuw te stellen.

Nabij *Lollum* kon met medewerking van de familie Lycklama à Nijeholt een kleine vindplaats van terpaardewerk worden onderzocht in een nog aanwezig terpzoolgedeelte. Naast veel streepband- en kartelrandig aardewerk werd hier ook een zeldzaam stukje La Tène-glaswerk gevonden in de vorm van een fragment van een donkerblauwe, zware glazen ring met witte versiering.

Veel onderzoek werd dit jaar gedaan met betrekking tot de middeleeuwen. De belangrijkste objecten hiervan betreffen wel het kerkhof te *Ouwsternijega* (gem. Doniawerstal) en het kerkje te *Lutjewoude* of Augsbuurt (gem. Kollumerland c.a.). Te Ouwsternijega gelukte het op de daar

Wumkes.nl

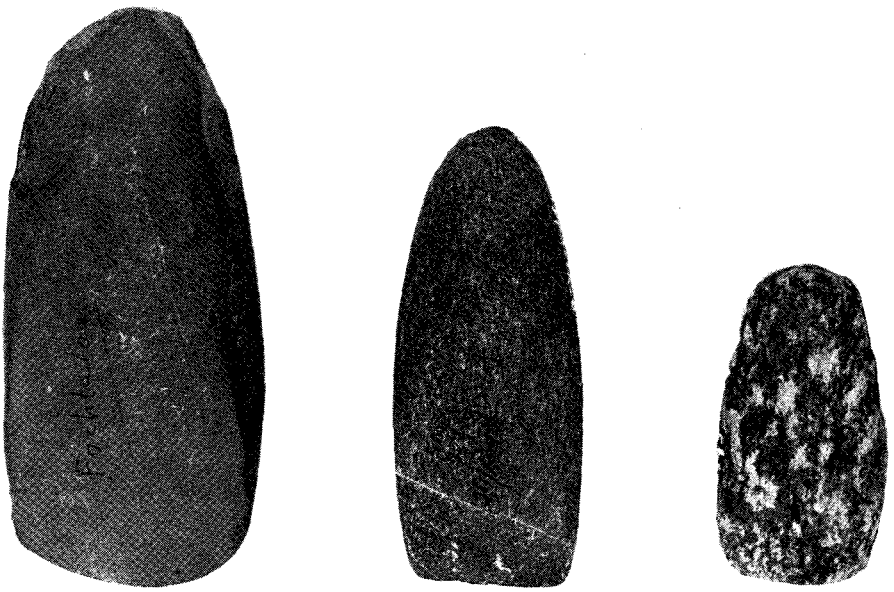

Stenen bijlen uit Fochteloo, l. 12,3 tot 6,8 cm., coll. H. J. Popping, overdracht B.A.I. (FM 1975-IX-5, 6 en 8)

nog overgebleven veenhoogte, die als kerkplaats en kerkhof heeft gediend, de in het veen uitgegraven en met zand gevulde funderingssleuven terug te vinden van het in de achttiende eeuw afgebroken, vermoedelijk veertiende-eeuwse bakstenen kerkje, waardoor de plattegrond van dit gebouw bij benadering kon worden vastgesteld. Deze zal thans op de kerkheuvel worden aangegeven. In Lutjewoude werd vastgesteld dat het tegenwoordige kerkschip in het koor op oudere, eveneens veertiende-eeuwse bakstenen fundamenten staat, maar dat de huidige westelijke sluiting veel meer naar het oosten staat dan de vroegere westelijke partij, die ook breder moet zijn geweest. Hiernaar zal in een tweede campagne een onderzoek worden ingesteld. Wel bleek dat ook deze kerk op een veenondergrond rust, die met klei en zand is opgehoogd. Te Ouwsternijega werd veel hulp van de gemeente Doniawerstal ondervonden, terwijl de opgraving te Lutjewoude op verzoek van de Stichting Alde Fryske Tsjerken werd gedaan.

Te *Anjum* (gem. Oostdongeradeel) werden in samenwerking met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek opgravingen verricht in het koor en het schip van de Hervormde kerk. Hierbij werden de zuidmuur van de vroegere tufstenen kerk en de koorsluiting daarvan vastgesteld, waarbij bleek dat de huidige bakstenen noordmuur nog op de oorspronkelijke tufstenen fundering rust en de zuidelijke muur een eind buitenwaarts is verplaatst. Niet onvermeld willen wij laten dat de door ons in 1973 teruggevonden steunbeerfundamenten aan de zuidmuur en het koor voor het architectenbureau Van Manen en Zwart te Drachten

Wumkes.nl

Sarcofaag kerkhof Oosterend, opgr. 1975

aanleiding waren deze weer in ere te herstellen, waardoor de zuidmuur een zeer levendig karakter heeft gekregen.

Op het kerkhof te *Oosterend* (gem. Hennaarderadeel) werd, na een waarschuwing van de Kerkvoogdij, met de Archéologyske Wurkgroep een twaalfde-eeuwse zandstenen sarcofaag opgegraven, waarvan de onversierde deksel en het inliggend skelet nog aanwezig waren.

Bij *Buitenpost* (gem. Achtkarspelen) werden bij wegaanleg gevonden middeleeuwse sporen nader onderzocht; vastgesteld werden enkele waterputten en een middeleeuwse perceelsindeling, die een voorganger bleek te zijn van de huidige ter plaatse, maar op een veel kleinere schaal.

In *Tzummarum* (gem. Barradeel) werd in een huis aan de zuidoostzijde van het kerkhof een skelet in situ aangetroffen, waaruit bleek dat het kerkhof in deze richting een grotere omvang moet hebben gehad, terwijl in *Minnertsga*, in dezelfde gemeente, een aanvang werd gemaakt met het onderzoek naar de funderingen van Tjessinga state. Dit onderzoek, waarbij de gemeente ook een zeer grote medewerking verleende, moest echter door het natte weer worden gestaakt en wordt in 1976 hopelijk hervat.

In *Gorredijk* (gem. Opsterland) werden met hulp van de gem. Smallingerland op enkele plaatsen de grachten van de vroegere schans nader onderzocht.

Wumkes.nl

Van bijzonder karakter was het opmeten van een terpje, vlak ten westen van *Minnertsga*, dat op de Monumentenlijst voorkomt en vooral aan de noordwestzijde nogal gehavend is. Met behulp van de gemeente en Staatsbosbeheer zal dit terpje echter weer geheel worden hersteld en van een passende beplanting worden voorzien. De plannen voor het juiste profiel e.d. werden door ons gemaakt.

Alle opgravingen geschiedden als gebruikelijk steeds onder auspiciën van het Biologisch-Archaeologisch Instituut der R.U. te Groningen.

Behalve de opgravingen en de verkenningen van de heer Boschker zijn ook losse vondsten te noemen. Bij *Oosterwolde* (gem. Ooststellingwerf) werden door het personeel van de afdeling op een terrein dat op de Monumentenlijst voorkomt, maar waarop helaas de bouw van een ligboxenstal werd toegestaan, vele artefacten van paleolitische tot neolitische ouderdom verzameld, waaronder een fraaie vuurstenen pijlpunt. Op *Ameland* kwamen opnieuw resten van het verdwenen dorp Sier aan het licht, terwijl bij het nieuwe gemeentehuis te Ballum in deze gemeente tijdens plantsoenaanleg een grote, zestiende-eeuwse bronsvondst werd ontdekt, bestaande uit bronzen grapen en kookketels. Helaas zijn deze stukken door de dragline deerlijk gehavend, maar herstel is mogelijk. In *Berlikum* (gem. Menaldumadeel) kwamen in één huis drie, rond 1800 te dateren, als aspotten ingegraven stukken vaatwerk van Bergen op Zoomse makelij te voorschijn. Een en ander werd in plattegrond gebracht. In *Dokkum* kregen wij toestemming waarnemingen te doen in de bouwput van het nieuwe winkelcentrum, waarbij zestiende- tot negentiende-eeuwse resten aan het licht kwamen.

Voorlichting

Behalve velen, die in persoon om inlichtingen kwamen vragen, werden dit jaar ook vele tientallen schriftelijk ingelicht. Hieronder bevonden zich talrijke scholieren, die over informatie over de prehistorie wilden beschikken ten behoeve van opstellen en werkstukken (naar de mode steeds met "scriptie" (!) aangeduid). Daarbij valt het op dat elders in het land veel over de terpencultuur wordt gesproken; heel wat scholen maken daar gezamenlijke projecten over.

Daarnaast bereikten ons ook dit jaar vele verzoeken om voordrachten, waaraan zoveel mogelijk wordt voldaan. Ook buiten Friesland, met name in kringen van amateur-archeologen, is daar belangstelling voor, terwijl diverse excursies door ons door de terpengebieden werden geleid, altijd op verzoek. Gelukkig zijn het ook vaak vakgenoten of studenten-gezelschappen, die daartoe een beroep op de afdeling doen, dan wel gezelschappen wier leden bestaan uit personen die veel met grondwerk e.d. te maken hebben en zeer geïnteresseerd zijn in samenwerking met de archeoloog, mede in het kader van de Monumentenwet.

Ook dit jaar kwamen specialisten voor één of enkele dagen naar het Fries Museum. Wij noemen o.a. prof. dr. P. Berghaus, Münster (sceatta's etc.); S. Büller, Amsterdam (neolitisch aardewerk); I. Cornelisse, Amsterdam (vervalsingen); M. Davis, Wales (terpenfluiten); dr. K. Düwel, Göttingen (runenteksten); H. Fokkens, Groningen (terpenvaatwerk); dr. J. K. Haalebos, Nijmegen (romeins aardewerk); drs. H. Halbertsma, Amersfoort (m.e.

Wumkes.nl

kerken); dr. D. Hill, Manchester (sceatta's); prof. dr. K. Hinz, Kiel (terpencultuur); prof. dr. G. Mildenbergen, Bochum (terpencultuur); dr. J. Naumann, Kassel (laat-m.e. aardewerk); mevr. J. Schuyf, Leiden (Angelsaksisch vaatwerk); drs. D. Stapert, Groningen (jongpaleolitische artefacten).

Een bijzondere gebeurtenis was het vijfde Congres Nederlandse Archeologen, bekend als de Reuvensdagen, waarvan de organisatie dit jaar aan ons was opgedragen. Meer dan honderd vakgenoten, waaronder ook enkele Duitse en Engelse gasten, woonden deze dagen, die op 27 en 28 november in de Provinciale Bibliotheek werden gehouden, bij. Naast vele voordrachten en een excursie naar de Grote Kerk behoorden ook een ontvangst door het Provinciale Bestuur ten Provinciehuize, door het Gemeentebestuur van Leeuwarden in het Gemeentelijk Museum "Het Princessehof" en in het Fries Museum zelve tot het programma. Aan allen die op enigerlei wijze tot het welslagen van deze dagen hebben meegewerkt, wordt hier van harte dank gebracht.

Veel aandacht werd in de Friese, maar ook in de Nederlandse en zelfs in de Duitse pers besteed aan ons in 1975 in De Vrije Fries 55, p. 82 - 122, verschenen artikel: Rondom de "Vikingschat van Winsum"; het verscheen ook als nr. 45 in de reeks Varia Bio-Archaeologica van het B.A.I.

Van diverse vondsten werden schriftelijk mededelingen aan de pers verstrekt.

Aanwinsten

In 1974 kon helaas géén gemeentegewijs gerangschikte lijst van aanwinsten worden opgenomen. Wij kunnen deze thans wel geven, waarbij wij echter moeten opmerken dat, zoals in de aanhef van het verslag is vermeld, nog steeds een grote achterstand in het definitief inschrijven bestaat, vooral wat betreft de grotere vondstcomplexen.

In de lijst zijn de aanwinsten 1974 met a vóór het (romeinse) maandcijfer weergegeven, die van 1975 met b.

Achtkarspelen: Uit *Buitenpost* werd door eigen activiteit verkregen een neolitisch mesje (b VIII-2) en een Fries-aardewerken middeleeuwse tuitpot (b VIII-3), terwijl van het personeel der gemeente middeleeuwse aardewerkscherven werden ontvangen (b VIII-4/5). Ook werd een laat-m.e. glazen kraal gevonden (b VI-32). Uit *Augustinusga* komt een achttiende-eeuwse pijpekop (a I-2) van mej. I. v. d. Zaag te Scheveningen en uit *Surhuisterveen* negentiende-eeuws vaatwerk van de Waterleiding Friesland N.V. (b VI-37).

Ameland: Het Fries Natuurhistorisch Museum droeg een op het strand in de negentiende eeuw gevonden en van een inscriptie "Ameland" voorzien stukje barnsteen over (b VI-30). De genoemde bronsvondst van Ballum is nog niet beschreven.

Baarderadeel: Uit *Baard* gaf de heer J. W. Durksz te Oosterlittens een vuurstenen sikkel in bewaring (a IX-5); uit *Britswerd* zijn m.e. aardewerkfragmenten afkomstig (a VI-22/3) als geschenk van de Waterleiding Friesland N.V.; uit *Hijlaard* een spinklosje en andere aardewerkresten (a II-1/4) uit de terpencultuur van W. Schukken aldaar, en van mej. A. Hoekstra aldaar, een benen kam (b VII-22). Uit *Schelum* een aardewerken netverzwaring (b X-4, eigen vondst) en uit *Winsum* zijn de vondsten uit de in 1974 opgegraven steenoven ingeschreven onder nr. IV-20, 25 e.v., terwijl m.e. bolpot- en kanfragmenten werden geschonken door Klaaske Strikwerda (b X-16) en terpenvaatwerk door de Waterleiding Mij. (b X-17).

Wumkes.nl

Barradeel: De heer H. L. Sixma baron van Heemstra te Balk schonk bijzonder interessante 16de-eeuwse (?) blauwe en wit-geglazuurde estrikken (of muurtegels?) gevonden bij de voormalige Sixma van Andla state onder *Minnertsga* (a V-18/21), terwijl ook de heer G. Mensonides te Harlingen ons dergelijke stukken deed toekomen (a IV-6/7) en de fam. G. Krol te Minnertsga een 17de-eeuwse schotel en een kamerpot van dezelfde vindplaats schonk (a IV-8/9). Ook uit Minnertsga afkomstig zijn een fragment van een 17de-eeuwse Wanfried-a.w. schotel en een 19de-eeuws potje als geschenk van resp. de fam. Van Dijk en Faber aldaar (a VIII-17/18). De heer H. van Doeveren te Oosterlittens schonk door hem in *Tzummarum* gevonden m.e. spinklosjes (b X-1, 2), alsmede enige m.e. aardewerkscherven (b VI-17/19), terwijl het skelet uit die plaats het nr. b VI-11 ontving.

Het Bildt: In resp. *Oudebildtzijl* en *O. L. Vrouwenparochie* vond en schonk A. T. Tadema aldaar een slijpsteenfragment en een benen rijgnaald (a VI-1, 2).

Bolsward: Mevrouw P. Heegers-Dallinger te Delfzijl schonk een te Bolsward gevonden m.e. kalkstenen wijwater(?)-bekken (a VII-1), mevr. drs. R. H. Tjeerde te Bolsward een aldaar gevonden fragment van Wanfried-a.w. met jaartal (15)84 en van een nopjesschotel (a V-4/5), mevr. E. Ketelaar een versierde scherf van een 16de-eeuwse kruik (a IX-4) en A. S. Oppedijk een versierd benen heftje (b I-1).

Dantumadeel: Te *Janum* werden bij de restauratie van de huisjes op de terp een aantal laat-m.e. scherven gevonden, waaronder delen van een grote aspot (b II-12).

Dokkum: De in het Verslag 1974 reeds gememoreerde m.e. vondsten uit de bouwput van de Hema (fam. Vogt) werden geïnventariseerd onder nr. a VIII-19/96. Naast een zeer interessant bolpotje met steel en een bolpot uit één tonput omvatten zij ook drie 15de-eeuwse groen geglazuurde inheemse(?) kannen uit een andere, plus vele scherven. Met goedvinden van de directie zijn in 1975 twee stuks daarvan in bruikleen gegeven aan het "Admiraliteitshuis" aldaar. Een aantal stukken van de hierboven al genoemde vondsten uit de bouwput van het grote winkelcentrum (eig. N.V. Progress te Rotterdam) aan de Strobossersteeg is reeds ingeschreven onder nr. b XII-13/70. Naast enkele bakstenen met afdrukken van honde- en kattepoten, bevatten zij ook enige 17de-eeuwse wandtegels en een groot aantal fragmenten van 16de- tot 18de-eeuws aardewerk, alsmede enkele nog in de 14de eeuw te dateren bolpotscherven. Wij zijn de directie en de aannemingsmij. zeer erkentelijk voor deze schenking en voor het feit dat onze veldassistent Boschker alle gelegenheid werd geboden zoveel als mogelijk was te bergen. In uitgeworpen grond van de rioleringssleuf vonden wij zelf een mogelijk 16de-eeuws fragment van een ijzeren schop (a IV-5).

Middeleeuwse baksteen, met afdrukken van hondepoten, Dokkum, l. 32,0 cm. (FM 1975-XII-13)

Doniawerstal: Het 13de-eeuwse ijzeren zwaard uit *Koufurderrige* in bruikleen van de heer U. v. d. Kooy aldaar, ontving het nr. a III-5. Uit *Langweer* schonk de Waterleiding Friesland N.V. een fraaie m.e. baksteen en m.e. aardewerkfragmenten (a VI-19/21). De (weinige) vondsten uit de opgraving van *Ouwsternijega* zijn nog in bewerking.

Wumkes.nl

Ferwerderadeel: Uit *Blija* gaf S. Buruma, aldaar, een zestiende-eeuws, met lood gevuld kootbeentje in bewaring (a IV-11), terwijl in *Ferwerd* tijdens een onderzoek van een 17de-eeuwse put door de Archéologyske Wurkgroep a.w. fragmenten uit die tijd, glas-in-lood-resten, een zwijnstand e.d. werden geborgen (a X-10/22). Helaas was er nog geen gelegenheid de in 1975 op dezelfde wijze geborgen vele resten uit een 18de-eeuws afvalgat te inventariseren. H. Dijkstra te *Hallum* schonk een aldaar gevonden m.e. kanhals (b VI-29), terwijl uit *Lichtaard* afkomstig zijn een zwijnstand, gevonden in de kerk en diverse baksteen- en dakpanfragmenten van een noodonderzoekje ter plaatse van een voormalige m.e. steen- en/of panoven (a VII-26/36). Interessant hierbij is een fragment van een dakpan met afdrukken van de poot van een hond en haar jong! Het onderzoek werd door de Cultuurtechnische Dienst mogelijk gemaakt. De heer J. K. Boschker borg bij *Wanswerd* een fraaie lepel van terpenvaatwerk (b IV-1).

Franeker: De directie van de Psychiatrische Inrichting schonk een in de binnenstad gevonden gave, laat-m.e. maalsteen van bazaltlava (b IV-5), terwijl de R.O.B. te Amersfoort bij het Camminghahuis gevonden m.e. aardewerkresten overdroeg (b XI-12/16). Zelf borgen wij een groot aantal m.e. en laat m.e. aardewerkfragmenten in de tuinen van de Psychiatrische Inrichting, toen daar een riolering werd aangelegd (a I-3/16).

Franekeradeel: De R.O.B. schonk een afgietsel van een bij het klooster te *Ludingakerke* gevonden m.e. baksteen met inscriptie (b V-7), uit *Herbayum* is een aangekochte m.e. baksteen met schapenhoefindrukken afkomstig (b VII-13), terwijl te *Boer* de heer S. Roos, aldaar, een miniatuur-testje van aardewerk en enige ijzerfragmenten vond en afstond (b VI-1/3). In *Schalsum* werden een slijpsteen, m.e. metaalslakken en enig m.e. aardewerk gevonden en door de heer H. v. d. Ploeg te Berlikum geschonken (b VI-12/16).

Gaasterland: Te *Balk* werd door de heer P. B. Dijkstra te Nijmegen een vuurstenen pijlpunt gevonden en afgestaan (b XI-4). Deze vondst is interessant omdat het model enigszins Indiaans aandoet. Merkwaardig genoeg werd ons bij toeval ook een, nog in particulier bezit zijnd maar wel reeds aan het Fries Museum toegezegd, dergelijk exemplaar bekend uit *Oudemirdum.* Uit deze plaats schonk de heer A. J. Sligting te 's-Gravenhage een groot fragment van een oudtijds zeer grote vuurstenen bijl van de Trechterbekercultuur (a III-4), terwijl uit *Rijs* afkomstig is een z.g. putjessteen (neolitisch) als geschenk van J. Laverman te Bergum (a II-6).

Harlingen: In de Voorstraat werden laat-m.e. aardewerkresten door de Archéologyske Wurkgroep opgegraven (a X-25/52), terwijl mevrouw N. de Vries-Keizer, aldaar, een kuikendrinkbak van rood Harlinger a.w. afstond (a VIII-16). De Waterleiding Friesland N.V. schonk biscuit-fragmenten van Harlinger fabrieken (a VIII-10/11), terwijl de heer D. Kuipers te Stiens reeds beschilderde stukken van dergelijke schotels aanbood. (a VI-17 a/b).

Haskerland: De Waterleiding Friesland N.V. schonk 15de- tot 19de-eeuwse a.w. fragmenten uit *Joure* (a X-5/9), en Tj. Postma uit dezelfde plaats een fraaie bodem van een ook aldaar gevonden 17de-eeuwse Harlinger schotel.

Heerenveen: Als schenking van de fam. Schothorst te *Nieuwehorne* en door eigen verkenningen ontvingen wij enige aldaar gevonden mesolitische artefacten (a IV-21/24).

Hennaarderadeel: Uit *Lutkewierum* gewerd ons terpenvaatwerk als geschenk van de Waterleiding Friesland N.V. (b V-9/12), terwijl dezelfde N.V. uit *Spannum* terpenvaatwerk en m.e. cultuurresten afstond (b VII-15/21) en uit *Welsrijp* m.e. vaatwerk en ovenslakken (b X-7/11). Het skelet uit de sarkofaag te *Oosterend* ontving nr. b XI-1/2, en een reeds oudtijds aldaar gevonden rood bakstenen m.e. engelenkopje werd door E. Bergsma afgestaan (b XI-3). D. G. Langhout uit *Welsrijp* stond delen van een menselijk skelet af (b VIII-1). U. v. d. Ley uit *Rien* schonk een daar gevonden laat-m.e. slijpsteen (a V-22) en uit *Roodhuis* een fraai m.e. deksel (a II-8). Bij *Wommels* werden door Th. Schuitemaker te Franeker een scherf van Ruinen-Wommels I vaatwerk en fragmenten van Karolingisch tot laat-m.e. ceramiek gevonden en afgestaan (a VII-5/6; VIII-1/4).

Wumkes.nl

Middeleeuws bakstenen engelkopje, Oosterend, h. nog 5,1 cm. (FM 1975-XI-3)

Hindeloopen. J. Scheffer te Menaldum schonk o.m. een bij deze stad gevonden speelschijf uit een estrik gemaakt en een stuk van een laat-m.e. vuurklok (a VII-16/18).

Idaarderadeel: Door bemiddeling van G. Hemeltjen te Wierden werden nabij *Rauwerd* in een overslibde nederzetting gevonden resten van terpenvaatwerk geschonken (b II-3/9).

Kollumerland c.a.: Een 16de-eeuws deksel en een dito fragment werden nabij *Kollumerzwaag* door onszelf gevonden (a IV-2/3).

Leeuwarden: Uit deze stad zijn vele, merendeels laat-m.e. vondsten afkomstig. Ten dele zijn zij door eigen personeel geborgen, zoals een fraaie glazen fles en een kruikje met opschrift "Leuwarden Hospital", beide uit de eerste helft van de 19de eeuw, afkomstig uit de verbouwingsput van de Harmonie, waar ook nog talrijke andere 17de- tot 19de-eeuwse resten werden geborgen (a XII-1/4) en die nog op inventarisatie wachten. Dit geldt ook ten aanzien van de vondsten in de bouwput van het Rijksarchief, waarvan wij noemen een m.e. deksel, een 16de-eeuwse kruik, een 17de-eeuwse glazen fles, klein 17de-eeuws vaatwerk, een Harlinger majolica-papkommetje, een grape, een steelpan, Deens aardewerk enz. enz. Veel dank komt hiervoor toe aan de Rijksgebouwendienst, m.n. de heer W. Andringa, alsmede aan vele particulieren, die regelmatig vondsten op het museum brachten (a VI-3/13; VI-24; VII-7/8, 10/13; VIII-8; X-23; b XI-9/10). Verder noemen wij nog gaarne een aantal bij de Greuns verzamelde vondsten, o.m. van Fries 17de-eeuwse majolica (b XII-7), een 18de-eeuws theepotje gevonden bij de nieuwbouw van de Friesland Bank (geschenk K. M. de Boer, inv.nr. b IV-4). In bewaring kregen wij een fraai 17de-eeuws Fries schotelfragment met een driemaster (b III-6) van W. Smit en het in 1974 reeds vermelde kunstig gesneden 17de-eeuwse benen heft (a II-9). In Aldlân-oost werden gevonden o.m. een 18de-eeuwse tinnen lepel en een fragment van een m.e. pelgrimshoorn, geschonken door Klaas Bus (a IV-12/16). De heer Th. Oegema van der Wal schonk een bij de Oldehove gevonden menselijke schedel (a IV-17) en C. Copini een met lood gevuld 16de-eeuws kootbeentje (a VII-12), terwijl M. van Slooten in bewaring gaf een Leeuwarder loden gewichtje uit 1672 met merktekens van de Leeuwarder ijker Simon Abrahams (a X-24). Uit *Goutum* werd een m.e. menselijke schedel ontvangen van S. Kimsma te Marssum (b V-18).

Wumkes.nl

Leeuwarderadeel: Uit *Britsum* ontvingen wij van de Waterleiding Friesland N.V. terpaardewerkfragmenten (b VI-20/28) en van J. H. Bruinsma te Leeuwarden een Karolingische scherf (a VII-9), en uit *Finkum* van de fam. Dankert twee m.e. kanfragmenten (b X-5/6). Te *Hijum* gevonden terpen- en Angelsaksisch vaatwerk werd geschonken door A. Zomers te Leeuwarden (a III-1/3) en door D. Kuipers te Stiens m.e. aardewerk (a VI-18), terwijl een versierde en een onversierde benen bikkel werden aangekocht (a VIII-13/14).

Menaldumadeel: Uit *Beetgum* schonk J. Scheffer een tinnen heft (a IV-19), terwijl uit *Berlikum* ontvangen werden van B. Zuiderhof drie doofpotten van Bergen op Zooms aardewerk uit ca. 1800 met bijbehorende estrikken (b I-3/4; II-1/2, 13), van B. van Dokkumburg zes spreukschotelbodems, een m.e. deksel met tekst (zie afb.), een steelpan uit ± 1800, andere a.w. fragmenten, een groenglazen flesje en twee glazen stopjes, alle bodemvondsten (b II-14/23; XII-8/12). Een 17de-eeuwse zoomstrijker werd door J. Runia, aldaar, geschonken (b XI-5). Uit *Dronrijp* werd aangekocht een estrik met tekst "Andries Piers" (b VII-14). Aldaar werd ook gevonden en in bewaring gegeven door B. Stornebrink te Leeuwarden een deksel met jaartal 1564 en een versierd dekselfragment met letters H en I (a IV-1; VIII-9). G. Venema te Dronrijp schonk daar gevonden fragmenten van Friese majolicaschotels (a X-56/65). De familie Veltman te Wijtgaard schonk te *Marssum* gevonden 17de- en 18de-eeuws a.w., w.o. een schotel (a II-5; V-24), terwijl J. Scheffer te Menaldum bij Marssum gevonden vroeg terpenvaatwerk schonk (a V-6/16). G. P. Smits te *Menaldum* schonk aldaar gevonden 17de/18de-eeuws aardewerk (b VII-8/11) en P. de Haas uit Leeuwarden gaf een benen spinklosje uit *Slappeterp* in bewaring (b XII-1).

16de-eeuws deksel met tekst "Dit pot Dekzel . . . toe Ulbe Doetzes (?)", Berlikum, diam. 15,0 cm. (FM 1975-II-20)

Oostdongeradeel: Door eigen verkenningen werden uit *Anjum* verkregen een dekselfragment, een kaarsenstander en m.e. aardewerk (a I-17/21). F. de Jong te Hoornsterzwaag schonk een bronzen laat-m.e. gespje uit *Dokkumer Nieuwezijlen* (a IV-18), terwijl in *Metslawier* bij de ontgraving van een 16de-eeuws huisje door het B.A.I. o.m. een kaarsensnuiter en m.e. aardewerk werden gevonden, waaronder een vrijwel compleet bord (b III-10/11). Van J. Postuma te *Oostrum* werd Angelsaksisch en Karolingisch aardewerk ontvangen (b II-10/11) en van A. Meindersma te Balk een werktuig van hertegewei uit *Tibben* (a I-44).

Ooststellingwerf: Mevr. R. de Vegt te Oosterwolde schonk een klopsteen uit *Oldeberkoop* (b VIII-8), terwijl de heer O. Prop aldaar een nog niet herkend ijzeren werktuig schonk (b VIII-15). Het B.A.I. droeg de grotendeels uit vele vindplaatsen in deze

Wumkes.nl

gemeente afkomstige collectie H. J. Popping over, voornamelijk bestaande uit stenen en vuurstenen werktuigen en aardewerkscherven uit de Vroege IJzertijd tot de Middeleeuwen (b IX-1/109). Hieronder bevinden zich fraaie klop-, maal- en slijpstenen, bijlen, hamers etc. Deze collectie is een zeer welkome aanvulling op de reeds vroeger door het F.M. van H. J. Popping aangekochte voorwerpen (Coll. van de Verg. Heimatstudie der Stellingwerven).

Neolitisch vuurstenen werktuig uit Appelscha, l. 12.3 cm., coll. H. J. Popping, overdracht B.A.I. (FM 1975-IX-35)

Opsterland: Uit *Duurswoude* is afkomstig een zandstenen slijpsteen als geschenk van O. v. d. Molen te Bakkeveen (a III-6). Te *Langezwaag* werden door J. K. Boschker gevonden een rood a.w. kan en een zalfpotje, beide uit de 17de eeuw (a I-41/42). A. Wijnstra te *Terwispel* schonk een aldaar gevonden 14de-eeuws tegeltje met Franse lelie (a VIII-5), terwijl eigen vondsten zijn een grijs steenwerken kruikje uit ± 1800 (a X-2) en een rood a.w. zalfpotje (b I-5). K. Huisman te Leeuwarden schonk enige 18de-eeuwse a.w. fragmenten uit *Tijnje* (b II-24).

Rauwerderhem: Het hoofd van een m.e. rood pijpaarden Mariabeeldje uit *Irnsum* werd geschonken door W. Terpstra te Leeuwarden (b VII-7). Eigen vondsten uit *Poppingawier* zijn enkele m.e. a.w.-fragmenten, een versierd benen mesheft en een schotel met de tekst: "Nijd en toorn verkorten de dagen".

Smallingerland: Te *Boornbergum* gevonden m.e. bolpotfragmenten werden door mevr. K. L. Gravin de Marchant et d'Ansembourg-van Harinxma thoe Slooten te Oppem Merchtem (Belg.) geschonken (a X-55). De Waterleiding Friesland N.V. schonk uit *Drachten* diverse 15de- tot 19de-eeuwse scherven (b IV-6; VI-35; VIII-14). Uit dezelfde plaats schonk J. Bakker te Leeuwarden een stenen kogel (a III-7). De Waterleiding vond nabij *Rottevalle* enig laat-m.e. a.w. en schonk dit (a IX-1/3). D. R. Mansholt uit 's-Gravenhage gaf m.e. aardewerkresten uit *Smalle Ee* (b II-25/26).

Sneek: De R.O.B. te Amersfoort schonk een afgietsel van een zandstenen m.e. console met menselijke figuren (b V-7).

Staveren: Uit deze stad werd een 17de-eeuws bronzen passerfragment ingeschreven (b V-19), terwijl P. Zwaan aldaar een m.e. maalsteen van bazaltlava afstond door bemiddeling van de heer G. Eenling aldaar (a II-7).

Terschelling: De heer W. Conijn aldaar schonk op de *Noordsvaarder* gevonden bronzen knopen, waaronder één met sporen van verguldsel (b X-13).

Tietjerksteradeel: Uit *Bergum* is een fraaie pijpekop met Oranje-wapen afkomstig als geschenk van K. J. Post aldaar (a I-1) en uit *Oostermeer* een laat-m.e. glazen kraal (b VI-32, eigen vondst), terwijl J. Bouma te Leeuwarden een te *Tietjerk* gevonden grote steelpan van ± 1800 afstond (a V-23).

Utingeradeel: Twee te *Akkrum* gevonden zalfpotjes uit de 18de en 19de eeuw werden resp. door de Waterleiding Friesland N.V. geschonken en door mej. M. Greydanus (b VI-33; X-12). In *Terhorne* werd een dakloodje met o.m. de letters J.S. op het kerkhof gevonden en geschonken door mej. J. Sieders te Kootstertille (a VII-2), terwijl J. Monderman te Balk als ambtenaar van de Prov. Waterstaat bij *Terhorne* enkele vuurstenen artefacten vond (b XI-7/8). S. Buma te Leeuwarden schonk een interessant misbaksel van een m.e. baksteen uit *Terkaple* (a IV-10).

Westdongeradeel: N.N. schonk twee te *Raard* gevonden m.e. spinklosjes (a VI-16; b III-8), een loden kraal en een riemgesp. (b IV-2/3).

Wumkes.nl

Weststellingwerf: Bij *Oldelamer* gevonden Fries a.w. ontving het nr. a VI-14, 15 en een grote vuursteenspaan uit *Sonnega* werd door H. v. d. Wey aldaar in bewaring gegeven (a IV-4). Uit *Wolvega* komt een Rijnlands kruikje als aankoop (b V-8).

Wonseradeel: R. Schraa te IJlst schonk een klopsteen uit een terp bij *Haijum* (a V-17), terwijl de Waterleiding Friesland N.V. terpvaatwerk en m.e. a.w. uit *Lollum* aanbood (b III-1/5). Mevr. T. Bos te *Makkum* schonk enig Fries en ander 17de-eeuws a.w., waaronder een interessant kommetje (b VII-1/6). M.e. aardewerk is afkomstig uit *Schettens*, ook als geschenk van de Waterleiding Friesland N.V. (a VII-23/25).

Workum: De familie H. Westers te Groningen schonk even buiten de stad gevonden laat-m.e. aardewerkfragmenten, waaronder enkele nog niet herkende stukken en z.g. proenen (a XI-1/3).

Wymbritseradeel: Uit *Gaastmeer* ontvingen wij een Duits a.w. schotel als geschenk van mevr. A. van Netten-Bijma te Drachten. Een merkwaardige metalen hoorn van een tuinbeeld werd in *Gauw* gevonden en geschonken door H. Donkerbroek en J. Huisman aldaar (b XII-14). Een fragment van Badorf-a.w. en resten van m.e. vaatwerk uit *Oppenhuizen* werden resp. geschonken door J. Rypkema jr. aldaar en de Waterleiding Friesland N.V. (a X-4; VII-19/21). Een middeleeuws trechterbekertje uit *Uitwellingerga* kwam als geschenk van B. Visser te Sneek in onze collecties (a III-8).

IJlst: Voor de Gemeente werd onder nr. a I-24/40 een aantal bodemvondsten op het raadhuis geïnventariseerd, terwijl J. Hosper en P. Steensma beiden te Joure drie fraaie bolpotten afstonden, alsmede talrijke scherven en een netverzwaring (b VIII-9/12). Ook door eigen personeel werd ter plaatse scherfmateriaal verzameld (b VIII-6/7).

14de-eeuwse kookpot met "ovenvlekken", IJlst, h. 32,0 cm (FM 1975-VIII-9)

Friesland: Van de erven H. R. Wigersma te St. Annaparochie ontvingen wij enkele bodemvondsten, welke stellig uit Friesland afkomstig zijn, o.m. een 16de-eeuwse bronzen sleutel, een m.e. bolpot en een steenwerk kruikje en een dolkgevest met een aangekoekte zilveren munt (a VIII-97/100).

Alle gevers, ook die thans niet genoemd zijn, komt voor hun daadwerkelijke belangstelling een hartelijk woord van welgemeende dank toe. In het bijzonder willen wij hier ook de verschillende overheidsorganen danken voor de steeds groter wordende en zo welwillend verleende hulp. Het is verheugend dat ons provinciaal-archeologisch werk steeds ruimer weerklank vindt. Ook alle ondervonden vrijwillig verleende hulp is reden tot grote erkentelijkheid.

Wumkes.nl

Naschrift

In dit verslag is géén melding gemaakt van talrijke kleinere voorvalletjes, terwijl ook géén positieve woorden zijn gewijd aan de expositie. Helaas wordt dit veroorzaakt door het feit dat, nadat de archeologische afdeling in 1952 op een toen naar de eisen des tijds adequate wijze was gemoderniseerd, sindsdien géén middelen aanwezig bleken of konden worden verkregen, de expositie te vergroten, dan wel naar de snel groeiende nieuwe inzichten op verantwoorde wijze te verbeteren.

Het moet ons van het hart dat wij dit bijzonder jammer vinden, vooral ten opzichte van de vele belangrijke, werkelijk fundamenteel nieuwe aanwinsten, die wij door op zo velerlei wijze ondervonden belangeloze en spontane medewerking hebben verkregen en de personen die deze medewerking hebben gegeven.

Wij menen er goed aan te doen hierop thans niet nader in te gaan, maar spreken de hoop uit, dat hier binnen afzienbare tijd een oplossing voor wordt gevonden.

G. Elzinga

Wumkes.nl

Lijst van aanwinsten

Inventaris-nummers 1975

1 Lode Pemmelaar, "Schrijfkist", 1974, schilderij in acrylverf op doek, 70 x 90 cm. Aangekocht.

2 Koosje van Keulen, "Het Joodse kerkhof in Workum", 1974, schilderij in olieverf op paneel, 65 x 80 cm. Aangekocht.

4 Trant van D. J. Ploegsma, portret van Petronella Binckes (1738-1800, tr. 1. Dominicus Hamerster, 2. Marius Nauta), olieverf op doek, 76 x 63 cm. Aangekocht.

5 Portret van Marius Nauta (c. 1732-1797), olieverf op doek, 76 x 63 cm. Aangekocht.

6 Portret van Anna Ida Hamerster Dijkstra (1829-1902, tr. Haye Beekkerk), omstr. 1850, olieverf op doek, 53,5 x 48,5 cm. Aangekocht.

7 Portretgroep Hamerster-Binckes, olieverf op doek, 97,5 x 103 cm. Aangekocht.

8 Tjerk Bottema, portret van Klaas van der Heyde (geb. 1875), olieverf op doek, 55,3 x 46,5 cm.

9 — , portret van Antje Wesselink (geb. 1877, tr. Klaas van der Heyde), olieverf op doek, 55,1 x 46,3 cm.
De nrs. 8 en 9 geschenk van mevr. L. van der Heyde-Kamendrovsky te Leeuwarden.

10 Nicolaas van der Waay, portret van mr. Willem Hendrik Johan baron van Heemstra (1841-1909), 1892, olieverf op doek, 76,5 x 56 cm.

11 — , portret van Wilhelmina Cornelia de Beaufort (1843-1927, tr. W. H. J. van Heemstra), 1892, olieverf op doek, 76,5 x 56 cm.
De nrs. 10 en 11 legaat van de erven mr. A. J. A. A. baron v. Heemstra.

12 Rouwbord voor Hans Hartius van Braaxma, overleden 1710, olieverf op paneel, 91 x 91 cm. Aangekocht.

13 Willem Bartel van der Kooi, portret van Hans Willem baron van Aylva (1751-1827), 1826, olieverf op doek, 79,5 x 64,7 cm. Aangekocht.

14 — , portret van Catharina L.A.A. barones du Tour van Bellinchave (1760-1837, tr. Martinus van Scheltinga), 1825, olieverf op doek, 79,5 x 64, 5 cm. Aangekocht.

15 Tafellaken van linnen damast met voorstelling van de kruisiging, 306 x 157 cm. Geschenk van mevr. Y. Herda-Brouwer, Marssum.

16 Willem Bartel van der Kooi, portret van Jeronimo de Vries (1776-1853), 1809, olieverf op doek, 66,5 x 55,3 cm.

17 — , portret van Maria Gijsberta Verhoesen (1780-1833, tr. Jeronimo de Vries), 1809, olieverf op doek, 67 x 53,4 cm.
De nrs. 16 en 17 geschenk van mevr. A. Kronenberg-Roeters van Lennep, Naarden.

18 Merkletterlap 1732, 52 x 31 cm.
Geschenk van fam. G. T. van Kampen, Leeuwarden.

Wumkes.nl

19 Skooldermantel van sits en zijde, 18e eeuw.

20 Geborduurd linnen laken, 1714.

21 Schort van Hindeloper bont.

22 Linnen hemd met borduursel.

23 Linnen hemd met monogram LHV 6.

24 Linnen sloop met monogram EF.

25 Linnen en kanten sloop met monogram DY.

26 Linnen en kanten sloop met monogram FL.
De nrs. 19-26 geschenk van mr. J. Oppedijk, IJlst.

27 Linnen hemd met borduursel, 1778.
Geschenk van mevr. H. Hiemstra- Boersma, Kootstertille.

28 Hansop van rose katoen, begin 20e eeuw.
Geschenk van mevr. A. Engelsma-de Vries, Sneek.

29 Trouwkostuum bestaande uit rok en jak, 1909.
Geschenk van mevr. L. M. Sytsma-Bergsma, Leeuwarden.

30 Houten hoekplankje — op console — met veelkleurig wollen lambrekijn.
Geschenk.

31 Willem Bartel van der Kooi, portret van Maximiliaan Samson Elisa Kamphuis (1775-1845), 1835, olieverf op doek, 81,5 x 66 cm.
Geschenk van de erven J. A. Coninck Westenberg, Warmond.

32 Pop van porselein en papier maché, 1925.

33-34 Kam en borstel.

35 Geëmailleerde nootmuskaatrasp.

36 Houten ratel.

37 Aardewerken miniatuurkannetje.

38 Een paar babyschoentjes van wit zeemleer, 1918.
De nrs. 32-38 geschenk van mevr. A. J. Kop-v. d. Berg, Leeuwarden.

39 Zilveren knottekistje met gegraveerde versiering door Frans Lous Machet, Bolsward 1685-1710.
Bruikleen Ottema-Kingma Stichting.

40 Mannejak van wollen damast, omstr. 1740. Aangekocht.

41-44 Mutsen van zijde en katoen.

45 Pijpraam met stokjes.

46 Rieten mandje.

47 Pop van porselein, hout en stof.
De nrs. 41-47 geschenk van mej. G. W. Koster, Veenwouden.

48-50 Schort en sjaals.
Geschenk van mevr. L. Terwal-Terpstra, Appelscha.

51 Merkletterlap, 1746.
Geschenk van mej. F. J. Bontekoe, Westzaan.

52 Letterlap.

53 Kinder doodsmutsje van neteldoek.

54 Fichu van neteldoek en zijde.

55 Linnen sloop.

56 Mannehemd van linnen, 1800.
De nrs. 52-56 geschenk van mevr. G. Timmer-Bos, Leeuwarden.

Wumkes.nl

57 Kralen beursje met zilveren beugel, 1834.

58 Kristallen reukflesje met gouden dop in etui.
De nrs. 57-58 geschenk van mevr. K. Offerhaus-Hageman, Groningen.

59 Houten draagraam voor dozen.

60 Sitsen vrouwejak, 18e eeuw.

61-63 Batisten tipdoeken.

64 Tulen schort.

65 Tulen muts.
De nrs. 59-65 geschenk van J. E. Kuipers, Amsterdam.

66 Meisjesmuts van sits.
Geschenk van mevr. J. Hoogland-Bergmans, Klooster Lidlum.

67 Pakdoek en japonnetje, 19e eeuw.
Geschenk van mevr. D. v. d. Molen, Sneek.

68-69 Floddermutsen.

70 Baby-jak van zijde.

71 Wollen rok.
De nrs. 68-71 aangekocht.

72 Zwarte wollen japon. Aangekocht.

73 Zwarte wollen damesjas. Aangekocht.

74-75 Bedrukt katoenen borstlappen.

76 Bedrukt katoenen wikkelkleed.

77 Japonnetje en pakdoek van bedrukt katoen.

78 Pelerine van bedrukt katoen.
De nrs. 74-78 geschenk van mevr. D. Spoelstra-de Boer, Leeuwarden.

79 Kous-proeflap.

80 Kinderjurkje van neteldoek.

81 Batisten doopjurk.

82 Kinderblouse van wit katoen.
De nrs. 79-82 geschenk van mevr. G. Timmer-Bos, Leeuwarden.

83 Blauw beschilderde tegel met gezicht op de Stadssingel en de Verlaatsdwinger te Leeuwarden, Delft omstreeks 1900.
Geschenk van mevr. H. H. Feenstra-Goverts, Leeuwarden.

84 Willem Bartel van der Kooi, Jezus en de Samaritaanse vrouw bij de bron, 1792, olieverf op doek, 100,5 x 58,5 cm.
Bruikleen van het Fries Genootschap.

85 Maerten Boelema de Stomme, stilleven met "Hansje in de kelder", glazen en pastei, olieverf op doek, 59,5 x 70,5 cm. Aangekocht.

86 Schilderij met gezicht op Huize Oranjewoud, olieverf op doek, 49,5 x 65 cm. Aangekocht.

87 Piet van der Hem, Grote Pier zijn vijanden verdelgend, omstr. 1925, olieverf op doek, 175 x 150 cm. Aangekocht.

88 Onbekende schilder, gezicht op de Tuinsterpoort te Leeuwarden uit het noordoosten, 1e helft 18e eeuw, olieverf op doek, 57 x 82 cm.
Aangekocht.

89-90 Twee odeur flesjes.

91 3 koperen knopen van een soldatenuniform 1914-'18.

92 Snuifdoosje.

Wumkes.nl

93	Zilveren oorringen.
94-100	Sjaaltjes en fichu's.
101	Tulen muts. De nrs. 89-101 geschenk van mevr. W. Dijkstra-Talsma, Leeuwarden.
102	Letterlap 1893, Eelkje Postma.
103-120	Tip- en floddermutsen van tule, neteldoek en katoen.
121-123	Mouwen van batist en neteldoek.
124-126	Mutsen van neteldoek, zijde en tule.
127	Batisten kleedje. De nrs. 102-127 geschenk van Jac. Postma, Bennekom.
128	Mouwband van begrafenisvereniging "De laatste eer" te Leeuwarden.
129	Vlinderdasje.
130	Rouwdas met koperen schild: Memento Mori.
131-132	Petten van het Nederlands leger, vóór 1940. De nrs. 128-132 geschenk van de erven W. Wierstra, Leeuwarden.
133	Lampetkan-laken, 1752.
134	Lampetkan-laken, 1828.
135	Lampetkan-laken, 1832. De nrs. 133-135 geschenk van ing. A. G. Hoekstra, Wageningen.
136	Linnen hemd met borduursel. Geschenk van mevr. R. Lens, Leeuwarden.
137	Wiegekleed van groene wol.
138	Sitsen deken met levensboom.
139	Damasten gordijnen.
140	Beukehouten garenwinder.
141	Linnen tafelkleed.
142	Schaartje.
143	Benen naaldenkoker.
144	Japanse rok van zijden damast.
145	Klok- en hamerspel.
146	Boerenschroomspel. De nrs. 137-146 geschenk van de erven mevr. A. A. S. baronesse van Harinxma thoe Slooten-Geertsema.
147	Muts van tafzijde. Geschenk.
148	Kinderjurk van neteldoek. Geschenk.
149	Kinderjurk van batist. Geschenk.
150-151	Kypskes van zwarte stof. Geschenk van mevr. J. Hamstra-Bosma, Leeuwarden.
152	Kypske van gevlochten linten. Geschenk van mevr. Broersma-Bartlema, Sneek.
153-175	Verzamelling mannekleding waaronder dassen, dasfrontjes, jassen, broeken, ondergoed, petten enz. Afkomstig uit het Buma Huis te Anjum.
176	Geert van Fastenhout, "Schilderij 1974 — no 1", acrylverf op doek, 110 x 120 cm. Aangekocht.

Wumkes.nl

177 – , "Schilderij 1975 – no 1", acrylverf op doek, 70 x 70 cm. Aangekocht.

178 – , "Schilderij 1975 – no 3", acrylverf op doek, 70 x 70 cm. Aangekocht.

179 Benen mesheft in de vorm van een naakt vrijend paar. Aangekocht.

180 Grijze tweed mannepet. Aangekocht.

181 Gouden gesp met bandjes.
Geschenk van fam. F. Hoekstra, Hardegarijp.

182 Aardewerken miniatuur evenveeltjes-pannetje. Aangekocht.

183 Fragment van een Harlinger majolica-schotel. Aangekocht.

184 Aardewerken kommetje op voet. Aangekocht.

185 Zandstenen sluitsteen met engelenkopje. Aangekocht.

186 Zandstenen sluitsteen met masker. Aangekocht.

187 Zandstenen sluitsteen met engelenkopje. Aangekocht.

188 Pijpaarden beeldje van een vogel. Aangekocht.

189 Aardewerken beeldje van een staande man. Aangekocht.

190 Aardewerken beeldje van een staande man. Aangekocht.

191 Aardewerken beeldje van een lopend paard. Aangekocht.

192 Aardewerken beeldje van een lopend paard. Aangekocht.

193 Aardewerken vogelfluitje. Aangekocht.

194 Aardewerken vogelfluitje. Aangekocht.

195 Aardewerken vogelfluitje. Aangekocht.

196 Koperen zegelstempel van notaris J. L. van Sloterdijck te Rinsumageest, omstr. 1830.

197 IJzeren zegelstempel van het militaire hof van Friesland.

198 Halssnoer van gevlochten haar en gouden schakels.

199 Diverse medailles en lintjes.

200 Zilveren medaille: 2e Prijs Kl. Geweer 1894; Ver. Oranje-Friesland Leeuwarden.

201 Zilveren medaille: S.S. 1894; Ver. Oranje-Friesland Leeuwarden.

202 Kokarde.
De nrs. 196-202 geschenk van de erven oud-notaris J. L. van Sloterdijck, Stiens.

203-204 Zilveren staf van deurwaarder van het Hof van Friesland, met etui.

205 Insigne van de Leeuwarder IJsclub.

206 Gedenkschotel, Tichelaar Makkum 1923.
De nrs. 203-206 geschenk van de erven mevr. A. A. S. baronesse van Harinxma thoe Slooten-Geertsema.

207 Houten tafelstoel, omstr. 1900.
Geschenk van M. Roeda, Leeuwarden.

208-209 Portretten van mr. W. A. van Sloterdijck, auditeur-militair, en zijn echtgenote D. W. Salverda, olieverf op doek, 86 x 71 cm, ovaal.

210-211 Kopieën van de twee vorige portretten.

212 Oene Schreuder, zelfportret, olieverf op doek, 58,5 x 48,5 cm.

213 Portret van Johannes Leonardus van Sloterdijck, notaris te Rinsumageest 1832-'35, olieverf op doek, 54,5 x 43 cm.
De nrs. 208-213 geschenk van de erven oud-notaris J. L. van Sloterdijck, Stiens.

Wumkes.nl

214	Pieter Jansen Poelgeest, zilveren lepel, 1669. Aangekocht.
215	Simon Agges Reinalda, zilveren lepel, omstr. 1700. Aangekocht.
216-217	Twee grote vorstpannen met inscripties door Marten Johannes Elzinga en Johannes Elzinga, 1835. Aangekocht.
218	Kruikje van lichtbruin aardewerk. Aangekocht.
219	(H.) F. C. de Hosson, portret van een onbekende man, 1776, olieverf op doek, 80 x 66,5 cm. Geschenk.
220	Willem Hengst, portret van een onbekend militair, 18e eeuw, olieverf op doek, 82,5 x 64,5 cm. Geschenk.
221	Legpuzzle: De Eewal omstreeks 1950. Geschenk van de Leeuwarder Onderlinge, Leeuwarden.
222	Blauwbeschilderde tegel met voorstelling van de Harlinger trekvaart met molens en schip anno 1884, 28,5 x 34,5 cm. Aangekocht.
223	Sabel van officier van de Leeuwarder schutterij, omstreeks 1900.
224	Sabel van officier van de Leeuwarder schutterij, omstreeks 1900.
225	Kort ceremonieel zwaard van een officier van de Leeuwarder schutterij, omstr. 1900.
226	Officierspet van de Leeuwarder schutterij, omstr. 1900.
227	Officierspet van de Leeuwarder schutterij, omstr. 1900.
228	Sjerpen, tressen en epauletten van een officier van de Leeuwarder schutterij, omstr. 1900. De nrs. 223-228 geschenk van de erven oud-notaris J. L. van Sloterdijck, Stiens.

Lijst van aanwinsten Prentenkabinet

Inventaris-nummers Pk. 1975	
1	leischrijfboekje met griffel, ± 1900.
2	trouwboekje met vaccinatie-briefje, 1878.
3	poesie-album, 1897.
4	schrijfboek, 1904.
5	portret R. F. Guyot, lithografie, 1840.
6	portret van Pier Freerks van de Velde (1853-1926) en zijn vrouw Ybeltje Kornelis (1858-1923), foto ± 1910.
7	album met portret-foto's van fam. Van de Velde-Jansma, ± 1900.
8	prentenboekje "De kleine Paulus en Virginia". J. Zender, Dordrecht, 1842.

Wumkes.nl

9 prentenboekje "Dichtgeschenkjes, verhaaltjes en versjes voor de jeugd". J. G. Andriessen, Utrecht, ± 1840.

10 prentenboekje "Vertelling van de slaapster in het bosch". J. Zender, Dordrecht, ± 1840.

11 envelop met lotingsbriefjes, rebusjes, kinderprenten enz.
De nrs. 1-11 legaat mevr. Tj. Boelstra-van de Velde, Leeuwarden.

12 Provinciaal blad van Friesland, no. 118, 1889.
Geschenk E. Posthuma, Sneek.

13-14 2 leerboekjes voor kinderen met chromo-litho's, 1874 en ± 1880.
Geschenk mej. G. W. Koster, Veenwouden.

15 "Het Nederlandsche Ex-libris II", uitgevoerd naar tekeningen van A. J. W Bieruma Oosting, 2e serie, A. A. M. Stols, Maastricht.
Geschenk erven Bieruma Oosting, door bemiddeling van jkvr. M. J. baronesse van Heemstra, Leeuwarden.

16 portret M. den Vink, in Fries kostuum, foto ± 1910.

17 portret Aagje C. Burg in Fries kostuum, foto juli 1913.

18 schetsboek met bladen met figuur en kostuum-studies naar 17e-eeuwse prenten en schilderijen, door A. van Sloterdijck.

19-21 3 schetsboeken met voornamelijk studies naar gipsmodellen, door A. van Sloterdijck.

22 foto-litho van schilderij van Corn. Springer van de Kanselarij, ± 1900.
De nrs. 16-22 geschenk erven oud-notaris J. L. van Sloterdijck, Stiens.

23 121 prentbriefkaarten met stads- en dorpsgezichten in Friesland.
Aangekocht.

24 kaart van de Ooster- en Wester-Eems, en kaart van het Vlie en het Amelander Gat, John Seller, 1719, afmetingen van het koper 24,7 x 53 cm.

25 afbeelding van een vaandeldrager van de Friese provinciale schutterij, 1831, ingekeurde litho, afmetingen 17 x 11,1 cm.

26 kaart van Friesland, ingekleurde kopergravure, Hulsius, Frankfort, 1601, afmetingen van het koper 8,7 x 12,5 cm.

27 kaart van "Flandra, Brabantia et Holanda Nuova", uit de Ptolemaeus-editie van Ruscelli, 1564, afmetingen van het koper 18,7 x 26,2 cm.

28 kaart van Friesland, kopergravure door Petrus Bertius, 1616 Amsterdam, afmetingen van het koper 9,5 x 13,4 cm.

29 kaart van Friesland, kopergravure, J. C. Seppe, 1773, afmetingen van de kaart 34,8 x 45,7 cm.

30 kaart van Friesland, 1840 uitgegeven door Van Houtrijve en Bredius te Dordrecht, lithografie, afmetingen van de kaart 25,4 x 23,9 cm.

31 kaart van Schiermonnikoog, uitgave van het Topografisch Bureau, herdruk 1888, lithografie, afmetingen van de kaart 54 x 83 cm.

32 kaart van Sneek en omgeving, uitgave van het Topografisch Bureau, herdruk 1888, lithografie, afmetingen van de kaart 54 x 83 cm.

33 plattegrond van Bolsward, kopergravure, Italiaanse uitgave, 1703, afmetingen van het koper 12,8 x 18,2 cm.

34 gezicht op Leeuwarden en gezicht op Franeker met wapens in bovenhoeken, kopergravure, 1e helft 17e eeuw, Nederland, afmetingen van het koper 12,7 x 18,2 cm.

34 plattegrond van Harlingen, uit de atlas van Riegel, 1691, kopergravure, afmetingen van de kaart 5,7 x 10,6 cm.

Wumkes.nl

36 plattegrond van Harlingen, 2e helft 17e eeuw, kopergravure, afmetingen van de kaart 12,4 x 9 cm.

37 plattegrond van Staveren, uit de atlas van Riegel, 1691, kopergravure, afmetingen van de kaart 5,6 x 10,5 cm.

38 plattegrond van Staveren, 2e helft 17e eeuw, kopergravure, afmetingen van de kaart 12,5 x 8,8 cm.

39 veengraverij, houtgravure, 1e helft 19e eeuw, afmetingen 10 x 14 cm.

40 gravure met 4 afbeeldingen van Hindeloper klederdracht, D. Vrijdag sculps. 1791, afmetingen 14,7 x 7,2 cm.

41 gravure met 2 afbeeldingen van mannen in klederdracht, waarvan één uit Molkwerum, Veelwaard sculps., eerste helft 19e eeuw, afmetingen van het blad 18,1 x 8,4 cm.

42 blad met 6 afbeeldingen van Nederlandse klederdrachten, lithografie, Duits, 1e kwart 19e eeuw, afmetingen van het blad 20 x 24,2 cm.

43 afbeelding van een Fries, lithografie, Belgisch, 1e helft 19e eeuw, afmetingen van het blad 30,5 x 25 cm.

44 afbeelding van Workumer schippers in Billingsgate, houtgravure uit 'The Graphic' van 26 maart 1881, afmetingen 21,9 x 30,4 cm.
De nrs. 23-44 aangekocht.

45 prent ter herinnering aan het bezoek van koningin Wilhelmina en prins Hendrik op 25-27 september 1905 aan Leeuwarden, lithografie, B. Goedemoed del., afmetingen van het blad 65 x 50 cm.
Geschenk erven oud-notaris J. L. van Sloterdijck, Stiens.

46 "Oudkerker Frederik", kleurenlitho door Jean Paul Vroom (geb. 1922), nr. 49 uit serie van 50, vervaardigd 1974, afmetingen van het blad 71 x 104 cm. Aangekocht.

Wumkes.nl

Fries Munt- en Penningkabinet

Lijst van aanwinsten 1973-'75 en enkele andere gegevens

Ook dit jaar, evenals in 1974, nam de belangstelling weer toe. Het aantal bezoekers steeg tot 1052, terwijl ons kabinet ook in groepsverband werd bezocht, o.m. door de afdeling Franeker van de Bond van Plattelandsvrouwen (30 september) en de afd. MAVO van de Chr. Scholengemeenschap Anna Maria van Schurman te Franeker (7 mei). Van bijzondere aard was het bezoek van bijna 50 leden van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde dat zijn voorjaarsvergadering op 26 april te Franeker belegde, zowel in het stadhuis aldaar als in het gemeentehuis (*Martenahuis*) van Franekeradeel, waar resp. burgemeester J. Dijkstra en burgemeester mr. S. J. Hartkamp het gezelschap gastvrij ontvingen. In het Martenahuis hield ondergetekende, aan wie tevens de organisatie van deze dag was opgedragen, een voordracht over de geschiedenis van ons kabinet, waarna dit werd bezocht. Voor deze gelegenheid werd de normale expositie uitgebreid met proefslagen in goud en zilver van Friese provinciale munten, gouden vondstmunten, gilde- en Oranjepenningen.

Op 17 juli was het kabinet ook des avonds open ten behoeve van de vele deelnemers aan de Elfstedentocht te Water, die toen in Franeker een rustpauze genoten en op 17 september was het een controlepunt in een puzzeltocht door de stad van de jaarvergadering van de afd. Friesland van de Kon. Ned. Mij. voor Diergeneeskunde. Ook de opvolger van de heer J. Dijkstra, burgemeester mr. J. J. H. Pop, bracht met zijn familie een bezoek.

Mevrouw H. Kool-de Vries oefende het dagelijks toezicht opnieuw op bekwame wijze uit en hield zich, voor zover de tijd dat toeliet bezig met het ordenen van het knipsel- en foto-archief en andere administratieve werkzaamheden. Mevrouw A. G. Nubé-Hyink te Grouw zette haar beschrijving van de Romeinse vondstmunten weer vrijwillig en met grote accuratesse voort en is thans tot op 3/4 van de collectie gevorderd; alle stukken worden ook gewogen.

Van wetenschappelijke zijde bestond veel aandacht voor de collecties. Zowel prof. dr. P. Berghaus te Münster, als dr. David Hill te Manchester bestudeerden onze collecties sceatta's (op die van het Zeeuws Genootschap te Middelburg na de grootste van het land). Dr. Hill legde ze alle fotografisch vast, terwijl ze ook stuk voor stuk werden gewogen. Een en ander geschiedde met het doel door middel van stempelvergelijking te kunnen vaststellen in welke (kust)streken van noordwest-Europa nu werkelijk sceatta's zijn geslagen of daaraan kunnen worden toegeschreven. Met vrij grote zekerheid kan thans al worden vastgesteld, dat bepaalde typen in Groter Friesland zijn geslagen, al zal een definitieve uitspraak — in een grote publicatie — nog wel even op zich laten wachten.

Velen vinden thans de weg om munten en penningen op het kabinet te laten determineren. Dit jaar werden meer dan 100 persoonlijke verzoeken behandeld, waarbij soms zeer bijzondere vondsten en/of exemplaren etc.

Wumkes.nl

aan het licht kwamen en ook menigmaal het kabinet uit erkentelijkheid met een geschenk of anderszins werd verrijkt, al willen wij hier uitdrukkelijk stellen dat de dienstverlening geheel belangeloos geschiedt. In moeilijke gevallen mocht ook dit jaar weer de belangeloze hulp van het Koninklijk Penningkabinet te 's-Gravenhage worden ondervonden.

Naar buiten werd de betekenis van onze verzamelingen verder verbreid, o.m. door het plaatsen van artikelen van onze hand in de Harlinger Courant, de Franeker Courant, het tijdschrift De Florijn, het Fries Museum Bulletin en het provinciale personeelsorgaan De Tweebakstrommel. Ook werd een voordracht over het kabinet gehouden voor de Numismatische Kring te Amsterdam. Medewerking werd verleend voor een penningkundig geschenk aan burgemeester J. S. Brandsma van Leeuwarden t.g.v. het slaan van de eerste heipaal voor een nieuwe brandweerkazerne en wel in de vorm van advies en bemiddeling bij de aankoop van een Amsterdamse timmerlieden-gilde-penning van 1806, waarvan ook de beschrijving werd verzorgd. Voor de tentoonstelling over de Kanselarij in het Fries Museum en de expositie van voorwerpen met het Fries wapenschild werden penningen en munten beschikbaar gesteld.

Vele schriftelijke vragen werden beantwoord. Samen met drs. J. W. Boersma van het Groninger Museum is een publicatie voorbereid over de in het noorden des lands gevonden barbaarse karolingische solidi.

Een woord van dank komt opnieuw toe aan de Friesland Bank en haar directie voor de welwillendheid waarmee de verleende gastvrijheid in het Camminghahuis te Franeker werd onderstreept.

Werd het doen van aanwinsten al even aangestipt n.a.v. de vele verrichte determinaties, hier past het daar even dieper op in te gaan. In 1975 konden meer dan 110 nummers worden ingeschreven, waarbij enige belangrijke schenkingen gaarne apart worden vermeld. Deze bestaan dit jaar vrijwel alle uit penningen. Zeer genereus betoonde zich in dit opzicht de oud-directeur van de in 1974 geliquideerde levertraanfabriek Kon. Mij. Draisma van Valkenburg N.V. te Leeuwarden, de heer J. Boersma. Niet minder dan achttien aan deze firma toegekende grote zilveren, verguld-bronzen en bronzen medailles op in de jaren 1883 tot 1897 te Amsterdam, Antwerpen, Dordrecht, Parijs, Scheveningen en Winschoten gehouden wereld- en andere grote tentoonstellingen werden door hem afgestaan, vele vergezeld van de bijbehorende diploma's, welke interessante specimina zijn van de in die dagen hoogtij vierende litho- en staalgraveerkunst. Ook een fraai verguld koperen en reliëf gedreven en uitgezaagd wapen van het Koninkrijk der Nederlanden, ± 1890 vervaardigd door C. J. Begeer te Utrecht, behoort tot deze voor de Leeuwarder historie zo belangwekkende geschenken.

Eveneens ten geschenke en wel van de erven van de te Stiens overleden oud-notaris J. L. van Sloterdijck (1873-1975) ontvingen wij een serie van zeven zeer uiteenlopende penningen, waarvan vooral de zilveren lidmaatschapspenning van de "Commissie van Administratie" van het "Huis van Reclusie en Tuchtiging te Leeuwarden" op naam van "M. W. A. van Sloterdijck" van veel belang is, evenals die van het 25-jarig bestaan in 1849 van het Ned. Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, mede

Wumkes.nl

opgericht door Willem Hendrik Suringar (Leeuwarden 1790 – Amsterdam 1872), bekend zakenman en filantroop.

Stemmen dergelijke "grote" aanwinsten natuurlijk tot vreugde, van niet minder betekenis zijn ook de vaak met grote spontaniteit afgestane "eenlingen", zoals b.v. de zeer zeldzame te IJlst door Gerben van Dijk aldaar gevonden en geschonken tinnen penning van 1602 met twee mannelijke portretkoppen en de Friese spreuken "NIT BIT AELTIT" en "GOD IS MIN TROEST MIN TOVOERLAET". Dr. T. J. Buma te Leeuwarden schonk in zilver de door T. A. Keikes vervaardigde penning op het 50-jarig huwelijksfeest in 1873 van mr. W. W. Buma en Jkvr. Maria de With, mevr. drs. R. H. Tjeerde te Bolsward o.m. de door haar vader Tj. Tjeerde (Workum 1874 – Sneek 1942) in 1913 gewonnen verguld zilveren prijspenning van de Friesche Bouwkring voor een uithangbord voor het vreemdelingenverkeer te Leeuwarden en J. B. Westerhof te Sneek o.m. een zilveren penning op de zeventigste verjaardag van koningin-moeder Emma, in 1928. Van veel belang is ook de bronzen penning die in de jaren 1930-40 door de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Friesland voor tentoonstellingen e.d. beschikbaar werd gesteld, nog niet in onze collecties vertegenwoordigd, waarvan nu door de Kamer één der laatste exemplaren werd geschonken.

Ook moderne penningen en medailles zijn straks historie en daarom is het verheugend dat het Sporthuis Seerden te Franeker enige draagpenningen van in de laatste jaren te Franeker gehouden manifestaties, o.m. van de Agrarische Dagen, wilde afstaan. Een interessante bijzonderheid is ook de zilveren penning van een lantaarn-optocht uit 1893, waarbij de lantaarn temidden van de sterrebeelden Grote en Kleine Beer is opgesteld. Mevrouw wed. M. Biesma-Hoekstra te Franeker schonk deze nog in ouderwetse, fraaie trant gegraveerde medaille, die door haar man was gevonden. In bewaring gaf de heer H. Dijkstra te Bolsward een grote bronzen plaquette met in zeer vlak reliëf een fraaie portretkop van Koningin Wilhelmina, waaronder gegrift "Pier Pander 1898".

Van de ter beschikking gestelde munten willen wij vooral noemen de door de heren W. Conijn en J. Mud, beiden op Terschelling woonachtig, aan het strand aldaar gevonden serie middeleeuwse en latere munten, w.o. twee z.g. "short crosses" van resp. Hendrik II (1180-1216) en Hendrik III (± 1223-1292) van Engeland en een penning van ws. Bisschop Otto III van Utrecht (1236-1249) te Deventer geslagen. De heer K. de Boer schonk een interessante, door hem op Ameland gevonden "geklopte" schelling van Zwolle uit 1680, terwijl ook veel in Friesland gevonden kleinere denominaties, waaronder een aantal Friese munten, werden afgestaan. Men zie daarvoor de aanwinstenlijst.

Ook door aankoop werden enige zeer zeldzame stukken verkregen. De belangrijkste is wel de Friese halve leeuwendaalder "op Hollandse voet" van 1589, waarvan nog slechts één ander exemplaar bekend is en wel in het Kabinet te Kopenhagen. Ook een halve leeuwendaalder "op Hollandse voet" van 1601 en een halve van 1616 behoren tot de door koop verkregen zeldzaamheden.

Aan allen die aan de verrijking van het Fries Munt- en Penningkabinet hebben willen bijdragen wordt hier van harte dank gebracht.

Wumkes.nl

De hieronder volgende lijst van aanwinsten 1973-'75 is op dezelfde leest geschoeid als die in het Verslag over 1972, p. 156 e.v.

Bij de munten is eerst de metaalsoort vermeld en daarna een korte aanduiding van de betreffende stukken met het jaartal van aanmaak. Tussen ( ) eerst de vindplaats, indien bekend, en dan de naam door wiens of wier generositeit het stuk in het kabinet mocht worden opgenomen. Is géén persoonsnaam vermeld dan is het betreffende stuk aangekocht. Alleen bij de Koninkrijksmunten moesten de namen helaas worden weggelaten: dit kostte te veel ruimte. Alle schenkers daarvan echter hartelijk dank! Bij de penningen is éérst het jaartal vermeld en dan de metaalsoort. Een lijst van nieuw verschenen literatuur is thans niet opgenomen. Deze zal in het Verslag over 1976 worden vermeld.

G. Elzinga

Al = aluminium; G = goud; H = hout; K = brons of koper; L = lood; N = nikkel; T = tin; Wm = wit metaal; IJ = ijzer; Z = zilver; Zi = zink.

MUNTEN

Provincie Friesland

Z. Nederl. rijksdaalder: 1620 (A. Meindersma, Balk).
leeuwendaalder: 1601 (op Holl. voet); 1604.
½-leeuwendaalder: 1589 (op Holl. voet); 1616; 1628.
florijn: 1666 (met dubb. klop) (G. Elzinga, Leeuwarden).
½-florijn: 1601 (G. Bootsma, Utrecht).
¼-florijn: 1601 (met antiek draagoog) (J. Nauta, Sneek).
snaphaanschelling: 1599 (Raard).
dubb. stuiver: 1710.
stuiver: 1623 (Leeuwarden, H. Sybrandy, aldaar); 1623 (met Franse klop van ± 1642); 16.3 (Hitzum, R. v. d. Brug, Rutten); 1629 (Leeuwarden, K. Harmanni, aldaar); 1664 (Blija, J. v. Dijk, aldaar); 1738.
duit: 1702 (proefslag).

K. oord: 1608 (Hallum, H. Dijkstra, aldaar); 1608 (G. Bootsma, Utrecht); 1608 (Boer, S. de Roos, aldaar); ca. 1620 (opgrav. Winsum, B.A.I.); 164. (Winsum, O. Hoekstra, aldaar); vóór 1647 (Beetgum, H. de Vries, aldaar); 16.. (Hitzum, R. v. d. Brug, Rutten); z.j. (Berlikum, N.N.); z.j. (Oosterwierum, H. de Jong, Bozum); drie 17de-eeuwse, maar verder onleesbaar (J. v. d. Zee, Amsterdam: door hem als één der muzikanten van de "Patijntjes" opgehaald in de jaren 1920-'40 in de gem. Ferwerderadeel (!), samen met een aantal Friese duiten, zie aldaar).
duit: ca. 1591 (fam. Van Balen, Franeker); 1617 (Vierhuizen bij Allingawier, J. F. Postma, aldaar); 1626 (Nw. Bildtzijl, J. W. Stroosma, St. Jacobiparochie); 1626 (A. Meindersma, Balk); 1629 (Beetgum, N.V. Waterleiding Mij Friesland); 1629 (Wirdum, G. Tuinstra, aldaar); 1646 (Ferwerd, J. H. Bruinsma, Leeuwarden); 164. (misslag, F. Jaquet, Duivendrecht); 1653 (Leeuwarden, J. Koopal, aldaar); 168(2?) (G. Elzinga, Leeuwarden); 1686 (misslag, F. Jaquet, Duivendrecht); 16.. (Tzum, W. de Vries, Leeuwarden); ca. 1700 (2x) (J. v. d. Zee, Amsterdam); 1702 (S. v. d. Kooi, Ferwerd); 1717 (A. Meindersma, Balk); 1717 (J. v. d. Zee, Amsterdam); ca. 1700 (misslag, A. Meindersma, Balk); .... (J. v. d. Zee, Amsterdam).
duit, Reckheimse nabootsing: 1620, 1621 en z.j. (alle F. Jaquet, Duivendrecht).

Wumkes.nl

Stad Leeuwarden
Z. stuiver: 1472 (Leeuwarden).
IJ. 25-cent: 1842-1847, huismunt der gevangenis.
Zi. 5-cent: 1847-. . . ., huismunt als voren (A. Meindersma, Balk).

Andere Nederlandse Gebieden, Muntplaatsen, Provinciën en Steden

Gelderland
Graafschap Berg
K. duit: Graaf Frederik (1611-1618) (Dokkum, B. Tuinstra, aldaar).

Graafschap Gelre
Z. denier: Otto II (1229-1271?), ca. 1250.

Hertogdom Gelre
Z. snaphaanschelling: Hertog Karel (1467-1538), na 1509 (Franeker?, fam. Van Balen, Franeker).
Bourg. rijksdaalder: Philips II, 1569 (Lemmer).

Provincie
Z. 1/20-Philipsdaalder: 1587 (St. Annaparochie, G. Tanja, aldaar).
½-dukaton: 1790 (A. Meindersma, Balk).
K. duit: 1754 (Holwerd, S. P. Hoekstra, Ternaard); 1759 (Kubaard, Th. Bijlsma, aldaar); 1761 (Franeker, L. v. d. Meer, aldaar); 1783 (A. Meindersma, Balk); 1786 (Winsum, O. Hoekstra, aldaar); 1788 (Oude Bildtzijl, J. W. Stroosma, St. Jacobiparochie).
duit V.O.C.: 1806 (S. v. d. Kooi, Ferwerd).
½-duit: 1690 (Oude Bildtzijl, J. W. Stroosma, St. Jacobiparochie).

Stad Nijmegen
Z. ruiterschelling: 1690 (Leeuwarden).
K. duit: 1602/'20 (Herbayum, G. de Wind, aldaar).

Stad Zutphen
K. duit: 1687 (Grouw, B. Bruinsma, aldaar).

Groningen en Ommelanden
Z. stuiver: 1682 (Oosterwierum, H. de Jong, Bozum).
K. duit: 1674 (Hollum, opgrav. B.A.I.); 1674 (Harkema, H. Alma, aldaar); 1770 (Vlieland, H. S. Veltman, Leeuwarden); 1771 (A. Meindersma, Balk); 1772 (Moddergat, D. de Vries, aldaar).

Stad Groningen
Z. achtstuiver: 1626 (Terschelling, J. Mud, aldaar); 1627 (A. Meindersma, Balk).
stuiver: 1560 (J. Otma, Leeuwarden).
K. duit: 16de eeuw (Oostrum, J. Postuma, aldaar).

Holland
Graafschap Holland
Z. dubb. stuiver: Philips de Schone (1495-1506), ca. 1500 (Beetgum, P. Zandbergen, Leeuwarden).

Provincie
Z. dukaton: 1780 (A. Meindersma, Balk).
¼-gulden: 1692 (A. Meindersma, Balk); 1759 (wed. H. Bosma-Gerbens, Hardegarijp).
10-stuiver: 1751 (wed. H. Bosma-Gerbens, Hardegarijp).
dubb. stuiver: 1775.
K. oord: 1579 (Bergum, E. v. d. Veen, aldaar); 1579 (Holwerd, A. v. Duinen, aldaar); 157. (J. Otma, Leeuwarden); 1590-'98 (Harlingen, A. F. Muller, Franeker).
duit: ca. 1700 (Oosterbierum, S. Scheepstra, aldaar); 1702 (misslag, A. Meindersma, Balk); 1702-'80 (misslag, Ferwerd); 1714 (Nieuwe Bildtzijl, J. W. Strooisma, St. Jacobiparochie).

Wumkes.nl

Overijssel
Ti. gulden: 1737 (vals, A. Meindersma, Balk).
Z. dubb. stuiver: 1618 (Boer, S. Roos, aldaar).
stuiver: 1629 (Metslawier, B.A.I., Groningen).
K. duit: 1633 (J. Otma, Leeuwarden); 1754 (Tj. Kramer, Leeuwarden); 1764 (Holwerd, S. P. Hoekstra, Ternaard); 1768 (2x) (Oude Bildtzijl, J. W. Stroosma, St. Jacobiparochie; Wommels, K. Sixma, aldaar).

Stad Deventer
Z. schelling: 1690 (Sexbierum, J. Miedema, Franeker).

Stad Kampen
K. schelling: 1690 (vals, J. Otma, Leeuwarden).
Z. stuiver: ca. 1650 (Goutum, Gem. werken, Leeuwarden).

Stad Zwolle
Z. schelling: 1680 (Ameland, K. de Boer, Oude Bildtzijl).
dubb. stuiver: 1677 (Westergeest, W. M. Sikkema, Ee).
K. duit: 1595/'98 (Tzummarum, P. Pander, aldaar); 1639 (3x) (Holwerd, S. P. Hoekstra, Ternaard; Leeuwarden, H. Sybrandy, aldaar; Oosterlittens, R. v. d. Veen, Marum).

Utrecht
Bisdom
Z. penning: Bisschop Otto (III — 1236-'49?) (Terschelling, W. Conijn, aldaar).

Heerlijkheid
Z. 1/10-Philipsdaalder: 1571 (Rinsumageest, K. B. Dijkstra, aldaar).

Provincie
K. leeuwendaalder (vals, verzilv.) (Bolsward, G. v. d. Werf, aldaar).
Z. 10-stuiver: 1786 (A. Meindersma, Balk).
roosschelling: 1601 (A. Meindersma, Balk).
ruiterschelling: 1680 (A. Meindersma, Balk).
K. duit: 1617 (Bolsward, G. v. d. Werf, aldaar); V.O.C. 1790 (J. Otma, Leeuwarden); Reckheimse nabootsing, 17de eeuw (Waaxens, R.O.B., Amersfoort).

Stad Utrecht
K. duit: ca. 1660 (Oosterwolde, J. Buma, Ferwerd); 1664 (Raard); 1767 (Harlingen, M. de Vries, aldaar); 1786 (A. Meindersma, Balk); 1788 (2x) (Franeker, B. Groothof, aldaar; Oppenhuizen, J. Rypkema Jr., aldaar).

West Friesland
Z. schelling: 1677 (H. Bosma-Gerbens, Hardegarijp).
dubb. stuiver: 1614 (Leeuwarden, gebr. Hettema, aldaar); 1673 (IJlst, mej. T. v. d. Brug, Leeuwarden); 1678 (A. van Netten-Bijma, Drachten).
K. duit: 1702 (2x) (Leeuwarden, H. Sijbrandy, aldaar; Roordahuizum, I.W.G.L., Leeuwarden); ca. 1720 (Leeuwarden, A. de Boer, aldaar); 1731 (Leeuwarden, H. Sijbrandy, aldaar); 1739 (2x) (Franeker, B. Groothof, aldaar; Harlingen, I.W.G.L., Leeuwarden); 1747 (Oude Bildtzijl, J. W. Stroosma, St. Jacobiparochie); 1765 (Marssum, N.N.); 1769 (Moddergat, D. Visser, aldaar); 1780 (2x) (Kiesterzijl, I.W.G.L., Leeuwarden).

Zeeland
Z. 1/8-dukaat: 1785 (A. Meindersma, Balk).
1/8-rijksdaalder: 1786 (H. Bosma-Gerbens, Hardegarijp).
daalder: 1619 (A. Meindersma, Balk).
dubb. stuiver: 1722 (Woudsend, A. Huberts, aldaar).
stuiver: 1791 (H. Bosma-Gerbens, Hardegarijp).
K. duit: 1680/90 (Holwerd, S. P. Hoekstra, Ternaard); 1689 (Franeker, S. G. van Balen, aldaar); 1793 (Moddergat, D. Visser, aldaar).

Wumkes.nl

Koninkrijk der Nederlanden

G. dukaat: 1960, 1974.
10 -gulden: 1889.
Z. 10 -gulden: 1970, 1973 (2x).
2½-gulden: 1840, 1874, 1898 (vals), 1929, 1930, 1932, 1933, 1938, 1939, 1959, 1961-'64, 1966.
1 -gulden: 1845, 1854, 1896, 1909, 1911, 1916, 1922-'24, 1929-'31, 1938-'40, 1954, 1956-'58, 1963-'67.
½-gulden: 1848, 1861, 1863, 1864, 1868, 1905, 1930.
¼-gulden: 1817, 1825, 1889, 1890, 1894, 1898, 1914, 1918, 1928, 1939, 1941.
1/10-gulden: 1825 (Brussel), 1827, 1828, 1828 (Brussel), 1849, 1873, 1889, 1893, 1897, 1898, 1911, 1915, 1916-'18, 1921, 1925-'28, 1930, 1934, 1936-'39, 1941.
5 -cent: 1822, 1825, 1853, 1855, 1859, 1862, 1863, 1868, 1869, 1876, 1879, 1887.
K. 5 -cent: 1950, 1951, 1953-'58, 1960-'75.
2½-cent: 1880, 1881, 1884, 1886, 1890, 1894, 1898, 1905, 1906, 1912, 1915, 1916, 1941.
1 -cent: 1822, 1822 (var.), 1822 (Brussel), 1826, 1827, 1857, 1861-'64, 1876-'78, 1880-'82, 1884, 1900 (2x), 1901, 1902, 1913 (2x), 1915-'17, 1919, 1920, 1921, 1922, 1925-'31, 1937-'41, 1950-'54, 1956-'75.
½-cent: 1827, 1841, 1843, 1846, 1850-'73 (misslag), 1851, 1853, 1857, 1861, 1864, 1867, 1872, 1873, 1876 (2x), 1898, 1901, 1903, 1906, 1909-'10, 1914, 1917, 1921, 1922, 1928, 1930, 1934, 1936-'38, 1940.
N. 2½-gulden: 1969 (2x), 1970-'71.
1 -gulden: 1967, 1968, 1969 (2x), 1972, 1973.
¼-gulden: 1951, 1954-'58, 1960-'68, 1969 (2x), 1970-'73.
1/10-gulden: 1950, 1951, 1954, 1955, 1957-'68, 1969 (2x), 1970-'75.
5 -cent: 1907, 1909, 1913, 1914, 1923, 1929, 1932, 1933, 1939 (misslag).
Zi. 10 -cent: 1941, 1943.
5 -cent: 1941.
1 -cent: 1941, 1943, 1944.
K. Bleyensteinse duit: 1819.

Nederlands Oost-Indië
Z. 1-gulden: 1840 (A. Meindersma, Balk).
¼-gulden: 1826 (A. Meindersma, Balk).
K. duit: 1805 (Overijssel) (S. G. van Balen, Franeker); 1808 (West-Friesland) (A. Meindersma, Balk).
Papier: 1-gulden: 1940 (A. Meindersma, Balk).
Japanse biljetten van ½-gulden, 10-cent (2x), 5-cent, 10-roepiah en ½-roepiah (A. Meindersma, Balk).

Nederlands West-Indië
Curaçao (en Suriname)
N. 5-cent: 1943, 1948.

In Friesland los gevonden vreemde munten

Romeinse, laat-Romeinse/Byzantijnse

Adoptiekeizers, 96-193
Marcus Aurelius, 161-180
K. sestertius: 172-173 (Slappeterp, J. Veldsma, aldaar).

Militaire Anarchie 235-285
Gallienus, 253-268
K. antoninianus: 260-268 (Drieterpen).

Wumkes.nl

Dynastie Constantijn, 306-361
Constantijn de Grote, 308-337
Z. follis: 318-319, gesl. te Trier (Drieterpen).
Claudius Gothicus, 312-337
K. antoninianus, barbaarse imitatie.
Usurpator Magnentius, 350-353
K. aes-2: 351-353 (Minnertsga, mej. T. v. d. Brug, Leeuwarden).

In de jaren 1974-'75 zijn enige niet-genummerde Romeinse vondstmunten, die reeds in het kabinet aanwezig waren, alsnog van een nummer voorzien; zij zijn hier niet genoemd, omdat zij vóór 1972 al zijn gepubliceerd.

Niet-Nederlandse munten nà 750 na Chr.

Duitse Staten en Steden
Brunswijk-Lüneburg
K. 1-Pfennig: 1800 (Bergum).
Cosveldt
K. 8-Pfennige: 1713 (Nieuwe Bildtzijl, J. W. Stroosma, St. Jacobiparochie).
Frankfurt
K. 1-Pfennig: 1786 (Hollum, Am., B.A.I., Groningen).
1-Heller: 1820 (B. A. Siebesma, Sexbierum).
Gulik-Berg
K. 3-Stüber: 1792 (Ternaard, B. Snijder, Leeuwarden).
½-Stüber: ca. 1760 (Leeuwarden, W. van Zwol, Bergum).
¼-Stüber: 1774 (2x) (Hijum, N.N.; Wijtgaard, H. Koopmans, Leeuwarden); 1785 (Friesland).
Hessen-Darmstadt
K. 1-Pfennig: 1788 (2x) (Leeuwarden, gebr. Hettema, aldaar; Pietersbierum, I.W.G.L., Leeuwarden).
Holstein-Gottorp
Z. shilling: 1724 (Terschelling, J. Mud, aldaar).
Kleef
Z. Stüber: 1610-'20 (Metslawier, B.A.I., Groningen).
K. duit: 1606 (Blija, M. Eygelaar-Jager, Leeuwarden).
Münster
K. 3-Pfennige: 1759 (Oudehaske).
2-Pfennige: 1790 (Winsum, O. Hoekstra, aldaar).
Oostfriesland
Z. schelling: ca. 1695; 1696 (2 var.) (J. C. Ploog, Apeldoorn).
Wied-Runkel
K. ¼-Stüber: 1758 (Leeuwarden, G. Slotegraaf, aldaar).

Frankrijk
Z. frank: 1808 (A. Meindersma, Balk).
½-frank: 1808 (A. Meindersma, Balk).
K. dubb. tournais: z.j. (Ee, A. Meindersma, Balk); 18de eeuw (Friesland, J. v. d. Zee, Amsterdam).
liard: 1658 (Friesland, J. v. d. Zee, Amsterdam).

Groot-Brittannië
Z. penny: 1180-1216 (Terschelling, J. Mud, aldaar).
penny: ± 1223-'24 (Terschelling, J. Mud, aldaar).
K. 2-pence: 1797 (A. Meindersma, Balk).
penny: 1797 (A. Meindersma, Balk).
½-penny: 1807 (Garijp, koster N.H. Kerk, aldaar).
Guernsey
K. 2-farthings: ca. 1840 (Terschelling, J. Mud, aldaar).

Marocco
K. fuls: 1869 (Wolvega, P. Reitsma, aldaar).

Wumkes.nl

Polen
Z. 4-Groschen: 1565 (Blija, M. Eygelaar-Jager, Leeuwarden).

Portugal
G. "cruzado calvario": 1521-'57 (Ameland, Friesland Bank, Leeuwarden).
K. 10-centimes: 1730-'40 (Blija, M. Eygelaar-Jager, Leeuwarden).

Rusland
K. 2-kopeken: 1811 (Paesens, T. Sytsma, Lioessens).
½-kopeken: 1736 (J. Otma, Leeuwarden); 1743 (Hennaard, H. Hiemstra, Grouw).

Spanje
G. escudo: 1608 (Bergum, G. Elzinga, Leeuwarden).
Z. 2-realen: 1600-'15 (Wijnaldum, K. Wilkeshuis, aldaar).
K. liard: 1601-'37 (Leeuwarden, gebr. Hettema, aldaar); 1609 (Marssum, R. Groeneveld, aldaar); 1665-1700 (Leeuwarden, I.W.G.L., aldaar).

Vlaanderen
Z. patard: 1496-'99 (A. Meindersma, Balk).
leeuwengroot: 15de eeuw (Bozum, K. Miedema †, aldaar).

Zuidelijke Nederlanden
Z. dukaton: 1662 (Dokkum, N.N.).
¼-dukaton: 1753 (Friesland, G. J. Kranenburg, Leeuwarden).
patagon: 1622 (A. Meindersma, Balk).
½-patagon: 1631 (A. Meindersma, Balk).
K. dubb. stuiver: 1709 (Mantgum, W. Wagenaar, aldaar).
oord: 1709 (Ferwerd, S. Oevering, aldaar); 1712 (Leeuwarden, P. v. d. Veen, aldaar).
Brabant
K. oord, Reckheimse naslag: 1640 (Leeuwarden).
Luik
Z. dukaton: 1689 (Blija, S. Hartman, aldaar).
patagon: 1671 (A. Meindersma, Balk).
K. oord: 17de eeuw (Hijum, N.N.); 1694-1723 (Winsum, O. Hoekstra, aldaar); 1724 (J. Otma, Leeuwarden); 1751 (Allingawier, J. F. Postma, aldaar).

Zweden
K. 1-öre: 1629 (Franeker, fam. Van Balen, aldaar); 1628-'31 (Leeuwarden, H. Sijbrandy, aldaar); 1640 (St. Jacobiparochie, B. P. Wassenaar, Franeker); 1738 (Harlingen, I.W.G.L., Leeuwarden).

Zwitserland
Stad Solothurn
Z. teston: ± 1550 (Dronrijp, G. Venema, aldaar).

Muntdiversen

Bakengeld
L. "Suijderzeese vuurbakens": 1724 (bij Piaam, J. Fijnheer, Makkum); 1768 (Oldeboorn, H. Mulder, aldaar).

Bedrijfs- en particuliere munten
Zi. armenpenning Franeker (5x): 19de eeuw (D. v. d. Veen en S. Vijverstra, Franeker; J. B. Westerhof, Sneek).
Al. gaspenning Leeuwarden: ± 1930 (Tj. Kramer, Leeuwarden).
K. gaspenning Sneek: ± 1930 (J. B. Westerhof, Sneek).
K. 5-, 10- en 15-cent, Fries Koffiehuis Leeuwarden: ± 1930 (J. B. Westerhof, Sneek).
K. jubileummunt firma Burmann, Leeuwarden 1934 (H. J. R. Oppenhuizen-van der Berg, Leeuwarden).
K. reclamemunt firma Stübben: 1974 (mr. H. S. Bekius, Helvoirt);
reclamemunt Gilette (sleutelhanger): ± 1965 (fam. v. d. Brug, Ureterp).

Wumkes.nl

Muntatelier
H. reliëf van muntatelier ± 1905 vervaardigd door Arend Roosjen te Hindeloopen naar prent uit 1694 van Jan en Caspar Luiken (legaat H. R. Wigersma, St. Annaparochie).

Muntgewichten, muntgewichtdoosje
K. voor dubb. Louis d'or: 17de eeuw (Leeuwarden, J. van Keulen, aldaar); met o.m. letters GD en IAB, 17de eeuw (Harlingen, N.N.); met o.a. letters HA en I (Heerenveen, I.W.G.L., Leeuwarden).
L. met X: 18de eeuw (Molkwerum, J. de Jong, aldaar).
H. muntgewichtdoosje Jacob Grevenberg, Keulen 1747, afk. uit Ee (A. Meindersma, Balk).

Muntkokertjes, spaarpotten enz.
Z. voor dubbeltjes: ± 1900 (G. Elzinga, Leeuwarden).
voor stuivertjes: 1850 (G. Elzinga, Leeuwarden).
IJ. spaarpotje in de vorm van een boek: ± 1900 (R. Buitenga-Jepkema, Goutum).
H. tonnetje voor botergeld: 19de eeuw (R. Buitenga-Jepkema, Goutum).
K. doosje met 8 speelpenninkjes, Engels: 19de eeuw (erven H. R. Wigersma, St. Annaparochie).

Muntplaatjes
K. 56 uit Zweden afkomstige voor Portugal bestemde muntplaatjes, 18de eeuw (Terschelling, K. Andela, aldaar).
3 idem (Terschelling, H. Roos, aldaar).

Varia
K. z.g. appelketeltje in miniatuur, uit een koperen duit vervaardigd, ca. 1860 (J. v. d. Kamp, Leeuwarden).

PENNINGEN EN MEDAILLES

Brandspuitpenningen

18de eeuw K. Hindeloopen (No. 17) (A. Meindersma, Balk).

Gildepenningen

Zie de opmerkingen hierover in 144ste Verslag 1972, pag. 160.

1657 K. "Ian Adams 1657" met huismerk tussen I en A (afk. uit Ee, A. Meindersma, Balk).
1728 K. "Roelof Burdes Buma" (zie 144ste Verslag 1972, p. 160). Deze penning is met zekerheid van het bakkersgilde te Bolsward (vriend. meded. families Buma en Van Haersma Buma).
1753 Z. "Jentje Halbesma 27 febr. 1753" en "No. 24", Grouw (erven Zuidema-de Boer, Dronrijp). Zie opm. bij penning 1827.
1796 K. "A.F. 1796" en "No. 84", Leeuwarden?
1827 Z. "J. S. Binnerts 1827 No. 114" Grouw (erven Zuidema-de Boer, Dronrijp).
Opm. Deze en de penning van 1753 zijn de eerst bekend geworden lidmaatschapspenningen van het "Grouster Gild". Publicatie is in voorbereiding.

Herinneringspenningen

1776 Z. Watersnood 20/21 nov. (o.m. in Friesland) (fam. Sligting, 's-Gravenhage).
1831 K. Heldendood J. C. J. van Speyk 5 febr. (2 var.) (G. F. Jaquet, Duivendrecht).
1833 Papier Te Leeuwarden gedrukt lot voor overblijfselen kanonneerboot no. 2 van Van Speyk (G. F. Jaquet, Duivendrecht).

Wumkes.nl

1849	K.	Nederl. Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen 25 jaar (één der oprichters was W. H. Suringar te Leeuwarden) (erven J. L. van Sloterdijck, Stiens).
1863	K.	Nederland 50 jaar onafhankelijk (G. Elzinga, Leeuwarden).
1865	K.	Slag bij Waterloo 50 jaar geleden (A. Meindersma, Balk).
1872	Z.	Den Briel 300 jaar geleden ingenomen (G. Elzinga, Leeuwarden).
1872	Wm.	idem, var.
1893	Z.	Lantarenoptocht "A.W.V. de Arend" Franeker(?) (Franeker, M. Biesma-Hoekstra, aldaar).
1901	G.Z.K.	Prof. dr. Sape Talma (Dokkum 1847 — Utrecht 1918) 25 jaar hoogleraar te Utrecht, in cassette (mevr. S. H. Seret Opzoomer-Talma, Heerenveen).
1903	Z.	"Trou moet Blijcken" 500 jaar (erven J. L. van Sloterdijck, Stiens).
1905	K.	Jubileum numismate M. G. A. de Man (erven H. R. Wigersma, St. Annaparochie).
1905	K.	Jan Volkert Wierdsma 25 jaar president-directeur H.A.L., ontwerp Pier Pander.
1906	K.	Rembrandt van Rhijn 300ste geboortedag (erven J. L. van Sloterdijck, Stiens).
1907	K.	Samenwerking Anthon Begeer en J. C. Wienecke (erven H. R. Wigersma, St. Annaparochie).
± 1910	Wm.	Erasmus-penning (erven H. R. Wigersma, St. Annaparochie).
1913	K.	Bouw Vredespaleis (mej. G. v. d. Meulen, Welsrijp).
1914	K.	Steunpenning (Tj. Kramer, Leeuwarden); var. (erven J. L. van Sloterdijck, Stiens).
1919	K.	Einde Wereldoorlog I (Tj. Kramer, Leeuwarden).
1923	K.	Nansen-comité bestrijdt hongersnood (G. Elzinga, Leeuwarden).
1929	Z.	K. van Ringh, Bolsward, 60 jaar apotheker (mw. drs. R. H. Tjeerde, Bolsward).
1930	K.	Pieter Jelles Troelstra (1860-1930) herdacht (G. Elzinga, Leeuwarden).
1931	Z.	Plaatselijk Belang Bontebok 1914-1931 (afk. van stoel voor Fedde Vos).
1942	Z.	Ned. Mij. ter Bevord. der Pharmacie 100 jaar (mw. drs. R. H. Tjeerde, Bolsward).
1953	K.	Watersnood (G. Elzinga, Leeuwarden).
1956	K.	Mgr. P. A. Nierman bisschop in het Bisdom Groningen 11 mei (Penning "no. 11") (G. Elzinga, Leeuwarden).
1968	Wm.	IJlst 700 jaar stad (Gemeentebestuur, IJlst).
1969	Wm.	4de Agrarische Dagen te Franeker (fa. Seerden, Franeker).
1973	Wm.	Kon. Zeilverg. "Oostergoo" 150 jaar (Kon. Zeilverg., Leeuwarden).

Oranjepenningen en -insignes

± 1741	L.	Karel Willem Hendrik Friso (K. W. H. Faber, Elburg).
1815	K.	Slag bij Waterloo (Crown Prince of Orange) (J. v. d. Kamp, Leeuwarden).
1821	K.	Palembang veroverd (met portret Willem I) (fam. Sligting, 's-Gravenhage).
1840	K.	Willem II ingehuldigd (Tj. Kramer, Leeuwarden).
1887	Z.	Koning Willem III 70 jaar (2 var.) (erven Zuidema-De Boer, Dronrijp).
1890	K.	Willem III overleden (S. G. van Balen, Franeker).
1890	K.	Koningin Emma regentes voor Wilhelmina (Tj. Kramer, Leeuwarden).
1898	K.	Grote plaquette Wilhelmina, ontwerp P. Pander (H. Dijkstra, Bolsward).
1898	K.Z.	Wilhelmina ingehuldigd (5 var.) (G. Elzinga, Tj. Kramer, Leeuwarden; Rusthuis Thabor, Sneek).
1904	K.	Kon. bezoek aan Eindhoven, ontwerp P. Pander (G. Elzinga, Leeuwarden).
1909	K.Z.	Geboorte Prinses Juliana (8 var.) (G. Bootsma, Utrecht; Tj. Kramer, Leeuwarden; erven H. R. Wigersma, St. Annaparochie; erven Zuidema-De Boer, Dronrijp; N.N.).
1923	K.	25-jarig jubileum Koningin Wilhelmina (Tj. Kramer, Leeuwarden).
1928	Z.	Koningin Emma 70 jaar (J. B. Westerhof, Sneek).

Wumkes.nl

1933	K.	Prins Willem I 400 jaar geleden geboren (2 var.) (G. Elzinga, Leeuwarden).
1934	K.	Koningin Emma overleden (2 var.) (G. Elzinga, Leeuwarden).
1936	K.	Nationaal Crisiscomité met portret Prinses Juliana, uitgereikt aan mevr. A. J. A. M. Lunter-Akkerman te Franeker (fam. Van Balen-Lunter; Franeker).
1936	K.	Zijl-fonds voor schipperskinderen, met portret Prinses Juliana (J. B. Westerhof, Sneek).
1936	K.	Verloving Prinses Juliana en Prins Bernhard (G. Elzinga, Leeuwarden).
1937	K.Z.	Huwelijk Prinses Juliana en Prins Bernhard (5 var.) (A. Meindersma, Balk; J. B. Westerhof, Sneek; N.N.).
1938	K.	40-jarig jubileum Koningin Wilhelmina (3 var.) (G. Elzinga, Leeuwarden; A. Meindersma, Balk).
1938	K.	Geboorte Prinses Beatrix (A. Meindersma, Balk).
1948	K.	50-jarig jubileum Koningin Wilhelmina (J. v. d. Kamp, Leeuwarden).
1962	G.Z.	25-jarig huwelijk Koningin Juliana en Prins Bernhard (3 var.) (M. R. Nauta, Oppenhuizen; N.N.).
1965	IJ.	Huwelijk Prinses Beatrix en Prins Claus (G. Elzinga, Leeuwarden).
1968	G.	Geboorte Prins Johan Friso (N.N).

Ere-, persoons-, prijspenningen en medailles

1602	Ti.	Penning met twee nog onbekende portretten en teksten "NIT BIT AELTIT" en "GOD IS MIN TROEST MIN TOVOERLAET" (IJlst, G. v. Dijk, aldaar).
1807	G.	Ereprijs Mij tot Nut van 't Algemeen aan ds. Gerhard van der Tuuk, o.m. te Hempens (A. Meindersma, Balk).
1824	Z.	Ereprijs Schutterij Franeker aan G. I. Schaaf (S. G. van Balen, Franeker).
1836	Z.	Erepenning Stad Leeuwarden aan mr. J. Schik.
1840	Z.	Ereprijs Ned. Mij Bevord. Nijverheid en Handel aan M. D. Mellema te Oostrum (A. Meindersma, Balk).
± 1840?	Z.	M. W. A. van Sloterdijck lid comm. van administratie Huis van Reclusie en Tuchtiging te Leeuwarden (erven J. L. van Sloterdijck, Stiens).
1844	K.	Verdienstepenning Prov. Friesland Tentoonst. Kunst en Nijverheid te Leeuwarden aan H. D. van Sloterdijck (erven J. L. van Sloterdijck, Stiens).
1846	G.	Erepenning Friedrich Wilhelm IV van Pruissen aan Dr. J. H. Halbertsma te Deventer (Prof. Dr. T. J. Dorhout Mees, Utrecht).
1881	Z.	Prijspenning Ver. Nijverheid, Leeuwarden aan H. Wigersma Szn. te Leeuwarden (erven H. R. Wigersma, St. Annaparochie).
1883-'97		*Collectie Kon. Mij. Draisma van Valkenburg, Leeuwarden.* In 1975 schonk de heer J. Boersma te Leeuwarden, directeur van deze in 1974 opgeheven levertraanfabriek, de gehele verzameling vergulde, zilveren en bronzen prijspenningen, medailles en eretekens met de bijbehorende diploma's bestaande uit totaal 26 stuks. Een en ander is gewonnen te: 1883 Amsterdam (2x); 1889 Parijs (2x); 1891 Veendam (1x); 1892 Scheveningen (2x); 1893 Winschoten (2x); 1894 Antwerpen (3x); 1895 Amsterdam (2x); 1896 Leeuwarden (1x); 1897 Dordrecht (2x) plus het vergulde wapen van het Koninkrijk ± 1890.
1890	K.	Erepenning numismaat Comte Maurin de Nahuys (erven H. R. Wigersma, St. Annaparochie).
1893	Z.	Premieprijs wielerwedstrijd Berlikum aan Y. G. v. d. Bosch te Irnsum (P. v. d. Bosch, Heerenveen).
1894	Z.	Prijspenning Nederl. Duitsche Doggenklub aan R. Steensma Th.zn. (erven H. R. Wigersma, St. Annaparochie).
1897	Z.	Tweede prijs wielerwedstrijd Workum aan Y. G. v. d. Bosch te Irnsum (G. v. d. Bosch, Irnsum).

Wumkes.nl

19e eeuw	Z.	Schietprijs Schutterij Leeuwarden (G. Bootsma, Utrecht).
± 1900	K.	Erepenning voor numismaat dr. H. J. de Dompierre de Chaufepié (erven H. R. Wigersma, St. Annaparochie).
1902	K.	Erepenning Friesche Mij v. Landbouw en Veeteelt aan mr. W. A. van Sloterdijck (erven J. L. van Sloterdijck, Stiens).
1905	Z.	Tweede prijs Stierenverg. Buitenmurk te Oudkerk voor Albert II 2987 (K. Miedema †, Bozum).
1907	Z.	Prijspenning Holl. Mij v. Landbouw aan Coöp. Stoomzuivelfabriek te Delfstrahuizen.
1912	Z.	Ereprijs van mr. P. B. J. Ferf te Haarlem voor stierkalf Johannes op Friese landbouwtent. (K. Miedema †, Bozum).
1913	Z.	Eerste prijs van Friese Bouwkring/Ver. Vreemdelingenverkeer Leeuwarden voor ontwerp aan Tj. Tjeerde (van Workum) toen te Amsterdam (mw. drs. R. H. Tjeerde, Bolsward).
1917	Z.	Tweede prijs hardrijden schaatsen genietroepen te Utrecht aan E. Buitinga te Roordahuizen (R. Buitenga-Jepkema, Goutum).
1924	K.	Medaille afd. Knijpe. Verg. Pluimveeteelt voor tent. te Sneek (erven H. R. Wigersma, St. Annaparochie).
1925	Z.	Eerste prijs Verg. Pluimveeteelt, Franeker.
1926	K.	Idem afd. Sneek (2 var.) (erven H. R. Wigersma, St. Annaparochie).
± 1930	Z.	Erepenning Avicultura (erven H. R. Wigersma, St. Annaparochie).
± 1930	Z.	Eremedaille Friesche Bond (konijnen) (erven H. R. Wigersma, St. Annaparochie).
1930	Z.	Kaatsmedaille Wartena aan D. Stienstra te Huizum (mw. R. Stienstra, Leeuwarden).
1931	K.	Kleine legpenning Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Friesland (Kamer v. K. en F. v. Friesland, Leeuwarden).
1935	K.	Eerste prijs kaatscompetitie (te Wirdum?) aan D. Stienstra te Huizum (mw. R. Stienstra, Leeuwarden).
1938	Z.	Kaatskoningsprijs (te Wirdum?) op 11 sept. aan idem (mw. R. Stienstra, Leeuwarden).
1940	Z.	Elfsteden schaatstoertocht-kruisje aan G. Leemburg te Leeuwarden (G. Leemburg, Leeuwarden).
1942	K.	Elfsteden rijwieltocht aan J. G. de Wal, Leeuwarden (J. G. de Wal Leeuwarden).
	K.	Schaatstoertocht Franeker aan P. Reitsma, Grouw (P. Reitsma, Grouw).
	Wm.	Idem Zuidwesthoek aan J. Westerhof, Sneek (J. B. Westerhof, Sneek).
	Zi.	Eerste prijs kaatscompetitie te Wirdum aan R. Stienstra te Huizum (mw. R. Stienstra, Leeuwarden).
1952	K.	Bromfietstoertocht Grouw (S. T. Postma, Leeuwarden).
± 1955?	Wm.	Friese Motorclub Elfstedentocht (no. 2) (R. Schoonenburg, Leeuwarden).
1957	Wm.	Eerste Friese Elfstedenrijwieltocht (met stempelkaart) aan J. G. de Wal, Leeuwarden (J. G. de Wal, Leeuwarden).
1958	Wm.	Tweede idem, idem (idem).
1959	Z.	Derde idem, idem (idem).
± 1960?	Wm.	Friese Motorclub Elfstedentocht (no. 1).
1962	K.	Kleine Landsteinerpenning Ned. Roode Kruis aan J. G. de Wal, Leeuwarden (J. G. de Wal, Leeuwarden).
1966	K.	Erepenning Ned. Verg. Bescherming van Vogels met portret Hendrik Hero Buisman (Leeuwarden 1904 – Amsterdam 1963) (met spec. toestemming Ned. Verg. Besch. Vogels).
1968	Wm.	Wedstrijden Kon. Zeilverg. Oostergoo (2 var.) (Kon. Zeilverg. Oostergoo).
1969	K.Wm.	Idem, idem (3 var.) (idem).
	Wm.	Wandeltocht Franeker (Sporthuis Seerden, Franeker).
1970	Wm.	Idem, idem (2 var.) (idem).
1972	K.	Erepenning Floriade Amsterdam aan "Het Fries Museum" (met diploma).
1974	Wm.	Prijspenning Stichting Agrarische Dagen Franeker t.g.v. 775-jarig bestaan van de stad en van de 5de Agrarische Dagen (2 var.) (Stichting Agrar. Dagen, Franeker).

Wumkes.nl

1975 K. Erepenning Gemeente Brandweer Sneek (J. B. Westerhof, Sneek).

Draagtekens en insignes

± 1775 Z. Schaatsinsigne (J. B. Westerhof, Sneek).
1831 Wm. Vriese Schuttery 1 afd. 1 bat. 6 comp. (fam. Sligting, 's-Gravenhage).
1831 K. Metalen kruis 10-daagse veldtocht, uitgereikt aan drager van het Vriese Schuttery-teken (2 var.) (fam. Sligting, 's-Gravenhage).
± 1850 Z. Ovaal plaatje met "Wijkmeester" en wapen van Leeuwarden.
1873 Z. Zeilverg. Oostergoo 50 jaar (erven Zuidema-de Boer, Dronrijp).
± 1875 Z. Muziekverg. Apollo te Grouw (2 var.) (erven Zuidema-de Boer, Dronrijp).
1878 Z. Rederijkersclub Demosthenes te Dronrijp (erven Zuidema-de Boer, Dronrijp).
± 1890 Z. Idem (var.) (idem).
1898 Z. Kroningsfeesten van Hollandia te Bolsward (J. B. Westerhof, Sneek).
± 1900 Z. Athletiekclub Frisia te Leeuwarden (erven Zuidema-de Boer, Dronrijp)
Z. Nieuwe Leeuwarder IJsclub (2 var.) (erven Zuidema-de Boer, Dronrijp).
Z. IJsclub Oudkerk (2 var.) (mw. G. Fokkema, Hardegarijp).
± 1960 Wm. Fryske Ljepperskommisje (S. Woudstra, Oudkerk).
1964 Wm. Fryske Ljeppersboun (S. Woudstra, Oudkerk).
1974 Wm. Fanclub "Atsje" te Irnsum (G. Elzinga, Leeuwarden).

Reken- en/of speelpenningen

1567 K. Neurenbergse imitatie van Antwerpse rekenp. op dood Philips de Schone (1506) (Ternaard, B. Snijder, Leeuwarden).
ca. 1560 K. Van Hans Schultes te Neurenberg (Roordahuizum, J. A. de Jong, Oldeberkoop).
ca. 1580 K. Neurenbergse imitatie van 15de-eeuws Frans exemplaar (Joure, G. Griepsma, aldaar).
1582 K. Mislukte aanslag op Prins Willem I (Hijum, N.N.).
ca. 1600 K. Van Hans Krauwinckel te Neurenberg (Sneek, J. A. de Jong, Oldeberkoop).
± 1650 K. Met portret Vespasianus (uit de "Twelve Caesars"-reeks, verm. uit Neurenberg (fam. Van Balen, Franeker).
± 1700 K. Van Cornelis Lauffer te Neurenberg (Sneek, J. A. de Jong, Oldeboorn).
± 1700 K. Met portretten Koning-stadhouder Willem III en Maria Stuart (Pingjum, S. Gielink, Harlingen).

Voorts 22 verschillende 18de- en 19de-eeuwse meest Duitse, kleinere exemplaren uit Fries bezit afkomstig (mw. R. Buitenga-Jepkema, Goutum; mw. S. Dekenga, Leeuwarden; A. Meindersma, Balk; mw. G. v. d. Meulen, Welsrijp; B. A. Siebesma †, Sexbierum; J. v. d. Zee, Amsterdam).

Vroedschapspenningen

± 1730 Z. Leeuwarden, door A. Andeles. Piedfort (erven H. R. Wigersma, St. Annaparochie).
± 1750 G. Leeuwarden. Extra groot exemplaar.

Wumkes.nl